

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 1, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini),
Əliyeva İ.N., Məmmədov Y.Ə., Əliyev İ.Ə., Paşayeva N.A., Rəcəbov M.R.
(məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.**
(məsul katib), **Əliyeva İ.S., Qurbanov A.İ., Əlizadə Y.M., Rzayev A.Ə., Əzizov**
E.Z., Hacıyev S.T., Vəliyev Ş.Q., Məmmədov C.Ə., Vəliyev M.T., Rüstəmov R.Ə.

DİLÇİLİK

UOT 81

ТИПЫ ТРАНСФОРМАЦИЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Чичек А. ЭФЕНДИЕВА *

В данной статье рассматриваются способы образования и типы трансформаций азербайджанских пословиц и поговорок. Актуальность исследования связана с потребностью в изучении пословиц-трансформов как единиц, подвергающихся в современной период изменениям в отношении к традициям, сакральных ценностей, искажениям стереотипов, а также недостаточной теоретической разработанностью вопроса роли и функций современных паремнологических единиц в интернет-среде. Цель статьи состоит в изучении и описании современных процессов изменения традиционных пословиц в пословицы-трансформы. Материалом исследования являются азербайджанские пословицы-трансформы, отобранные из таких интернет-источников, как социальная сеть facebook и сайты modern.az., bizimera., big.az. Исследование пословиц-трансформов проводилось следующими методами: метод сплошной выборки при сборе материала, описательный метод с использованием сопоставительного приема, метод структурно-семантического моделирования.

В ходе исследования были выявлены структурные, семантические и структурно-семантические трансформации паремнологических единиц. В статье указывается, что в результате данных преобразований появляются трансформированные пословицы с новым переносным значением, а также обороты, употребляемые в прямом смысле. Наиболее распространенным подтипом структурно-семантических трансформаций оказалась замена компонентов. Научная новизна работы заключается в исследовании малоизученного материала, а именно азербайджанских трансформированных паремнологических единиц. Впервые в сопоставлении с традиционными азербайджанскими пословицами были выявлены типы трансформаций пословиц и поговорок с указанием их структурно-семантических особенностей.

Таким образом, азербайджанские паремнологические единицы адаптируются к современным реалиям, вследствие чего происходит постоянное пополнение паремнологического фонда языка и стимулирование интереса к азербайджанскому языку.

Ключевые слова: трансформированные азербайджанские пословицы, поговорки, структурные типы, семантические типы, структурно-семантические типы, трансформации, паремнологические единицы

* *Институт Фольклора НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по филологическим наукам; cisek71@mail.ru; ORCID ID: 0009-0006-6967-9535*

Введение. Паремнологические единицы, как известно, являются морально-нравственным опытом многих поколений, которые отражают также противоречия бытовой, социальной и политической жизни любого народа. Именно поэтому паремнологическое развитие языка связано с изменением бытовой, социальной и политической атмосферы каждого поколения. Так что, вследствие социально-политических изменений в мире в конце XX века в многочисленных языках, в том числе и в азербайджанском, наблюдается появление пословиц-трансформов или трансформированных пословиц, которые можно встретить в интернет-среде, публицистических статьях и т.д. Их появление связано с разными видами информационных технологий, создающими новые средства для фольклора. По мнению фольклориста Ф. Баята, «в современный период «переезд» из деревни в город, а из города - в электронный фольклор действительно представляет собой новую форму в познании постфольклора, являющимся требованием времени, диктовкой развития цивилизации» [3, 50].

Наблюдение показало, что в отличие от традиционного фольклора в интернет-фольклоре, в частности в социальных сетях, «жизнь» текстов коротка, то есть образующиеся новые тексты являются причиной забвения предыдущего текста, вследствие утраты своей актуальности. Надо отметить, что «виртуальный фольклор проявляется в картинках, фото, фотомонтажах, видео, анимациях и др. формах, а традиционный фольклор – в словах, музыке, действиях» [7, 175]. Это еще раз говорит о широком спектре виртуального фольклора, который интересно охарактеризовал Ф.Баят посредством поговорки *«лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать»*. Это и есть один из его основных принципов» [3, 45].

Итак, интернет стал удобным пространством для самовыражения, где люди получили возможность реализовать себя, раскрыть свой творческий потенциал. Пользователи интернета создают креативные тексты путем трансформации различных текстов, в том числе и традиционных пословиц. В результате образуются трансформированные пословицы, которые отвечают требованиям новой социальной ситуации и позволяют увидеть реалии современного общества. Ведь «сегодня интерес исследователей перенаправляется от предположительно статичных традиций к динамичным изменениям в этих традициях» [19, 78]. Отмечаемая исследователями и пользователями интернета сильная активность данных единиц делает необходимым их многоаспектное изучение, поскольку «понимание социальных процессов и форм общественного сознания невозможно без обращения к текстам, которые это общество продуцирует» [16, 18].

1. Пословицы-трансформы в интернет-пространстве. Несмотря на довольно длительное существование трансформированных паремиологических единиц, термин данного явления появляется лишь во второй половине XX века. Под пословицами-трансформами мы понимаем любое преднамеренное изменение традиционной паремии, а также образование данных единиц по модели существующей пословицы. Первые сборники антипословиц были опубликованы только в 1980 г. В. Мидер, специалист по немецкой паремиологии, исследовал трансформированные пословицы и ввел термин «антипословица» (происходит от немецкого слова *antisprichworter*). Под термином «антипословица» он понимает любое целенаправленное изменение пословицы и объединяет языковые единицы, содержащие «новую» мудрость, основанную на традиционных пословичных структурах. Данный «новый» термин имеет в русском языке такие эквиваленты, как «антифраза», «антипословица», «трансформированная пословица», «антиафоризм», «псевдопословица», «антипаремия» [14, 8]. Мы в своей работе использовали термины *трансформированные пословицы* или *пословицы-трансформы*.

Эти новые тексты представляют мысли, ценности, радости и юмор нашего века [17]. Как заметил В. Мидер, «шутливая или серьезная игра с пословицами отнюдь не нова, но можно констатировать, что критическое противостояние старой мудрости принимает в наши дни особо заметные масштабы» [20, 396]. Многие исследователи отмечают, что гораздо активнее стали использоваться те трансформированные структуры, которые возникли как реакция на перемены, произошедшие в экономической, социальной, политической и духовной жизни народа [13; 14; 15; 5]. Они отражают современные культурные критерии, которым отдается предпочтение в том или ином обществе в данный момент. Трансформированные паремии часто преследуют чисто юмористические цели, но через юмор они также отражают состояние современного общества. Некоторые современные паремии, не являясь юмористическими, пытаются сформировать новые взгляды на старые стереотипные убеждения.

Сопоставляя современные пословичные трансформы с традиционными пословицами, можно заметить как их общность, так и некоторые функционально-семантические различия. Информация, имеющаяся в традиционных пословицах, как известно, имеет двойную направленность. С одной стороны, пословицы – это совет, порицания, касающиеся различных сторон жизни, а с другой стороны, они отражают прошлый уклад жизни, культуру, то есть «пословицы и поговорки в своей массе архаичны, они отражают не современное, а некоторое

древнее состояние духа народа» [13, 7]. Это означает, что со временем из-за разных факторов жизнь народа изменяется, следовательно, это приводит к смене взглядов, представлений, морали. И все это естественно отражается в поговорках, то есть соответственно изменяется их содержание и структура. Прототип классической поговорки (П.), стоящий за такими трансформированными поговорками (ТП.), легко узнается носителями языка, например, ТП. *Yaxşı dost ad günündə tanınar* «друг познается в день рождения» - П. *Yaxşı dost yaman gündə məlum olar* «друг познается в беде» [8; 6, 397; 4, 341].

Таким образом, сегодня поговорки испытывают определенные трансформации, которые разрушают, изменяют содержание традиционных поговорок и противопоставляют разумным советам на самые различные случаи жизни новую философию, то есть старая мудрость как бы по-новому актуализируется.

2. Типы трансформаций азербайджанских поговорок. Анализ поговорок-трансформов выявил способы образования и типы трансформаций традиционных поговорок: семантические, структурные и структурно-семантические. Было обнаружено, что образование семантических трансформаций происходит вследствие частичной или полной буквализации переносного смысла поговорки, а также путем изменения коммуникативного типа выражения. В структурных трансформациях изменения касаются формы поговорок, их компонентного состава и не затрагивают семантику. Структурные трансформы образуются путем замены одного или нескольких компонентов другими, расширения компонентного состава, а также путем введения в состав поговорки одного или нескольких компонентов. Наиболее продуктивными оказались структурно-семантические трансформации поговорок, представляющие собой смысловые преобразования, связанные с изменением лексического состава и грамматической формы традиционной поговорки. К структурным подтипам таких трансформаций относятся замена компонентов, расширение компонентного состава (экспликация), сокращение компонентного состава (импликация), комбинированные структурно-семантические трансформации, представляющие собой сочетание замены и расширения компонентного состава. В результате данных преобразований появляются поговорки-трансформы с новым переносным значением, а также обороты, употребляемые в прямом смысле. Рассмотрим вышеуказанные типы трансформаций азербайджанских паремнологических единиц.

2.1. Семантические трансформации поговорок. Частичная буквализация переносного значения традиционной поговорки:

1. ТП. *İt hürər karvan keçər. Karvanın yuxarıda adamı var* «собака лает,

- караван едет. У каравана наверху человек есть» – **П.** *İt hürər karvan keçər* «собака лает, владыка едет», пустые, не нужные слова ни на что не влияют [10; 6, 370; 4, 209].
2. **ТП.** *Pul əl çirkidir. Varlılar əllərini yumur?* «деньги пачкают руки. А богатые не моют руки?» - **П.** *Pul əl çirkidir, uuyarsan gedər* «деньги, что пух, только дунь на них – и нет их» [9; 11; 2, 350; 4, 301].
 3. **ТП.** *Səndən hərəkət, məndən bərəkət. Vergilər imkan versə* «на бога надейся, а сам не плошай. Если Налоги позволят» -**П.** *Səndən hərəkət, məndən bərəkət* «на бога надейся, а сам не плошай» [10; 6, 570; 4, 309].
 4. **ТП.** *İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz. Qaz az gəlir* «две бараньи головы в один котел не лезут. Газ мало идет». - **П.** *İki baş bir qazanda qaynamaz* «две бараньи головы в один котел не лезут» [11; 6, 352; 4, 198].
 5. **ТП.** *Niyətin hara, mənzilin ora. Əsas odur qazı, işığı, suyu daimi olsun* «где ты хочешь, там и твоя квартира. Самое главное, чтобы всегда газ, свет и вода были». - **П.** *Niyətin hara, mənzilin ora* «за чем пойдешь, то и найдешь» [11; 6, 511; 4, 279].
 6. **ТП.** *Bir əldə iki qarpız tutma. Qoy torbaya* «не держи в одной руке два арбуза. Положи в кулек». - **П.** *Bir əl ilə iki qarpız tutmaq olmaz* «в одной руке двух арбузов не удержишь» [11; 6, 128; 4, 82].
 7. **ТП.** *Su axan yerdən bir də axar. Su boruları pis gündədi.* «где была вода, там опять будет. Водопроводы в плохом состоянии». – **П.** *Su axdığı yerdən bir də axar* «где была вода, там опять будет» [11; 6, 586; 4, 315].

Полная буквализация переносного значения традиционной поговорки:

8. **ТП.** *Gəlin evin süpürgəsidir. Hara qoysam oranı süpürüb talan edər* «невестка - домашний веник, куда бы я его ни положил, он подметает и грабит». – **П.** *Gəlin mənim süpürgəmdir, harda qoysam oturur.* «невестка - мой веник, куда бы я его ни положил, там и сядет» [11; 6, 455].
9. **ТП.** *Vaxtından əvvəl açan güllü şaxta vurmaz. Parnikdədir gül.* «цветок, который цветет раньше времени, не пострадает от мороза. Цветок парниковый». – **П.** *Vaxtsiz açılan gül tez solar* «скороспелка до поры загнивает» [11; 6, 164; 4, 333].
10. **ТП.** *Beş yeyənin olsun, on içənin. Bir yazanın olmasın* «пусть много людей у тебя кушают и пьют. Только, чтобы никто не писал на тебя». - **П.** *Min yeyənin olsun, bir deyənin olmasın* пусть «много кушают да пьют, но никто о тебе не пишет» [9;11; 2, 316].
11. **ТП.** *Su axar çuxurunu tapar - alt mərtəbədəki qonşunun evi batır* «вода течет свое русло найдет – зальет дом нижнего соседа» - **П.** *Su*

axar, çuxuru tapar «гусь свинье не товарищ» [11; 6, 586; 4, 21].

2.2. Структурные трансформации пословиц. Замена одного или нескольких компонентов в традиционной пословице:

12. **ТП.** *Yetimə gəl-gəl deyən çox olar, kredit verən az olar* «многие зовут сироту, а кредит мало кто даст ему» - **П.** *Yetimə can-can deyən çox olar, çörək verən az olar* *və ya Yetimə öyüd verən çox olar, çörək verən az olar* «все доброты, а в нужде помочь нет охоты» [11; 6, 411; 4, 358].
13. **ТП.** *Kimin əvvəli, serialın axırı* «у кого какое начало, а у сериала - конец» - **П.** *Kimin əvvəli, kiminin axırı* «всякое время переходчиво» [9; 11; 6, 435; 4, 222].
14. **ТП.** *İtlə dostluq et, boks əlcəyini əlindən çıxarma* «как с волком не дружи, а перчатку боксера не снимай» - **П.** *İtin adını çəkdin, ağacı əlinə al; it ilə yoldaş ol, amma ağacını əldən qoyma; itnən dostluq elə, çomağı əlindən qoyma* «как с волком не дружи, а камешек за пазухой держи» [9; 11; 6, 372; 2, 242; 4, 214].
15. **ТП.** *Uşağı buyurma, özün yüyür* «не проси ребенка, сам иди» - **П.** *Uşağa buyur- ardınca yüyür (özün də get)* «попросил ребенка – беги за ним» [10; 6, 616; 4, 329].
16. **ТП.** *Qız evi restoran danışır, oğlan evinin xəbəri yox* «дом невесты с рестораном договаривается, а дом жениха ничего не знает» - **П.** *Qız evində toydur, oğlan evinin xəbəri yox* «в доме ничего не известно, а на улице все знают» [10; 6, 199; 4, 246].
17. **ТП.** *Kasib öləndə molla məzuniyyətdə olar* «когда умирает бедняк, молла в отпуске бывает» - **П.** *Kasib öləndə molla xəstə olar* «когда умирает бедняк, молла заболевает» [10; 6, 425].
18. **ТП.** *Qızı özbaşına buraxsan ya sekuritiye gedər, ya da sintizator çalana* «если девушку оставить по своей воле, она выйдет замуж или за телохранителя, или за играющего на синтезаторе» - **П.** *Qızı öz xoşuna qoysan ya mütrübə gedər, ya zurnaçıya* «если девушку оставить по своей воле, она выйдет замуж или за шута, или за играющего на зурне» [11; 6, 201].
19. **ТП.** *Suda boğulan akuladan yapışar* «кто тонет хватается за акулу». – **П.** *Suda boğulan saman çöpündən yapışar* «кто тонет и за соломинку хватается» [11; 6, 588; 4, 316].
20. **ТП.** *Toydan sonra 7 mərtəbəli tort?* «после свадьбы семиэтажный торт?» - **П.** *Toydan sonra nağara?!* «после драки кулаками не машут» [11; 6, 605; 4, 326].

Экспликация – расширение компонентного состава традиционных пословиц:

21. **ТП.** *Allah min dərd verəndə, min bir dərman firması verir* «на всякую

хворь найдутся фармацевтические фирмы». – П. *Allah min dərd verir, min bir dərman* «на всякую хворь найдется лекарство» [11; 6, 56; 4, 42].

22. ТП. *Əl tutmaq qaldı Əlinin zamanında* «оказание помощи осталось во времена Али» - П. *Əl tutmaq Əlidən qalıb* «кто сам ко всем лицом, к тому и добрые люди не спиной» [11; 2, 169; 4, 153].

2.3. Структурно-семантические трансформации пословиц.

Замена компонентов:

23. ТП. *Day-day igidin yaraşığdır* ««дядя» красит героя» – П. *Ehtiyat igidin yaraşığdır* «Береженого и бог бережет» (или «истинное мужество – осторожность») [8; 6, 313; 4, 13].
24. ТП. *Yaxşı dost ad günündə tanınar* «друг познается в день рождения» - П. *Yaxşı dost yaman gündə məlum olar* «друг познается в беде» [8; 6, 397; 4, 341].
25. ТП. *Dost dosta zəng gərək, etməsə sms gərək* «друг другу если не позвонит, то смс пошлет» - П. *Dost dosta tən gərək, tən olmasa, gen gərək* «горшок чугуны не товарищ: расшибется об него» [8; 6, 277; 4, 129].
26. ТП. *Tələsən tıxaca düşər!* «скоро пойдешь – в пробку попадешь» - П. *Tələsən tündliyə (təndirə) düşər* «скоро, да не споро»; *tələsən ayaq büdrər (yolda qalar)* «скоро пойдешь – ногу зашибешь» [8; 6, 600-601; 4, 323].
27. ТП. *Nə yoğurdu, nə yaradı, yaltaq vəzifə aldı* «не садил, не поливал, подхалим должность получил» – П. *Nə yoğurdum, nə yaradım, hazırca kökə tapdım* «не садил, не поливал, а рвать поспел» [8; 6, 507; 4, 277].
28. ТП. *Bələdiyyədən çıxdıq, İcra Hakimiyyətinə düşdük* «бежал от муниципалитета, попал в исполком» - П. *Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük* «бежал от дождя, попал под ливень» [8; 6, 383; 4, 340].
29. ТП. *Suyun lal axanı, adamın monitora baxanı* «в тихом омуте человек на монитор смотрит» - П. *Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı* «в тихом омуте черти водятся» [8; 6, 589; 4, 317].
30. ТП. *Batırmayan bəbəyə pampers yoxdur* «нет памперсов для непачкающего ребенка» - П. *Ağlamayan uşağa süd verməzlər* «дитя не плачет, мать не понимает» [10; 6, 28; 4, 33].
31. ТП. *Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ Vergilər Nazirliyi* «за дело – не мы, за работу - не мы, а поесть, поплясать – Министерство налогов» - П. *Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ qardaş* «за дело – не мы, за работу - не мы, а поесть, поплясать – лучше нас не сыскать» [11; 6, 323; 4, 152].
32. ТП. *Anasına bax qızını al, atasına bax maşınını* «смотри на мать бери жену, смори на отца бери машину». - П. *Anasına bax, qızını al, qırağına bax, bezini al* «гляди семью, отколь берешь жену» [10; 6, 62; 4, 47].

Экспликация:

33. **ТII.** *İgid odur, atdan düşə atlana, götürdüyü krediti altı aya bağlaya* və *yaхud İgid odur kreditə yox, nəğd pula ala* «герой тот, кто, упав с коня, сразу вновь сядет на коня, и тот, кто взятый кредит за 6 месяцев оплатит» или «герой тот, кто не в кредит, а наличными все покупает» – **П.** *İgid odur, atdan düşüb atlana, igid odur, hər əzaba qatlana* «герой тот, кто упав с коня, сразу вновь сядет на коня, и тот, кто выдерживает любое мучение» [8; 6, 355].
34. **ТII.** *Yaхşılığa yaхşılıq hər kişinin işidi-Bələdiyyəyə paxıllıq mer kişinin işidi* «за добро добром платить-спину не ломит, зависть исполкому только мэру подстать» – **П.** *Yaхşılığa yaхşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaхşılıq mərd kişinin işidir* «за добро добром платить-спину не ломит» [11; 6, 403; 4, 344].
35. **ТII.** *Lələ köçüb Əhmədlilər, yurdu verib kirayəyə* «Мамай переехал в Ахмедлы, свой кров отдал в аренду» - **П.** *Lələ köçüb, yurdu ağlayır (qalıb)* «в доме у них, словно Мамай прошел» [8; 6, 473; 4, 262].
36. **ТII.** *Uzaq qohumdansa yaхşı yerdə işləyən qonşu yaхşıdır* «в хорошем месте работающий сосед лучше дальней родни» - **П.** *Uzaq qohumdansa, yaхın qonşu yaхşıdır* «близкий сосед лучше дальней родни» [11; 6, 611; 4, 330]. *Uzaq yerin arpasından, yaхın yerin samanı yaхşısı* «ближняя солома лучше дальнего сенца» [2, 397; 4, 330].
37. **ТII.** *Özgəsinə quyu qazan özü düşər quyunun dibinə beton tökər* «кто другому яму роет, сам спустится и заливает бетоном дно колодца» - **П.** *Özgəsinə quyu qazan özü düşər* «кто другому яму роет, тот сам в нее попадает» [11; 2, 345; 4, 294].
38. **ТII.** *Ucuz ətin şorbası ətin özündən bahadır* «суп из дешевого мяса дороже самого мяса» - **П.** *Ucuz ətin şorbası olmaz* «дешевая рыба – дешева и уха» [11; 6, 614; 4, 328].
39. **ТII.** *Od olmayan yerdə kabab bişirmək olmaz* «без огня нельзя приготовить шашлык» - **П.** *Od yanmasa, tüstü çıxmaz (Od olan yerdən tüstü çıxar)* «дыма без огня не бывает» [10; 6, 521; 4, 281].

Импликация - сокращение компонентного состава традиционных пословиц:

40. **ТII.** *Çata gir tayını tap* «зайди в чат найди свою пару» - **П.** *Taylı tayın tapmasa, günü ah-vayla keçər* «гусь свинье не товарищ» [10; 6, 594; 4, 322].
41. **ТII.** *Balıq bilməsə də Xalux bilər, balığa deyər* «если рыба не узнает, Халух узнает, рыбе скажет» - **П.** *Yaхşılıq elə, at dəryaya, balıq bilməsə, xalıq bilər* «кинь хлеб-соль назад, очутится впереди» [11; 6, 402; 4, 345].

Комбинированные структурно-семантические трансформации

традиционных пословиц - использование нескольких трансформационных приемов одновременно:

42. **ТП. *Topala deyirlər ki, niyə axsayırsan? Deyir ki, mən axsamıram, asfaltı əyri vurublar*** «хромому сказали, почему хромаешь? Он ответил, что не хромает, а асфальт криво сделали» [8]. Это ироническое выражение тоже относится к сфере дорог. Данное выражение создано по модели: **П. *Dəvəyə dedilər: - Boynun əyridir./ Dedi: - Haram düzdür ki, boynum düz olsun?!*** «верблюду сказали: - У тебя шея кривая./ А он сказал: - А где у меня прямо, чтобы шея была прямой?!» [6, 248].
43. **ТП. *Gözlər qəlbin aynasıdır, burun qəlbin ventilyasiyası, qulaqlar isə qəlbin krosnu antenasıdır*** «глаза - зеркало души, нос - вентиляция души, а уши - кросна души» - **П. *Göz qualağdan irəlidir*** «глаз вернее уха» [8; 6, 459; 4, 174].
44. **ТП. *İlanı yuvasından çıxarırlar, yuva plana düşüb*** «вынимают змею из гнезда, а гнездо в план попало», **İlanı yuvasından çıxarırlar, yuvanın sərəncamı yoxdur** «вынимают змею из гнезда, а указа о гнезде нет» - **П. *İlan yuvasına girəndə dəvə də çıxarda bilməz*** «когда змея входит в свое гнездо, даже верблюд не сможет ее оттуда вынуть» [11; 2, 231].
45. **ТП. *Başın girməyən yerə CV vermə*** «не зная броду, не давай CV» - **П. *Bilmədiyin işə başını (burnunu) soxma*** «не зная броду, не суйся в воду» [11; 6, 121; 4, 78].

Таким образом, все вышеуказанные преобразования приводят: к образованию нового переносного значения пословиц-трансформов, иногда противоположного традиционному, к уточнению значения традиционной единицы в зависимости от сферы применения, к созданию трансформированной пословицы с новым прямым значением, к новой семантической интерпретации традиционных пословиц.

Заключение. Всестороннее исследование трансформированных азербайджанских паремиологических единиц позволило установить, что наиболее продуктивными оказались структурно-семантические трансформации пословиц, которые представляют собой смысловые преобразования, связанные с изменением лексического состава и грамматической формы традиционной пословицы. К структурным подтипам таких трансформаций относятся замена компонентов, расширение компонентного состава (экспликация), сокращение компонентного состава (импликация), комбинированные структурно-семантические трансформации, представляющие собой сочетание замены и расширения компонентного состава.

Анализ пословиц-трансформов показал, что основными причинами

сокращения компонентного состава (импликации) пословиц является экономия лексических единиц и поиск новых эмоционально-экспрессивных возможностей пословично-поговорочных выражений. В результате сокращения компонента у пословиц-трансформов появляется новое прямое или переносное значение. Материал показал, что этот тип трансформации пословиц не очень продуктивен. В результате же комбинированных структурно-семантических трансформаций, то есть использования нескольких трансформационных приемов одновременно, происходит замена компонентов и расширение (или сокращение) компонентного состава традиционной пословицы. Такие преобразования приводят к уточнению значения или к образованию пословиц-трансформов с новым прямым значением. Анализ нашего материала показал, что этот тип трансформации пословиц тоже не очень продуктивен.

Итак, в результате проведенного исследования структуры и семантики трансформированных пословиц было выявлено, что наиболее продуктивным оказался структурный подтип замены компонентов в традиционной пословице. Данный способ в составе пословицы позволяет сохранить для носителей языка прежний облик традиционного выражения и показать, как подобранное слово может изменить смысл традиционной пословицы. Замена компонентов в составе пословиц приводит к формированию нового переносного значения, к образованию шуточных выражений, которые часто отражают какую-то комическую ситуацию.

Таким образом, азербайджанские паремиологические единицы, адаптируясь к современным реалиям, продолжают вызывать интерес у исследователей языка, литературы, фольклора и культуры. Вследствие чего, постоянно происходит пополнение паремиологического фонда языка. Изучение современных паремиологических единиц, являющиеся жемчужинами сокровищницы мудрости, служат толчком к развитию современного фольклора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə], - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. I c., - 744 s.
2. Atalar sözləri / İ. Abbaslının redaktəsi ilə. - Bakı: Nurlan, - 2013. - 476 s.
3. Bayat F. Folkloridan postfolklorla // Dədə Qorqud. - Bakı: Elm və təhsil, - 2018. №2. - s. 39-52.
4. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, Rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. - Bakı: Təhsil, - 2009. - 560 s.
5. Həsənova G. Elektron informasiya kontekstində birbaşa ismaric (deyimlər fonunda) // İpək yolu. – 2021. - №2. - s. 142-148. https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2021_02/17HasanovaG.pdf
6. Hüseynzadə Ə. Atalar sözləri və məsəllər . – Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - 400 s.
7. Quliyev H. Virtual mühitdə folklor: ənənə və kommunikasiya. - Bakı: Sabah, - 2018. - 256 s.

8. İstedad olmayanda, yubka qısa olar. - Müasir atalar sözləri. <https://modern.az/>. İstinad tarixi: 27.03.2023
9. 21-ci əsr atalar sözləri (V hissə). <https://big.az/6417-21-ci-esr-atalar-sozleri-v-hisse.html>. İstinad tarixi: 16.04.2023
10. 21-ci əsr atalar sözləri. <https://bizimera.wordpress.com/2011/01/30/21-ci-%C9%99sr-atalar-sozl%C9%99ri/>. İstinad tarixi: 22.05.2023
11. Gulmeli letifeler. <https://www.facebook.com/120678924698634/posts/146584362108090/> İstinad tarixi: 28.05.2023
12. Вальтер Х., Мокиенко В. М. Словарь русских антипословиц. - Greifswald: Institut für Slawistik, - 2002. - 153 с.
13. Мокиенко В.М., Вальтер Х. Прикольный словарь (антипословицы и антиафоризмы). - Москва: Олма медиа групп, - 2008. – 381 с.
14. Вальтер Х., Мокиенко В.М. Антипословицы русского народа. – Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева», - 2005. - 576 с.
15. Николаева Е. К. Антипословицы как лингвистические единицы и их лексикографическое описание / Материалы XXXII Международной филологической конференции. - Санкт-Петербург: СПбГУ, - 2004. - вып. 14. - с. 38-43.
16. Неклюдов С. Ю. Поле гуманитарного знания и стратегии исследования народной культуры // Вестник РГГУ. - Москва: серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология», - 2008. - 10/08. - с. 11-24.
17. Litovkina Anna T., Mieder W. Twisted wisdom: Modern anti-proverbs. - Vermont: Manufactured in the United States of America by Queen City Printers. - Burlington. - 1999. - 260 p.
18. Litovkina Anna T. Anti-proverbs // Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. – De Gruyter open Poland. - 2015. - P. 326-352.
19. Mieder W. Traditional and innovation in folk literature. - Hanover and London: Published for University of Vermont by University Press of New England, - 1987. – 318 p.
20. Mieder W. Verdrehte Weisheiten : antisprichwörter aus Literatur und Medien. - Wiesbaden: Quelle & Meyer, - 1998. - 396 p.

AZƏRBAYCAN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİNİN TRANSFORMASIYA NÖVLƏRİ

Çiçək A. ƏFƏNDİYEVA

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərinin yaranma üsullarından və transformasiya növlərindən bəhs edilir. Tədqiqatın *aktuallığı* müasir dövrdə ənənələrin, müqəddəs dəyərlərin dəyişikliklərinə, stereotiplərin təhriflərinə məruz qalan transformativ atalar sözlərinin öyrənilməsinə artan maraq və ehtiyaqla, habelə internet mühitində müasir paremioloji vahidlərin rolu və funksiyaları probleminin kifayət qədər nəzəri və praktiki işlənməməsi ilə əlaqələndirilir. Məqalənin *məqsədi* ənənəvi atalar sözlərinin transformativ atalar sözlərinə dəyişmənin müasir proseslərini öyrənmək və təsvir etməkdir. Tədqiqat *materialı* müxtəlif internet mənbələrindən seçilmiş Azərbaycan transformativ atalar sözləridir: sosial şəbəkə facebook və saytlar modern.az., bizimera., big.az. Transformativ atalar sözlərinin tədqiqi material toplanarkən davamlı seçmə, müqayisəli-təsviri və struktur-semantik modelləşdirmə *metodlarla* aparılmışdır.

Tədqiqat zamanı paremioloji vahidlərin struktur, semantik və struktur-semantik transformasiyaları müəyyən edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, bu dəyişmələrin nəticəsində yeni məcazi mənalı transformativ atalar sözləri, həm də hərfi mənada istifadə edilən tərkiblər meydana çıxır. Struktur-semantik transformasiyaların ən çox yayılmış alt növü komponentlərin əvəz edilməsi oldu. *İşin elmi yeniliyi* az öyrənilmiş materialın, yəni Azərbaycan transformativ paremioloji vahidlərin öyrənilməsindədir. İlk dəfə olaraq ənənəvi Azərbaycan atalar sözləri ilə müqayisədə atalar sözləri və məsəllərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini göstərən transformasiya növləri müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan paremioloji vahidləri müasir reallıqlara uyğunlaşır, bunun nəticəsində dilin paremioloji fondunun daim artırılması və Azərbaycan dilinə marağın stimullaşdırılması baş verir.

Açar sözlər: transformativ Azərbaycan atalar sözləri, məsəllər, struktur növ, semantik növ, struktur-semantik növ, transformasiya, paremioloji vahidlər

TYPES OF TRANSFORMATIONS OF AZERBAIJANI PAREMIOLOGICAL UNITS

Chickek A. EFENDIYEVA

SUMMARY

In this article it is said about the ways of formation and types of transformations of Azerbaijani proverbs and sayings. *The relevance* of the research is related to the need to study proverbial transformations as units undergoing changes in relation to traditions, sacred values, distortions of stereotypes. *The purpose* of the article is to study and describe the modern processes of transformation of traditional proverbs into proverbs-transformations. *The research material* is Azerbaijani proverbs-transformations selected from various internet sources: social network facebook and sites modern.az, bizimera, big.az. The study of proverbs-transformations was carried out by the following *methods*: the method of continuous sampling when collecting material, the descriptive method using a comparative technique, the method of structural and semantic modeling.

The study revealed structural, semantic and structural-semantic transformations of the paremiological units. In the article it is mentioned that as a result of these transformations, transformed proverbs with a new figurative meaning appear, as well as phrases used in the literal sense. *The scientific novelty* of the research lies in the study of little-studied material, namely Azerbaijani transformed paremiological units. For the first time, in comparison with traditional Azerbaijani proverbs indicating their structural and semantic features the types of transformations of proverbs and sayings are identified.

Thus, Azerbaijani paremiological units are adapting to modern realities, as a result, there is a constant replenishment of the paremiological fund of the language and stimulating interest in the Azerbaijani language.

Keywords: transformed Azerbaijani proverbs, sayings, structural types, semantic types, structural-semantic types, transformations, paremiological units

UOT 81

ASPEKTUALLIĞIN FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏSİ

Məryəm N. ƏSƏDOVA*

Aspektuallıq funksional-semantik sahəyə daxil olan digər çoxsəviyyəli vasitələrdən biri hesab edilir. Funksional-semantik yanaşma aspektuallığın "vasitədən funksiyaya" və "funksiyadan vasitəyə" doğru sintez əsasında təhlil edilməsi cari məqalənin əsas məqsədini təşkil edir. Aspektuallıq öz növbəsində, semantik və formal cəhətdən xüsusi struktura malikdir.

Müxtəlif sistemli dillərdə aspektuallığa funksional-semantik yanaşma həmin dillərdəki aspektuallığa xas ekvivalent prosesləri tədqiq etməyə imkan verir. Dilçilik tədqiqatlarında aspektuallığa funksional-semantik yanaşma zamanı feillərin məhdud /qeyri-məhdud kateqoriyası birmənalı şəkildə invariant kimi mənimsənilmişdir. Bu cür semantik məzmunlu təsnifat universal xarakterə malik olub bir çox dillərdə oxşarlıq təşkil edir. Oxşar aspektə sahib olmayan dillərdə isə, həmin funksiyaları icra edən göstəricilər semantik cəhətdən müəyyən edilir. Hərəkətin semantik sahəsi müxtəlif cür əks edilə bilər. Həm leksik, həm də morfoloji cəhətdən fərqli ifadə vasitələrinə malik ola bilər. Sistem-struktur yanaşmaya əsaslanan funksional-semantik sahədə ilk öncə aspektuallığın fəaliyyət mexanizmi öyrənilir. Bunun üçün, aspektuallıq sistemli/ardıcıl şəkildə təhlil olunur. Aspektuallığın funksional-semantik sahəsi temporalıq ilə inteqrasiya edərək aspektual-zaman münasibətlərinin formalaşmasına təkan verir.

Açar sözlər: aspektuallıq, aspekt, funksional-semantik sahə, aspektual-zaman münasibətləri, tərz

Giriş. Dilçilikdə funksional-semantik sahə anlayışı funksional qrammatikaya aid termin olub müxtəlif dil səviyyələrinə xas xüsusiyyətlər vasitəsilə semantik kateqoriyaların qruplaşdırılmasına imkan verir. Dildə funksional-semantik sahə, bir qayda olaraq, istər ifadə müstəvisi, istərsə də məzmun müstəvisi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Funksional-semantik sahənin nüvəsini morfoloji və sintaktik səviyyənin vahidləri təşkil edir. Müasir dilçilikdə dilin funksional baxımdan öyrənilməsinə diqqət artmışdır. Funksional-semantik sahə və funksional-semantik kateqoriyalar ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar və araşdırmalar aparılmışdır.

Funksional-semantik sahənin inkişafı. Dilçiliyə ilk dəfə funksional-semantik sahə anlayışını gətirən rus dilçisi A.V.Bondarkonun funksional qrammatika nəzəriyyəsinə əsasən, aspektuallıq hərəkətin zamanla necə ax-

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı; maryam.asadova29@gmail.com;
ORCID ID : 0009-0006-3087-4392

masını və paylanmasını səciyyələndirən semantik kateqorik əlamət kimi xarakterizə olunur. Hərəkətin gedişatının xarakterini ifadə edən müxtəlif vasitələri özündə birləşdirir. Lakin qeyd edək ki, o həm də aspektual məna ilə birləşən funksional-semantik sahə elementlərinin qruplaşması kimi müəyyən edilir. Morfoloji cəhətdən növ kateqoriyası periferik komponentləri (hərəkət tərz, hərəkət tərzini göstərən leksik və sintaktik əlamətlər) əhatə edən geniş bir sahəni təşkil edir. Feillər aspektual mənaların əsas ifadə vasitəsi olduğundan aspektuallığın funksional-semantik kateqoriyasının tədqiq edilməsi üçün ilk öncə feillərin, yəni verbal predikatların özünün xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Bunun üçün də, daha ətraflı şəkildə müxtəlif sistemli dillərdə feil növləri, feilin tərzləri və həmçinin məhdud və ya qeyri-məhdud kimi müxtəlif feil növləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir [7, 44].

Funksional-semantik sahəyə daxil olan hər bir kateqoriyanın semantik invarianta malik olmasını əsas meyar kimi qəbul edən M.A.Şelyakin də A.V.Bondarkonun rus dilində müəyyənləşdirdiyi funksional-semantik sahəni təşkil edən təsnifatını məqbul hesab etmişdir. Onun fikrincə, rus dilçiliyinin funksional-semantik sahəsini aşağıdakı dörd əsas linqvistik qrup təşkil edir:

1. Predikativ yönümlü funksional-semantik sahə;
2. Subyekt, obyekt yönümlü funksional-semantik sahə;
3. Attributiv yönümlü funksional-semantik sahə;
4. Adverbial yönümlü funksional-semantik sahə;

Sintaktik cəhətdən cümlənin əsasını təşkil edən predikativlik cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibət olub daha çox aspektuallıq və temporallığı kompleks halında əhatə edir. Bu, aspektual mənaların verbal predikat sferasında cəmlənməsi ilə əlaqədardır. A.V.Bondarko "*Основания функциональной грамматики*" kitabında predikativ yönümlü funksional-semantik sahəyə *aspektual* və *aspektual-temporal əlaqələri* daxil etmişdir. Bura aspektual sahələr, zaman məhdudluğu, taksis (dilçilik termini kimi hansısa bir kateqoriyanın tərkib hissələri arasındakı qarşılıqlı asılılıq əlaqəsini bildirir), temporallıq və ona aid olan digər funksional-semantik sahələrlə əlaqələri daxildir [5, 13].

Bundan başqa Bondarko, aspektual zaman kompleksi modeli hazırlamış və bu istiqamətdə aspektuallığı, zaman lokalizasiyası, temporallıq, taksislər və temporal nizamın funksional-semantik tərəflərini qruplaşdırıb nəzərdən keçirmişdir. Bondarko tərəfindən müəyyən edilən aspektual-temporal kompleksinin digər komponentləri ilə arasında temporal bağlantı mövcud olur. Aspektuallığın funksional-semantik kateqoriyası feil formalarından daha geniş mövzunu özündə ehtiva edir ki, burada zamanla hərəkətin axını və paylanmasını xarakterizə edən, müəyyən semantik funksiyaları yerinə yetirən çoxsəviyyəli linqvistik vasitələrin yer aldığı sahədən danışmaq yerinə düşür.

Məlumdur ki, hər hansısa bir qavramın funksional-semantik sahəsinin tədqiqi müqayisəli təhlil zəminində aparılır. Bu yanaşmaya əsasən deyərək bi-

lərik ki, funksional-semantik sahə nitq zamanı hansısa bir məfhumu həyata keçirmək – düzgün seçmək üçün dilin qanunauyğunluğuna əsasən təklif etdiyi vasitələrin digər dil məfhumları ilə nə qədər oxşar, yaxud fərqli olduğunu müəyyən edir [8, 171-172]. Aspektuallığın funksional-semantik sahəsi dedikdə, bir sıra verbal vasitələrlə ötürülən və dildəki onunla bağlı universal semantik kateqoriyalar başa düşülür. Burada onun əsas obyektı hərəkətin gedişatının xarakteristik cəhətləri və onun zaman oxu boyunca düzgün paylanması təşkil edir. Aspektuallıq əlaqəsi və onun necə ifadə olunması daim tədqiqatların əsas diqqət mərkəzində olmaqla yanaşı, dillərin müqayisəli təhlilində də geniş şəkildə müraciət edilir. Çünki, burada təkcə iki fərqli dildəki növ kateqoriyası və onların arasındakı əlaqə deyil, onu əhatə edən qrammatik, leksik və morfoloji vahidlər də şərh edilir. Çoxsaylı müşahidələrə əsasən qeyd etmək olar ki, aspektuallığın funksional-semantik kateqoriyasının tərkib hissəsi, ifadə vasitələri və s. hələ o qədər də dərinlən araşdırılmamışdır. Aspektuallıq və onunla bağlı məsələlər struktural-semantik zəmində nəzərdən keçirilməlidir [2, 168].

Müxtəlif sistemli dillərdə aspektuallığın ifadə üsulları. Aspektuallıq özünü mahiyyət etibarilə feil ilə, yəni hər hansı bir hərəkət və yaxud fəaliyyət ilə bağlı bir mövqedə göstərir. Aspektuallıq məlumdur ki, hərəkətin davamlılığını, tamlığını və ya tamamlanıb bitdiyini xarakterizə edir və bu xüsusiyyətin müxtəlif sistemli dillərdə onların strukturuna xas olan fərqli ifadə vasitələrinə malikdir. Azərbaycan dilində aspektuallıq özünü zaman şəkilçiləri və feillərin müxtəlif formaları ilə bürüzə verdiyi halda, İtalyan dilində bəzi zaman formalarının, köməkçi feillərin və perifrastik ifadələrin köməyi ilə təsvir edilir. Rus dilində isə bunun üçün feilin müxtəlif formaları vardır: müəyyən şəkilçilər vasitəsilə, yəni qrammatik yolla və hərəkətin bitdiyini və davam etdiyini işarə edən bitmiş və ya bitməmiş tərz bu ifadə üsullarındandır. Fikirləri nümunələr əsasında təsvir edək.

Azərbaycan dili:

Yağış yağır (hal-hazırda davam edən hərəkətdir)

Yağış yağdı (artıq tamamlanmış hərəkətdir)

İtalyan dili:

Sta piovendo (hal-hazırda davam edən hərəkətdir)

Ha piovuto (artıq tamamlanmış hərəkətdir)

Rus dili:

идет дождь (hal- hazırda davam edən hərəkətdir)

шел дождь (artıq tamamlanmış hərəkətdir)

Lakin funksional-qrammatika nəzəriyyəsinə əsasən, aspektuallıq predikatdan daha üst səviyyəni təşkil edir ki, bu səbəbdən də, bu haqda bir tam halında danışmaq düzgündür. Dildə aspektual məna özünü necə bürüzə verir? – Bu suala birmənalı olaraq belə cavab verə bilərik: hərəkətin baş verib-verməməsi ilə. Hərəkətin semantikasını fərqli dillərdə müxtəlif cür çat-

dırılır. Məsələn, flektiv dil kimi xarakterizə edilən rus dilində olan nümunələr əsasında fikrimizi izah edək. Rus dilində mahiyyətə bitmiş hərəkəti ifadə edən "perfektiv" və bitməmiş hərəkəti ifadə edən "imperfektiv" leksemlər mövcuddur. Bu dillərdə hərəkətlərin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. Rus dilində "прочитать" (oxuyub bitirmək) kimi bitmiş tərz bildirən feil birmənalı olaraq, aspektuallıq cəhətdən bitmiş bir funksiyanı icra edir. Bir nüansa da diqqət etmək lazımdır ki, bu feilin bitməmiş tərzdə olan ekvivalenti olan "читать" feili isə kontekstən asılı olaraq bitmiş və ya bitməmiş mənə ifadə edə bilər [1, 3]:

- *Он читал стихотворение.* (Burada, feil bu kontekstlərdə işləməyə bilər – O, adətən şeir oxuyurdu; oxumaqda idi; şeir oxuyurdu- hələ bitirməmişdi)
- *Он прочитал стихотворение.* (Bu formada işlənərsə, bütün kontekstlərdə o mənəni ifadə edir ki, subyektimiz artıq bütün şeiri oxuyub bitirib.)

Mənə oxşar, lakin funksionallıq baxımından fərqli olan feil cütlərinə italyan dilindən misal göstərək:

Dormire – yatmaq (bitmiş tərz); addormentarsi – yuxuya getmək (bitməmiş tərz)

Sedere – oturmaq (bitmiş tərz); stare seduti – oturub qalmaq (bitməmiş tərz)

Qeyd edək ki, italyan dilində bu fenomen daha məhduddur və hibridizm halları daha geniş yayılmışdır. Bu məqamda, aspektuallığın leksik xüsusiyyətlərindən bizə tanış olan iş (dinamik) feillərindən nümunə göstərmək yerinə düşər. Məsələn:

1. (a) *Я съел клубнику.* – Mən çiyələk yedim.
1. (b) *Я ел клубнику.* – Mən çiyələk yeyirdim.
2. (a) *Io ho mangiato una pera.* – Mən armud yedim.
2. (b) *Io mangiavo una pera.* – Mən armud yeyirdim

Müxtəlif sistemli dillərdən verilən misallardakı feillər leksik mənə cəhətdən hərəkət bildirən feillərdir. Belə ki, rus dilində verilmiş nümunədə (1a) bitmiş tərz ilə ifadə olunan feil (поесть) spesifik olaraq qrammatik vasitə ilə hərəkət tərzini ifadə etməyə italyan lekseminə (2a) uyğun gəlir. Rus dilindən fərqli olaraq, italyan dilində feil hərəkətin xarakterini (bitib-bitmədiyini) göstərən məlumatları özündə əks etdirmir. "Поесть – есть" feillərinin funksiyalarına əsasən, leksik mənə cəhətdən bir mənəni bildirir, lakin semantik olaraq "поесть" zaman oxunda danışılan ana nisbətən öncə baş verdiyini bildirdiyi halda, "есть" ilə ifadə olunan işin müntəzəm olaraq baş verdiyini vurğulayır. Bu xüsusiyyətlərin italyan dilinin qrammatikasında formal göstəricisi olmadığını nəzərə almaq lazımdır. Bu nümunədəki feil cütlərindən də bariz görüldüyü kimi, onlar real aspektual mənələr kimi deyil, daha çox zaman formalarının daxilində özünü büruzə verir. "Mangiare" feili ilə semantik cəhətdən bitmiş tərz xarakterizə edilən funksiyanı (passato prossimo) formalaşdırmaq üçün nə etmək lazımdır? – "Mangiare" feili tə-

sirli feil olduğundan “avere” köməkçi feilinin təsriflənmiş formasının üzərinə əsas feilin feili sifət formasını əlavə etməklə bitmiş tərz xarakterizə edən funksiyanı yaratmaq mümkündür. İtalyan dilində bitməmiş tərz formalaşdırmaq üçün əsas feil olan “mangiare” feilindən məsdər (-are) şəkilçisi atılır və keçmiş zamanda müntəzəm olaraq təkrarlanan hərəkətlərə şamil edilən “imperfetto” (keçmiş zamanda müntəzəm edilən hərəkətlər üçün nəzərdə tutulur.) zaman formasının müvafiq – avo şəkilçisi əlavə edilir.

Funksional-semantik sahə konsepsiyasında sistemlilik (ardıcillıq) prinsipi əsas götürülür. İtalyan dilində bitmiş tərz anlayışı sistemli şəkildə öz əksini tapır. Rus dilində bitmiş tərz ifadə etmək üçün prefiksli feillər mövcud olduğu halda, italyan dilində bunun üçün başqa göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) Zaman zərfləri – *in x tempo, già, appena* və s. kimi zaman zərflərinin olduğu cümlələrdə, bir qayda olaraq, bitmiş tərzdə olan zaman formaları işlənir. Məs.: *Angelina ha preparato una torta in tre ore* (Ancelina 3 saata tort hazırladı.); *Ho già visto quel film.* (O filmə artıq baxmışam.); *Appena mi ha visto è uscito.* (Məni görən kimi çölə çıxdı.)
- 2) Hərəkətin məqsədini və ya nəticəsini bildirən zərfi ifadələr – Bu təsnifat qrupunda qarşıya qoyulan məqsədə işarə edən ifadələr yer alır. Məs.: *Ma la mattina dopo non accadde nulla, tranne che quando Palunko prese la sua canna da pesca e partì per andare a pescare, sua moglie partì per la montagna.* (Lakin növbəti gün səhər heç nə baş vermədi, sadəcə Palunko tilovu götürüb balıq ovlamağa çıxanda həyat yoldaşı dağa yola düşdü.)
- 3) Bəzi tamamlıqlar – Bəzi göstəricilər bitmiş tərz (perfektivlik) ifadə etməkdə zaman prefiksləri və zərfləri kimi oxşarlıq təşkil edir. Buna hərəkətin inkişafındakı mövqeyə və ya təyinata istinad edən və ya obyektləri müəyyənləşdirən elementlər bariz nümunədir. Məs.: *Lui spinse da parte il cellular* (O, telefonu kənara çəkdi.); *Loro compreranno una macchina.* (Onlar ev alacaq.)
- 4) Feili bağlama və bəzi feili konstruksiyalar – Bu vasitələr aspektuallığı xarakterizə edən semantik məzmunə malikdir. Məs.: *Bambi arrivò correndo e si fermò all'albero* (Bambi qaçaraq gəlib ağacın yanında dayandı.)

Aspektuallıq müxtəlif sistemli dillərdə fərqli səviyyələrdə baş verir, lakin hər bir dildə aspekti fərqləndirmək üçün tanıya biləcəyimiz əlamətlərə malik olur. Beləcə, müqayisə olunan dil materialları əsasında görürük ki, hər bir dil özünəməxsus və bir-birindən fərqli şəkildə aspekt sistemlərini ehtiva edir və aspektuallığın funksional-semantik sahəsində fərqli mövqe tutur. Aspektuallığın funksional semantik sahəsindəki bu uyğunsuzluq birbaşa olaraq dillərin tipoloji quruluşundan asılıdır. Feilin təkrarlanan, davam edən və ya bitən bir hərəkəti xarakterizə etməsi aspektuallıq sahəsinin özəyini təşkil edən aspekt anlayışı ilə eyniləşdirilir. Zamanın bildirdiyi müxtəlifsaylı mənalardan gerçəkləşməsi verbal formalar və kontekst elementləri vasitəsilə

baş verir. Bu halda, əlbəttə ki, funksiya ilə əlaqəli mürəkkəb zaman-aspektuallıq əlaqələrinə diqqət etmək lazımdır [3, 58-59].

Məlumdur ki, müqayisəli-tarixi və ya tarixi-müqayisəli və təsviri-normativ xarakterli ənənəvi dilçilik araşdırmalarında yeni linqvistik yanaşma və üsulların tətbiq olunması sistemik xarakter daşımır. Müasir türk ədəbi dillərinə dair konkret dil hadisələrini və faktlarını sadəcə müasir dilçilik axınları kontekstində öyrənən araşdırmalarda isə ümumi türkoloji kontekst çox vaxt unudulur. Məsələn, ümumtürk dilinə dair sabit söz sıralı simmetrik sıra və inversiya, ellipsis və s. bu kimi asimmetrik-sintaktik qavramlaşdırması və uyğun kateqoriyalaşdırılması prinsipləri flektiv səciyyəli Hind-Avropa dilləri sintaksisinin sıralanması qaydaları ilə müəyyənləşdirilir (Эргуванлы 1987; Юхансон 1987; Uzun 2000 vb.) [4, 57]. Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, funksional-semantik fərqlərə də malikdir [6, 4].

Türkoloji dilçiliyin sözügedən fundamental əsərlərində pratürk, prototürk, qədim türk və ümumtürk dilində əsas və asılı morfemlərin ilkin şəkillərinin rekonstruksiyaları ayrı-ayrı və sadəcə dil faktlarına dayanaraq verilmişdir. A.M.Şerbakın türk dillərinin morfologiyasına dair yazdığı fundamental əsərlərində isə əsas və köməkçi nitq hissələrinin qrammatik şəkilləri, semantik-funksional məzmunu müasir və qədim türk dillərinin materialları və linqvistik kontekstində müqayisəli olaraq öyrənilmişdir [5, 82].

Aspektuallığın semantik sahəsi üzrə tədqiqat xətti qrammatik kateqoriyaları fərqləndirmək və dilçiliyin fəaliyyət metodlarını tipoloji leksik mənalar üzrə qruplaşdırmaq məqsədi daşıyır. Qeyd edilən sahə üzrə məlumatlara A.M.Peşkovski, V.V.Vinoqradov, Y.S.Maslov, İ.P.İvanova, A.V.Bondarko və başqaları tərəfindən aparılan tədqiqatlarda rast gəlmək mümkündür. Y.S.Maslov qeyd edirdi ki, hər bir sahədə olduğu kimi dilçilikdə də müvafiq fəaliyyət sahəsi aydın paradiqma təşkil etmir. A.V.Bondarko qeyd edirdi ki, aspektuallığın semantik sahəsi ifadə fərqlərinə və dilçiliyin əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Semantik sahənin qrammatik kateqoriyası ziddiyətlərdən uzaq leksik mənaya malik olur. Nitqdə işlənən hər bir dil vahidi vacib və zəruridir. Bunların hər biri müəyyən mənə daşıyır. Söz və ifadələrin əks etdirdiyi mənalar müxtəlif sahələri əhatə edir. Dilin ümumi semantikasında müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Burada ayrı-ayrı cəhətlərlə bağlı bir neçə sistem olur. Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir. Dilin semantik siste-

mindən bəhs edən dilçilik şöbəsi *semasiologiya* (*mənşəcə yunan sözüdür. Bu söz yunanca ifadə etmək, göstərmək mənasını bildirən semasiya (somasia) və nəzəriyyə mənasında işlənən loqos (loqos) sözlərinin birləşməsindən düzəldilmişdir. Dilçilikdə mənə haqqında şöbə mənasını bildirən termin kimi işlənir.*) adlanır. Bəzi dilçilər öz əsərlərində həm sözün mənasını, həm də mənə haqqında elmi təlimi “semantika” adlandırmışlar. Belə vəziyyət indi də bir sıra alimlərin yaradıcılığında davam etməkdədir. Bu isə anlaşılmaqlıq səbəb olur. Dolaşılıqdan uzaqlaşmaq üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, semantikanı söz və ifadələrin məcmusu, semasiologiyani isə mənə haqqında elmi təlim kimi başa düşmək lazımdır [4, 314]. Məhz aspektuallığın kateqoriya və üsulları da ifadə baxımından iki müxtəlif fərqi ehtiva edir. Burada bəzi mühüm xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Funksional-semantik kateqoriyada ümumi xüsusiyyətlər aşağıdakı qaydada qruplaşır.

Aspektuallığın semantik sahəsi verbal aspektlərə və qrammatik qanunauyğunluqlara əsaslanır. Aspektuallığın semantik sahəsi hərəkətin gedişatını əks istiqamətdə deyil, qismən qruplaşmasını təşkil edir. Daha doğrusu, həmin elm sahəsinin yuxarıda göstərilən retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv araşdırma aspektləri orijinal konseptual-semantik yönümləri və informasiya texnologiyaları, kompüter dilçiliyi proqram təminatları sistemləri ilə ortaya çıxır. Ümumi müqayisəli dilçiliyin bu gün həmin sistemlərlə təkmilləşdirilən müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və tutuşdurulmalı istiqamətləri isə yenidən müəyyənləşdirilir [5, 12].

Dövrümüzdə müasir izahı ilə insan intellektinə və bir bütöv kimi dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən alt kateqoriyalarla fərqli açıqlanmalardakı təsviri işini koqnitiv linqvistika yerinə yetirir. İnsana məxsus *üsyən və ya giley-güzar etmək, təəssüf, niyyət, istək, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, sevinc kimi* semantik sahələr gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Həmin kontekstdə məhəbbət-yazığı gəlmə və ya sevgi-nifrət kimi linqvistik qavramlar konkret diskursiv variantları ilə də göstərilir. Məlum olduğu kimi, dünyanın konkret və mücərrəd obrazları (məsələn, su pərisi, təpəgöz, kentavr kimi) insan şüurunda dünyanın dil xəritəsi kimi koqnitiv-konseptual xarakterli görmə, hiss etmə, dadma, eşitmə və oxuma dərkətmə vasitələri ilə əks olunur. Bütün bunlar insan şüurunda və təfəkkürdə ilk mərhələdə təhtəşüür olaraq müəyyənləşir [5, 18].

Məlumdur ki, aspektuallığın semantik sahəsi morfoloji hadisələrə tam olaraq istinad edir. Y.S.Maslov vurğulayırdı ki, bu qayda funksional olaraq semantik sahənin tam aspektlərini şərtləndirir, eyni zamanda aspektuallığın semantik sahəsinin əsas mahiyyətini oxşar qrammatik qanunauyğunluqlar təşkil edir. Qrammatik kateqoriyaya əsaslanan aspektuallıq monosentrik struktura malik olub inteqral qrammatik nüvəli strukturda ən aydın şəkildə ifadə olunur.

Nəzəri qrammatikanın mürəkkəb məsələlərindən olan funksional-se-

mantik kateqoriya kimi aspektuallığın şərhı və onun tədqıqı aspektual mənalarnın ifadə vasitələrinə kompleks yanaşmanın tətbiq edilməsinə, onların funksional və semantik cəhətlərini aşkarlamağa imkan yaradır. Aspektuallığın ikitərəfli xarakterinin əks etdirildiyi funksional-semantik sahədə onun ifadə etdiyi məlumatın semantik strukturunun təşkilini təmin edən fərdi nitq mənalarnının əhəmiyyətini aşkarlamaq funksional-semantik sahənin əsas vəzifələrindən biridir.

Nəticə. Cari məqalədə aspektuallığın funksional-semantik sahəsinin müxtəlif sistemli iki dil materiallarından olan nümunələr əsasında müəyyən edilməsinə cəhd edildi. Dilin linqvistik quruluşuna əsasən verbal hərəkət tamlıq və davamedicilik kimi semantik xüsusiyyətlərə malik olub bitmiş və bitməmiş aspektual cütlər üçün zəmin yaradır. Dildə aspektuallığın funksionallığı həmin dilin daxili quruluşuna və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. İlk baxışda müxtəlif sistemli dillərdə bitmiş və ya bitməmiş hərəkəti xarakterizə edən xüsusiyyətlər qismən oxşarlıq təşkil etsə də, ifadə vasitəsi baxımından üst-üstə düşməyə bilər. Aspektuallığın funksionallığı nitq zamanı və yazıda hərəkətin dəqiq təsvirini çatdırır. Əgər dildə tərz rus dilindəki kimi qrammatik kateqoriya statusuna malikdirsə, onda aspektual mənalarnın ziddiyyəti tərz kimi çıxış edir, əks halda o, semantik (konseptual) kateqoriya hesab olunur. Roman dillərində aspektual-zaman münasibətlərinin ifadəsi təkcə verbal formalar ilə deyil, premorfoloji verbal formasıyalar, perifrastik verbal konstruksiyalar kimi analitik vasitələrlə də reallaşa bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Alessandra Z; Azionalita, Quaderni del Laboratorio di linguistica Vol. 6, - 2006
2. Babali A.G. Functional and semantic field of aspectuality in different-systemic languages. /Amazonia Investiga, 11(53), - 2022, - p.166-175
3. Gerald F. Carr, Irmengard Rauch, Robert L. Kyes, On Germanic Linguistics: Issues and Methods, De Gruyter, - 2011. - p.416
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). – İstanbul: Imak, - 2019. - 464 s.
5. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. – Bakı: 2012. - 441 s.
6. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. – Bakı: Nurlan, - 2007. - 324 s.
7. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. – Ленинград: Наука, 1987. - с. 347.
8. Самарина Н.В. Функционально семантическое поле как объект изучения в современной грамматике // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. - 2012.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СФЕРА АСПЕКТУАЛЬНОСТИ

Марьям Н.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

Аспектуальность рассматривается как один из других многоуровневых механизмов, включенных в функционально-семантическая сфера. Функционально-семантический подход является основной целью настоящей статьи – анализ аспектуаль-

ности на основе синтеза «от инструмента к функции» и «от функции к инструменту». Аспектуальность имеет особую семантически и формально структуру.

Функционально-семантический подход к аспектуальности в языках разной системы позволяет изучать эквивалентные процессы, свойственные аспектуальности в языках. В ходе функционально-семантического подхода к аспектуальности в лингвистических исследованиях категория ограниченных/неограниченных глаголов была принята в качестве инварианта в значимом смысле. Такая классификация по семантическому содержанию имеет универсальный характер и аналогична во многих языках. В языках, не имеющих подобного аспекта, индикаторы, выполняющие эту функцию, определяются семантически.

Семантическая сфера действия может отражаться по-разному, иметь разные средства выражения как лексически, так и морфологически. В функционально-семантической области на основе системно-структурного подхода в первую очередь изучается механизм действия аспектуальности. Для этого аспектуальность систематически анализируется. Функционально-семантическая сфера аспектуальности интегрируется с темпоральностью и способствует формированию видово-временных отношений.

Ключевые слова: аспектуальность, аспект, поле функционально-семантики, отношения времени и вида, наклонение

FUNCTIONAL-SEMANTIC SPHERE OF ASPECTUALITY

Maryam N.ASADOVA

SUMMARY

Aspectuality is considered to be one of the other multilevel mechanism included in the functional-semantic sphere. Functional-semantic approach is the main goal of the current article to analyze aspectuality on the basis of synthesis "from tool to function" and "from function to tool". Aspectuality has a special structure semantically and formally.

The functional-semantic approach to aspectuality in languages with different systems allows to study equivalent processes specific to aspectuality in languages. During the functional-semantic approach to aspectuality in linguistic research, the limited/non-limited category of verbs has been accepted as an invariant in a meaningful way. Such classification with semantic content has a universal character and is similar in many languages. In languages that do not have a similar aspect, indicators performing that function are defined semantically.

The semantic sphere of action can be reflected in different ways, it can have different means of expression both lexically and morphologically. In the functional-semantic sphere based on the system-structural approach, the action mechanism of aspectuality is studied first. For this, aspectuality is systematically analyzed. The functional-semantic field of aspectuality integrates with temporality and promotes the formation of aspectual-time relations.

Keywords: aspectuality, aspect, field of functional-semantics, relations of tense and aspect, mood

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82-3.512.162****MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ BƏDİİ MODELƏR VƏ
JANR TRANSFORMASIYASI****Samirə M. MƏMMƏDLİ***

Məqalədə müasir Azərbaycan nəsrində bədii mətnin təhlilində önəmli kateqoriya olan bədii-estetik modelləşdirmə məsələsi araşdırılır. İlk nəzəri müddəalar müasir nəsrin nümunələri əsasında, onların struktur təhlili bazasında yoxlanılır. Məlumdur ki, istənilən bədii əsər, o cümlədən bədii nəsr nümunəsi müəllifin gerçəklikdən aldığı özəl informasiyanın “emalı” nəticəsində meydana gəlir. Bu mənada bədii mətn virtual gerçəklikdir, yəni eyni zamanda real gerçəkliyin əsasında və ona qarşı olaraq qurulan bir modeldir. Dünya və gerçəkliyin modeli olan bədii nəsr nümunəsində müəllifin estetik yaddaşı bu modelin daxili dünyasını zənginləşdirir, oxucunu düşündürən və həyəcanlandıran təsir mexanizmi məhz bu prosesin nəticəsində baş tutur. Bədii model müəllifdən müəllifə dəyişir. Bu isə müəyyən mənada bədii dünyagörüşü məsələsi ilə bağlıdır. Bədii nəsr nümunəsinin kompozisiyası müəllifin bu və ya digər həyat məsələsi, ideya, gerçəklik hadisələrinin mənalandırılması müstəvisində fəlsəfi anlam daşıyan mündəricəsidir. Məhz belə bir fəlsəfi mündəricə müxtəlif nəsr əsərlərini kompozisiya baxımından fərqləndirir. Bədii model mahiyyətə gerçəklikdən əxz edilən informasiyanı estetik məzmunla yeniləməklə, estetik işarələrin “hörgüsü” əsasında oxucu düşüncəsinə nüfuz edir, elə buna görə də gerçəkliyi həm xatırladır, ona paralellər yaradır, həm də unutturur; unutturur ki, iki modelin qarşılaşması nəticəsində yeni ideyalar meydana gəlsin.

Açar sözlər: bədii model, kompozisiya, bədii nəsr, Yusif Səmədoğlu, Bayatı-Şiraz, gerçəklik, oppozisiya

Giriş. Modern Azərbaycan nəsrində bədii modelləri necə, hansı nöqtədən araşdırmaq olar? Bunun üçün əvvəlcə bədii model anlayışını bilmək lazımdır. Hər bir yazıçını tanıdan, onun üslubunu işarələyən özək (anlayış-!) məhz bədii modeldir. Yazıçının hər bir əsərində bunun elementlərini, parametrlərini və nəhayət, sistemini görürük. Bədii model üslubla sıx bağlı olan kateqoriyadır. Bədii model nəsr əsərində tipik situasiyalarla, onların yazıçı tərəfindən qurulma tərzilə biliniir, ancaq yazıçı oxşar situasiyaları

* *Bakı Dövlət Universitetinin elmi işçisi; filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; samire_mamedlice.91@mail.ru; ORCID İD: 0009-0008-7240-609X*

fərqli şəkildə işləyə bilər, fərqlilik bədii modelin yazıçı təxəyyülü ilə müqayisədə bədii mətnin polifoniyası, çoxsəsliliyinə dəlalət edir. Bədii model gerçəkliyin bədii əsər korpusuna daxil olub fiktivləşməsi, yəni virtual gerçəklik statusu alması ilə bağlıdır, belə ki, hadisə və ya əhvalatın gerçəklikdən ayrılıb əsər, mətn daxilində qurulma, digər təhkiyə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması bədii modelin zahiri və daxili laylarının formalaşmasına təkan verir; zahiri lay situasiyalaşan hadisənin gerçəklik işarələrini, daxili lay isə məna komponentini təşkil edir. Gerçəklik parçasının fiktivləşməsi zamanla irəli-geri hərəkətlə səciyyələnir, yəni siz bədii əsər mətnində gerçəkliyi xatırlayıb “unutmalısınız” və unuduğunuz anda yeni bir xatırlama dalğası özünü göstərir. Əsas məsələ elə budur. Tədqiqatlarda fikrimizcə, məsələnin bu yönünə toxunulmamışdır.

Bədii model universal anlayış kimi. Y.M.Lotman özünün “İncəsənət haqqında. Ritorika” əsərində qeyd edir: *“Bədii mətn həmişə özünün vahid mənası ilə “böyük bir sözə” çevrilməyə can atır. Bədii mətnlə məşğul olduğumuz zaman bu ikincili söz həmişə məcazdır; adi, qeyri-bədii nitqə münasibətdə bədii mətn çox sayda dəyişikliklərlə birlikdə semiotik məkana qoşulur kimi bir təəssürat yaradır...”* [4, 113].

Professor Qorxmaz Quliyevin araşdırmasında oxuyuruq: *“Yaradıcılıq fəaliyyəti ədəbi prosesin hər iki aparıcı subyektinə - müəllifə və oxucuya / resipiyentə xas olan bir keyfiyyətdir və təbii ki, burada öz əksini tapmış müddəalar müəyyən düzəlişlərlə hər iki instansiyaya aid edilə bilər. Lakin unutmaq olmaz ki, müəllif ilkin yaradıcıdır, oxucu isə onun cızdığı sxemlə hərəkət edərək, təbii ki, öz dünyaduyumunu və dünyagörüşünü ortaya qoymaqla, onu əsərin ideya məzmununu və bədii keyfiyyətləri hesabına zənginləşdirməklə müəllifi təkrar edən ikinci yaradıcıdır”* [3, 98].

Deməli, bədii əsər, gerçəkliyin ən müxtəlif təzahür hallarını təqlid etmir, onlara maksimum yaxınlaşmaqla gerçəklik hadisələri arasında, onların yaşadıqları mühitdə gedən dinamikanı əks etdirir. Bədii əsərdə gerçəklik modelləşdirilir, belə demək olarsa, bədii əsərdə haqqında danışılmağa başlandığı anda “unudulur”, çünki bu material əsasında yeni gerçəklik yaradılır və oxucu da bədii əsəri oxuyarkən bu modeli bir daha dəyişdirməyə, onu yaddaşında və ruhunda bildiyi, rastlaşdığı hadisələrlə tutuşdurmaqla bir daha inkar edir. Gerçəkliyin bədii modelində inkarla təsdiq vəhdət halındadır. Bədii əsərdəki bütün hadisələr əslində “olmuşdur”, onların həqiqiliyinə inanmamaq üçün heç bir əsas yoxdur, baxmayaraq, bədii əsər korpusuna daxil olan anda həmin hadisələr fiktivləşir. Burada başqa bir mühüm məqam da var: bədii əsər gerçəkliyin, həyatın sadəcə bir parçasını, bir fraqmentini deyil, onu bütövlükdə əxz edir, onun “dibinə enərək” mənalar səltənəti yaradır.

Başqa bir araşdırmada oxuyuruq: *“Hər bir bədii nəsr nümunəsində reallıq bir şəkildə, yaxud təxəyyüldə proyeksiya olunan formanın çoxölçülü variantları kimi əks olunur. Bu səbəbdən nəstdə bədii modellər hər bir yazıçının təxəyyülündə yaratdığı üfıqlər qədər geniş və çoxdur”* [8, 76]. Gerçəkliyin, reallığın çoxölçülü variantlarını məhz bədii əsər mətnində görmək mümkündür. Model, virtual aləm məhz gerçəkliyə yaxınlaşmaqla, ona maksimum toxunma nöqtəsində qərar tutmaqla tamamlana və beləliklə də, dünyanın çoxüzlü və çoxölçülü mahiyyətini əks etdirə bilər. Bədii əsər gerçəkliyə yaxınlaşmaqla, onu “təqlid” etməklə ona qarşı durur. Bədii əsərin yazılmasında məqsəd həyatdakı hadisələri oxucuya göstərmək, onun yaddaşına yazmaq deyil, belə olsaydı, kimsə bədii əsər oxumazdı, oxucu/resipiyent fəni adlandırdığı dünyadan qaçmaq üçün ondan fərqli, ona daban-dabana zidd olan dünyaya ehtiyac hiss edir, bu onun təbii instinktidir.

Məsələnin mahiyyətini təqribən bu şəkildə ümumiləşdirmək olar: Orxan Həsəninin “Qırmızı ayaqqabılar” hekayəsində olduğu kimi, nişanlısının qayıdışını gözləyən qızın intizarı və oğlanın müharibədə şəhid olması həmin məqamlarda hər gün baş verən hadisələrdəndir. Ancaq məsələ bu hadisələr zəncirindən birini qoparıb oxucuya dərs verməklə bitmir, əsas məqam – qardaşının döyüşdə vurulduğunu görəndə əsgərin gözlərindən süzülən bir damla yaşın içini göynədərək keçən və heç zaman unudulmayan hadisənin mahiyyəti ilə bağlıdır. İnsanlar şəhid olur, talelər qırılır, ürəklər parçalanır, sevgilisinin qoxusu və deyəcəyi sözlərin havasında yaşayan qızın qırmızı ayaqqabıları bədii model sistemində çox güclü bir işarədir. Hekayənin əvvəlindəki şırnaqla havanı yaran və havanı ağ-ağ güllərlə öpən suyun bu qırmızı ayaqqabılarla bir əlaqəsi, qırılmaz bağı var. Qırmızı həm sevinc, tezliklə yaşanacaq fərəh, həm də əsgər köksündən fısqıran qan deməkdir. Suyun ağılığı, havaya qarışmış görünməz olması hər şeyin – sevincin və dərdin insanı qəfil yaxalaması anlamına gəlir.

Yusif Səmədoğlunun “Bayatı-Şiraz” hekayəsində bədii model. Bu baxımdan Yusif Səmədoğlunun “Bayatı Şiraz” hekayəsi də diqqətəlayiq sayılan mətnlər arasındadır. Hekayədə gerçəklikdən, gerçək həyatdan elə ibrətli deyim və ifadələr var ki, hiss edirsən ki, bunlar haçansa müəllifin yaddaşına hopmuş hadisələrin mahiyyətini əks etdirir. Hekayənin qəhrəmanı Səbzəli xəyalpərvərdir, yəni həddən ziyadə zəif adamdır. Onu şərhləyib polis idarəsinə aparanda ordakı istintaqda atasının söyülməsinə belə göz yumur, həbsxanada kiminsə ayaqlarını yumaqla gün-güzəran qazanır və nəhayət, elə həmin adamın tapşırığı ilə həbsxanadakı orkestrdə kontrabasçı olur. Səbzəlinin bir xəstəliyi var: ən böhranlı məqamlarda “ajoqu” tutur, tutdumu olduğu yerdən evə, yaxud işə çatanacan nəfəsi gəlincə “cəhənnəmə ki...” deyir. Xəyalında tapdığı, yaxud bir yolla əldə etdiyi pulu xərcləyir, pul bu şəkildə xərcləndikcə “ajoq” aradan qalxır, özünü insan kimi hiss edir.

“Movses Sergeyeviç əlini oynatdı.

- Ay-hay! Sənin dünyadan xəbərin yoxdur. Buna Yaponiya deyirlər. Elə ki, görəcəklər ara qarışdı, salacaqlar özlərini ortaya. Elə bilirsən Yaponiyanın atomu yoxdur! Lap çoxdan var. Qırx beşinci ildə amerikalılar ora üç bomba atıblar. İkisi partlayıb, biri yox. Həmin o partlamayanı yaponlar götürüb veriblər öz alimlərinə. Onlar da açıb sekretini tapıblar... Baş tapdın? Bunları mən özümdən demirəm, adam var, o danışır [6].

Hekayədə ilk milyonusunu belə “qazanır”. Və həmişə də az yox, çoxlu pul, yəni milyonu aşan məbləğ Səbzəli dayının beynini yerindən oynadırdı. Keçmiş günlər onun yadına elə-belə düşmürdü, yalnız “pul tapdığı” zaman keçmiş də qəfil yadına düşür, hər şeyi ən xırda detalına qədər xatırlayırdı. Hekayədə bizim həyatda rastlaşdığımız detal və faktlar nə qədər gerçək hallarına, real həyata uyğun olsa da bütövlükdə sənətkarın / müəllifin uydurduğu dünyanı əks etdirir. Çünki bütün bu “olmuş” hadisələrin məhvərində dünyaya qarşı duran dünya rəsm edilir və bu məsələ ümumən, ciddi sənətkarlıq məsələsidir. Vaxtilə semiotik S.Todorov özünün “Ədəbiyyatın semiotikası” adlı məqaləsində yazırdı: “*Ədəbi diskursu təşkil edən cümlələr nə həqiqəti, nə də yalanı ifadə edirlər; onlar yalnız sənətkar təxəyyülünün uydurduğu gerçəkliyi təcəssüm edirlər*” [7, 192]. Real həyatdakı hadisələrə, yəni yaddaşımız əsasında, ya da təsəvvürə güvənərək tanıdığımız hadisələr məhz müəllifin uydurduğu gerçəkliyə inanmaq cəhdini ifadə edir. Bu hekayədə də məhz belə bir məsələ qabardılır. Səbzəlinin həyatı ümumən dağılmış, məhv olmuşdur, o yalnız “pul tapanda” dağılmış həyatının ayrı-ayrı fraqmentlərini bərpa edir, sevinir, yaddaşı canlanır. Anasını, atasını və nənəsini xatırlayır, keçmişdəki xoş günləri bağrına basır. Hekayədə, yəni istənilən nəsr mətnində hər bir personajın ömrü, ömür yolu var, biz bu şəxslərin həyatını bəzən başdan-ayağa, bəzən də fraqment şəklində seyr edirik, hekayə məkanı ömürlərin seyredilmə məkanıdır. Bu məkanda Səbzəli necə var, elə görünür, həm həyatda olduğu kimi, həm də olmadığı kimi. Xəyalda pul tapması onun nəyinə lazımdır? Keçmişdə və elə indinin özündə də əli çatmayan, həll edə bilmədiyi məsələlərin öhdəsindən gəlmək üçün. “Ajoq” isə bu pul tapma hallarının arasındakı fasilələrdə olur. Səbzəli orkestr şefinin, həmin o klarnet çalan Adıgözəlin duruşundan razı deyildir, ondan tam narazıdır. Ona görəmi ki, Adıgözəl hər gün qaz vurub qazan doldurur? Təkcə ona görə yox.

Adıgözəl özünü elə aparır ki, sanki bu dünyada, konkret olaraq restoranın orkestrində Səbzəli adlı adamın varlığını hiss etmir. Əslində bunun üçün şərtlər də var, çünki Səbzəli bu orkestrdə züü tutandır, onun nə elə bir güclü çalğısı, nə də imici var və birdən dəhşətli hadisə baş verir, bu hadisə Səbzəlinin illərlə içində düynələnən ağrısını göz yaşlarına çevirir. Müəllif yalanla həqiqətin arasındakı sərhədin boyunu qısaldaraq, həm də Səbzəlini

iki hündür binanın arasında gətirib ona ömründə ilk dəfə süd yolunu göstərməklə bu ömrün prizmasından dünyanın faniliyi, insan ömrünün mənası, insanın hara qaçsa da əvvəl-axır faciə ilə nəfəs-nəfəsə qalmasını təsvir etmişdir.

Bizim fikrimizcə, bu hekayənin təhlili həm də “janr transformasiyası” anlayışını araşdırmaq anlamına gəlməlidir. Hansı mənada? Şübhəsiz ki, “Bayatı-Şiraz” yazıldığı dövr üçün, elə indinin özündə də yeni tipli hekayədir, bu mətnə nəsr janrlarının çulğışması, bir-birinə nüfuz etməsi məsələsi də diqqəti cəlb edir. Bu hekayədə elə nüanslar, elə ifadələr var ki, onlardan müəllifin “Qətl günü” romanına qapı açılır, biz həmin ifadələrin güzgülündən romanın gizli və laübalı məkanında baş verən hadisələrin izlərini tapa bilirik. Ancaq məsələ bu deyildir. Qeyd edək ki, keçən əsrin 80-ci illərindən üzü bəri Azərbaycan nəsrində baş verən janr dəyişiklikləri məhz Yusif Səmədoğlunun bir neçə yeni tipli nəsr mətnində, o cümlədən ilkin olaraq “Bayatı-Şiraz” hekayəsində müşahidə edilir. Nəsr janrlarının zamanla transformasiya və dinamika prosesini Yusif Səmədoğlu, Elçin, Anar, Vaqif Sultanlı, Məqsəd Nur və başqa yazıçıların ədəbi prosesdə artıq yaxşı tanınan əsərləri əsasında görürük. Məsələ belədir ki, janrdaxili proseslər, məhz transformasiya zamanın diktəsi, mədəni inkişafın irəli sürdüyü faktorlar və dünya ədəbiyyatının inkişaf tendensiyalarının təsiri altında baş verir. Janr kateqoriyasında köhnə ilə yeni (deyə ki, Azərbaycan nəsrinin ənənələri ilə modernizm çağının poetik prinsipləri) dialektik vəhdətdə olur və buna görə də bu yenilənmə - janr dinamikası həmin canlı prosesi özündə əks etdirir. Romanın həcmcə kiçilməsi, yaxud başqa bir qiymətdə meydana çıxması onun struktur etibarilə sadələşməsinə deyil, məhz qəlizləşməsinə gətirib çıxarır, çünki janr transformasiyasının özü dinamik olduğu qədər də son dərəcə mürəkkəb prosesdir və sosial-mədəni sferada baş verən hadisələri birbaşa deyil, mürəkkəb proses kimi təqdim etməyə çalışır.

Janr transformasiyası əslində intermətnlilik və xüsusən də bədii mətndəki gerçəklik, dünya modeli ilə sıx əlaqədədir. Vaxtilə Rolan Bart yazırdı ki, “hər bir mətn intermətnlidir” [2, 111]. Professor Q.Quliyev R.Bartın bu ifadəsini belə izah edir: “*Bu o deməkdir ki, heç bir mətni bütünlükdə bu və ya digər müəllifə şamil etmək düzgün deyil; mətnlər arasındakı sərhədlər asanlıqla pozulur, bir mətn çox asanlıqla digər mətnə nüfuz edir, onun üzvi tərkib hissəsinə çevrilir. Bu, həmçinin fərdi yaradıcılığın məhsulu olan mətnlə ənənəvi makromətn, onun növləri, janrları, nəhayət, mətnlə oxucu, mətnlə gerçəklik arasında köhnə hədlərin pozulmasını və yenilərinin yaranmasını nəzərdə tutur*” [3, 39].

Bədii mətn çoxfunksiyalı və çoxölçülü məkan kimi. Bildiyimiz kimi, XX əsrin sonunda, xüsusən 70-80-ci illərdən başlayaraq milli ədəbi nəsr

prosesində janr transformasiyası hadisəsi intensivləşməyə başladı, bu isə öz növbəsində nəsr əsərlərinin yaradılmasında müəllif ideyasının yenilənməsi sayəsində həyata keçirilirdi. Nəticədə nə alındı? Belə deyək, janr proseslərinin transformasiya prosesi əsərlərin tematikasında yeniliklərlə müşayiət olundu. Bir qayda olaraq (və məntiqi şəkildə belə düşünə bilərik-!) müəllifin öz ruhunda və gerçəkliyin dərinliyində gördüyü ideyanı bədii cəhətdən daha mükəmməl şəkildə ifadə etməsi üçün yeni formaların axtarışı son dərəcə təbiidir. Əsəri yaradan başlıca müəllif ideyası o zaman özünün bədii həllini istənilən formada tapa bilir ki, əsər mətnində gerçəkliyin çoxlaylılığı, həyat və insan taleyinin mürəkkəbliyi bütün künc-bucaqları etibarilə görünsün və oxucuya daha dərinlərə gedən yolun işarələri “göndərsin”. Mədəni sferada baş verən sürətli daxili dəyişikliklər ədəbi əsərlərin mətnlərinə təsir etməklə, bu mətnləri nəsrə çevirən janr təfəkkürünün strukturunun kardinal şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxardı. Əslində nələr baş verdi? Keçən əsrin 80-ci illərindən Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı ilə baş verən janr transformasiyasının dəyişiklikləri üslub və gerçəkliyi bədii mətnə çevirib onun ən müxtəlif bucaqlar altında modelləşdirmə stixiyası intensivləşdi. Buna əsas səbəb isə “janr-müəllif” tandemində müəllif iradəsinin diktəsi, daha doğrusu, dominantlıq qazanması oldu. Janr üzərində müəllif iradəsinin güclənməsinə səbəb isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mədəni sferadakı qarşısızalmaz transformasiya prosesinin getməsi idi. Belə ki, müəllif iradəsinin dominantlıq qazanması janrda ən müxtəlif dönüş nöqtələrinin yaranmasına səbəb olur, artıq oturuşmuş janr modelləri dağılır, janrdaxili proseslər, belə deyək, müxtəlif nəsr formalarının güclü dəyişməsi ilə nəticələnir.

Professor Q.Quliyev daha sonra fikrini belə davam edir: *“Bu o deməkdir ki, hər bir mətn çoxölçüli sahə kimi dərk olunmalıdır. Mətnin çoxölçüli sahəsində saysız-hesabsız mətnlər üz-üzə gəlir, tərəf müqabili təkzib etməklə özünü təkzib etməyə can atır. Lakin paradoks onunla bağlıdır ki, ön plana keçmək üçün toqquşan bu mətnlərin heç biri ilkin və orijinal deyil. ... Ədəbi üsul, müəllif mətnlərinin qarşılıqlı təsiri kimi intermətnlilik ədəbiyyatın bütün tarixi boyu mövcud olmuşdur. Lakin dövrün ədəbi kodlarından/ tələblərindən asılı olaraq onların tipi bəzən köklü şəkildə dəyişmişdir”* [3, 46]. Demək, həm bir müəllifin öz mətnləri arasında, həm də bu mətnlərlə digər bədii mətnlər arasında qarşılıqlı təsir, nüfuzetmə və mübadilə mövcuddur. Bu baxımdan “Bayatı-Şiraz” hekayəsində Y.Səmədoğlunun digər mətnlərinin izlərini və başqa müəlliflərin mətnlərinin nüfuz dairəsini müşahidə etmək mümkündür, janr transformasiyası məhz bu nüfuzetmə və mübadilə sayəsində reallaşır.

Vaqif Sultanlının həm Azərbaycanda, həm də Amerika və Avropada nəşr edilən romanları bu baxımdan nümunə kimi götürülə bilər, bu əsərlərdə müəllif iradəsinin ən fərqli əlamətlərini görürük, müəllifin hadisələri istiqqa-

mətləndirməsi, onları müxtəlif kombinasiyalarda qruplaşdırıb yeni süjet modelləri yaratması, süjet-fabula tandemində irəli və geri hərəkətləri kompozisiyanın qapalılığını şərtləndirməsi və sair bu kimi hallar yeni Azərbaycan romanını fərqləndirən cəhətlərdəndir. Qeyd edildiyi kimi, "... *"Səhra savaşı"* hər şeydən öncə mükəmməl planı, yəni kompozisiyasının olması ilə fərqlənir, keçidlər (hadisədən-hadisəyə, obrazdan-obrazı) arasında qırıqlıq, inamsızlıq hiss edilmir, burada kompozisiyanı açan, onun fəlsəfəsini bəlli edən ən önəmli cəhət isə təhkiyədə mühakimədən çox, doğrulacaq mətləbi detallarla vermək, məhz detallar arasındakı assosiativ, birbaşa və şərti-simvolik əlaqələrin qabardılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif təhkiyədə seçdiyi yolu əvvəlcədən nişan versə də, müəyyən mənada oxucunu da "aldadır", bu isə üslubi keyfiyyət daşdığından mətnin, onun bətnindəki bədii niyyətin obrazlara proyeksiyalanmasına, obraz və detalların daxilindəki enerjinin dışarı çıxmasına, bu enerjinin isə nəhayətdə səhra metaforası ilə çulğışmasında önəmli rol oynayır. Romanın müəllifinin əsəri "qurması" aydındır. Çünki bu cür mükəmməl gedişlər, süjetin dolanbaclarda nəfəs dərməməsi, keçidlərin sürəkliliyi... bütün bunların vahid nöqtəyə can ataraq ordan müxtəlif hərəkət tezliklərində batıb üzə çıxması məhz yeni roman təfəkkürünü şərtləndirən cəhətlərdəndir" [8, 91].

Bu mənada Məmməd Orucun "Dərs arası dərs" və Saday Budaqlının "Bir yaz havası" hekayələrini nəzərdən keçirmək olar. Hər iki hekayədə mətləbin işarə və simvollarla çatdırılması əsasdır. Saday Budaqlının hekayəsində gerçəklikdən elə ştrix və detallar müstəvi üzərinə gətirilir ki, bir anlıq özümüzü bu real aləmdə hiss edirik, müəllif bizə sıradan bir günü təsvir edir. Hekayədə yaz havasına aldanma əhvalatını nəql edir. Və əlavə edir ki, aldandığımı, ancaq xəstələnəndə başa düşürəm. Yaz havası elə bir şeydir ki, ona aldanmamaq mümkün deyildir. Mətdə qışla yaz qoşalaşdırılır, müqayisə edilir, qışda hava hələ açılmamış, yorğan-döşəkdən qalxmağa məcbur olman səni incidir. Nə illah eləsən də qalxa bilmirsən. Amma yaz tamam başqa məsələdir. Yataqxana həyatı təsvir edilir. Üç nəfər eyni zavodda işləyir, eyni yataqxanada qalırlar. Bir yerdə eyni vaxtda işə qəbul olunmaq və eyni zamanda yataqxanaya düşmək onların arasındakı yaş fərqi aradan qaldırır – onlara elə gəlir ki, yer üzündə bundan daha gözəl mərhəmətlik və dostluq ola bilməz. Sübh tezdən ayaqyoluna, hamama getdiklərində orada balacaboy xadimə qadını görürlər. Onun varlığı ilə yoxluğu eyni şeydir. Sakinlər ayaqyolunu təmizləyən qadını saya almır. Ağızlarına gələni danışır, söyüş söyür, zarafatlaşırlar. Bir gün o, bazardan evə qayıdarkən diqqətini bir uşaq cəlb edir. Uşaq anasına nəsə demiş, ana isə əlaqəsinin ağzında onu töhmətləndirir. Yataqxana sakini qadına çataçatda salam verir və birdən ayılır ki, bu həmin xadimədir. Bayaq, səhər tezdən heç kəsin saymadığı, yanında söyüş söydüyü xadimə qadın. Yaşıl donu var. Balacaboyu ilə hər şeyə

meydan oxuyur. Adam əvvəl peşman olur, indiyə qədər yanından keçib ağzına gələnı danışdığı qadına necə oldu salam verdi. Bu hekayədə gerçəkliyin modelləşdirilməsi əslində ondan imtina anlamına gəlir. Oğlanın həyətdən keçərkən gördüyü mənzərə unikaldir, uşaq da nəşə söyüş işlətmış, anası – xadimə qadın onu danlayır. Uşağın bic-bic baxan gözlərindən bilinir ki, söz ağzından qəfil çıxmayıb və bu, birinci dəfə deyil. Qadının da nə qədər ciddi olsa da dodaqlarının yanında təbəssüm etməsi başqa bir nəsnəni aydınlandır. Bu mənzərədə, bu situasiyada xadimə dolu bir insandır. Uşağın danlayır, həm də onunla əylənir. Yataqxanada isə o, ancaq öz işini görür. Bu kişilərin guya saymadığı qadın əslində özü onları saymır, başını aşağı salıb işini görür. Və beləliklə, modelləşmənin bədii məntiqi açıqlanır: fani dünyada mənalar qat-qatdır, bizim ömrümüz bu mənalarından doğub, biz onların yüzdə birini bilmirik. Baxın: *“Qadının cizgiləri nədənsə mənə çox əziz, çox tanış göründü. Hansı xatirəyləşə bağlı kövrək bir hiss gözümlü ondan çəkməyə qoymurdu. Yaddaşımı ələk-vələk eləyib qadını necə, hardan tanıdığımı xatırlamağa çalışırdım. Birdən-birə öz uşaqlığım, anam, həyatimiz, yelpik kimi evimizin üstünə əylən tut ağacı, ömrümün hansı çağında dünyanın hiss olunmadan mənə verdiyi, sonra da hiss olunmadan aldığı adamlar yadıma düşdü. O, nəyləşə anama oxşayırdı. Bu vaxt qadın başını qaldırıb mənə baxdı”* [1]. Yəni bu dünyada mənalar qat-qatdır, onların birinin altını “qazmaq” çoxu haqqında təsəvvürümüzün olmadığı xəzinələrə gedib çıxmaq ehtimalı var. Bu yeni dünyalar, yeni mənalar bədii modelləşmənin gücünə, onların sayəsində var ola bilər.

Məmməd Orucun “Dərs arası dərs” hekayəsi də bu baxımdan – bədii modelləşmənin funksiyaları və ədəbi-nəzəri aspektləri prizmasından maraqlıdır. Sənətkar haçansa şahidi olduğu hadisələrdən yazanda, görüb eşitdiyi hadisəni hekayə qələbində təqdim edəndə, yəni yaddaşında gəzdirdiyi hadisəni bədii nəsr modelinə çevirəndə real gerçəklik hadisələri ilə estetik anlayışlar arasında müəyyən bucaq altında kəsişmələr yaranır, hekayənin “doğurduğu” mənalar məhz bu kəsişmələrin sərhədində meydana çıxır, hamının tanıdığı dünyanı oxucuya bir də başqa donda təqdim edir. Hekayədə belə bir epigraf işlənir: atəş oldum, külüm yox, bülbül oldum, dilim yox... Bu epigrafın hekayə mətni ilə əlaqəsi ümumi estetik planı cızır. Həm də baş verən hadisələrə uzaqdan baxışı təcəssüm etdirir. *“Bir günəşli payız günündə Ovçu Firuz yanında da tulası o quzğunu qanadlarından tutub sürüyə-sürüyə məktəbin həyatına gətirəndə böyük tənəffüs yenicə başlanmışdı və bu səbəbdən də sinif otaqlarında, demək olar ki, kimsə qalmamışdı, uşaqlar qara gözləri, əyri, qara dimdiyi kimi də əyri çaynaqları, tüklü ayaqları ilə dərhal diqqət çəkən quşa bir qədər yaxından baxmaq, yüngülcə də olsa ona toxunmaq istəyirdilər”* [5].

Məktəbdə yuxarı siniflərdə üç şagird hər dəfə görüb şahidi olduqları hadisələr haqqında yerli qəzetin redaksiyasına xəbərlər yazırlar. Ovçu Firuzla bağlı hadisəni də işıqlandırmaq niyyətindədirlər. Firuzun savadı olmasa da ovçu kimi təcrübəsi var, həm də insan kimi elə bir təcrübəyə malikdir ki, nəyi harda və necə eləməyi dəqiq bilir. Şübhəsiz ki, onun bu məktəbdə yerli qəzetin ştatdankənar müxbirlərinin fəaliyyətindən xəbəri var. Qanadından vurduğu qartal da məktəbə məhz bu məqsədlə gətirib. Şagirdlər nə qədər maraqlı olsalar da, qartalın qanadına toxunmaqdan çəkinirlər, qartal bir dəfə başını qaldırırdıqda onlar pərən-pərən düşürlər. Hekayə məkanında heç bir əşya, heç bir nəsnə tək olmur, təhkiyə boyunca onun başqa bir “həmcinsi” də özünü tanıtmalıdır. Qartalın belə bir yaralı və çarəsiz vəziyyətdə ovçu Firuz tərəfindən sırf öz məqsədləri baxımından nümayiş etdirilməsi erkək qartalın xoşuna gəlmir. Çox keçmir o, məktəbin səmasında görünür və insanları qorxuya salır. Bu hekayədə baş verən hadisə və ümumən yırtıcılar aləmi ilə bağlı faktlar dəqiq və dürüstdür, hadisələrin çarpazlaşması, real hadisə müstəvisinin estetik ərazisi ilə kəsişməsi ortaya müəyyən nüanslar çıxarır. Belə bir bioqrafik dəqiqlik öz qonşuluğunda, həm də təxəyyül və fantaziya genişliyini ehtiva edir.

Qanadından vurulan qartal beləcə hamıya – həyəətə yığışib ona tamaşa edən hər kəsə dərs verir. Son damla qanına qədər qanadlarını açıb şığımağa cəhd edir. Erkək qartal da onu tək qoymur. Ovçu Firuzun arzusu yerinə yetirilir, növbəti gün yerli qəzetin sonuncu səhifəsində onun, qartalın və tulasının şəkli olan informasiya gedir. Amma bu bir elə məna kəsb etmir, qanadı qırılmış qartalın hayqırışı isə üfüqlərdə əks olunur, hər bir şagirdin yaddaşına, ruhuna silinməz izlərlə həkk edilir.

Nəticə. Çağdaş nəsrə bədii modellər məsələsi xaraktercə mürəkkəbdir və hər bir bədii mətnə özünəxas funksiyaya malikdir. Nəsr mətninin bədii model əsasında struktur araşdırma metoduna uyğun olaraq təhlili onun alt qatlarında mövcud işarələrin aşkarlanmasına gətirib çıxarır, bu isə bədii mətnə ən müxtəlif mövqelərdən “baxmağı” şərtləndirir.

Bədii əsərdə hər bir hekayət, danışılan hadisə / əhvalat nə yalanı, nə də həqiqəti əks etdirir, bədii mətn səviyyəsində bütün fakt və hadisələr bədii modelin qurulmasına xidmət edir. İnsan həyatının bir neçə faktından çıxış etməklə onun yaşadığı ömrün dərin qatlarına ekskurs edilir və bu əsnada həyatın mənası, dünyada yaşamağın gətirdiyi faciələr göstərilir. İnsan sevincin, şadlığın və faciələrin içindən keçir, sevinc bir andır, keçib gedir, ondan fərqli olaraq faciələr unudulmur, yaddaşda dərin şırımlar açır. Bədii model içində nəql edilən hadisələr reallığı maksimum gücü ilə təkrar edib ona yaxınlaşmaqla illüziya yaradır, gerçəklik illüziyası. Bədii model əslində başqa bir gerçəkliyi təqdim edir, mənalar səltənətini, insan elə bütün həyatı boyu məhz bu səltənətə meyl edir, onu tapmaq istəyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqlı S. Bir yaz günü. Hekayə. https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55485
2. Барт Ролан: Ролан Барт о Ролане Барте. - Москва: Ад Маргинем, 2014, - с. 224
3. Quliyev Q.. Ədəbi proses. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2020, - 312 s.
4. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. - Санкт-Петербург: Азбука: 2024, - 832 с.
5. Oruc Məmməd. Dərsarası dər. Hekayə. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/5331-dersarasi-ders>
6. Səmədoğlu Yusif. Bayatı Şiraz. Hekayə. <https://ann.az/az/e-kitab-yusif-semedolu-bayati-siraz-hekaye/>
7. Тодоров Цветан. Триумф художника. – Москва: Азбука-Аттикус, КоЛибри. - 2017, - 256 с.
8. Yusfli C. Mətn. İşarə. Məna. – Bakı: Mütərcim, 2018, – 168 s.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ МОДЕЛИ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ И ЖАНРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Самира М. МАММАДЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос художественно-эстетического моделирования, которое является важной категорией при анализе художественного текста в современной азербайджанской прозе. Исходные теоретические положения проверяются на примерах современной прозы, на основе их структурного анализа. Известно, что любое художественное произведение, в том числе и образец художественной прозы, является результатом “обработки специальной информации”, взятой автором из действительности. В этом смысле художественный текст - это виртуальная реальность, то есть модель, построенная на основе и вопреки реальной действительности одновременно. На примере художественной прозы, которая является моделью мира и реальности, эстетическая память автора обогащает внутренний мир этой модели, и механизм воздействия, заставляющий читателя думать и переживать, возникает именно в результате этого процесса. Художественная модель у разных авторов разная. В определенном смысле это связано с проблемой художественного мировоззрения. Композиция художественной прозаической модели представляет собой авторское философское содержание на уровне интерпретации той или иной жизненной проблемы, идеи, реальности. Именно это философское содержание отличает различные по композиции прозаические произведения. Актуализируя извлеченную из реальности информацию эстетическим содержанием, художественная модель проникает в мышление читателя на основе “укладки” эстетических знаков, поэтому она не только напоминает о реальности, но и создает параллели с ней, заставляя забыть ее, так что в результате встречи двух моделей возникают новые идеи.

Ключевые слова: художественная модель, композиция, художественная проза, Юсиф Самадоглу, Баяты-Шираз, реальность, оппозиция

THE LITERARY MODELS IN CONTEMPORARY AZERBAIJANI PROSE AND GENRE TRANSFORMATION

Samira M. MAMMADLI

SUMMARY

The article deals with the issue of artistic and aesthetic modeling, which is an important category in the analysis of artistic text in modern Azerbaijani prose. The initial theoretical provisions are tested on the examples of modern prose, on the basis of their structural analysis. It is known that any artistic work, including a sample of fiction prose, is the result of “processing of special information” taken by the author from reality. In this sense, an artistic text is a virtual reality, i.e. a model built on the basis of and in spite of the real reality at the same time. Taking the example of artistic prose, which is a model of the world and reality, the author’s aesthetic memory enriches the inner world of this model, and the mechanism of impact that makes the reader think and worry arises precisely as a result of this process. The artistic model varies from author to author. In a certain sense, it is related to the issue of artistic outlook. The composition of the artistic prose model represents the author’s philosophical content at the level of interpretation of this or that life issue, idea, reality. It is this philosophical content that distinguishes various prose works in terms of composition. By updating the information extracted from reality with aesthetic content, the artistic model penetrates into the reader’s thinking based on the “laying” of aesthetic signs, so it not only recalls reality but also creates parallels to it and makes it forget; so that new ideas emerge as a result of the meeting of two models.

Keywords: artistic model, composition, fiction prose, Yusif Samadoglu, Bayatı-Shiraz, reality, opposition

UOT 82**MİKAYIL MÜŞFİQ POEZİYASINDA ROMANTİKA****Leyla Z. HƏSƏNOVA***

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında romantik pafos çox güclüdür. Cəmi 29 il yaşamış şairin poeziyasındaki romantik mövzulu əsərlər mövzu cəhətdən çoxçeşidli və rəngarəngdir. Şairin poeziyası, hər şeydən əvvəl, öz sadəliyi, şirinliyi, axıcılığı ilə oxucusunun qəlbini fəth edir. Məqalədə M.Müşfiqin poeziyası tədqiqata cəlb olunmuş və bunlar içərisində romantik mövzulu olanların üzərində daha çox dayanılaraq bu lirik şeirlərin özünəməxsus cəhətləri aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqat zamanı məlum olur ki, lirik romantik şeirlərində M. Müşfiq sanki öz oxucusu ilə dərhləşir, ona həyatın içərisindəki gözəllikləri göstərməyə çalışır.

Açar sözlər: Mikayıl Müşfiq, poeziya, romantik poeziya, lirik şeirlər

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının həmişəyaşar şairi, XX əsr poeziyamıza həssas qəlbli söz ustası kimi daxil olan Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığında romantikani axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki ölməz şairin, demək olar ki, hər bir əsərində, hər bir misrasında romantik vüsət coşub-daşır. Əlbəttə, bütün bunlar şairin mənliyindəki duyğuların, həyata romantik baxışının təzahürü idi. M.Müşfiqin romantikasının əsasında onun həyata, insanlara, əbədiyyətə olan güclü inamı dayanır. Müşfiq yaradıcılığında romantikanın yaranmasına təkan verən, onu səciyyələndirən həyat həqiqətləri idi. Şair sanki həyat həqiqətlərinə romantik xəyali libas geyindirərək onu öz oxucusuna təqdim etməyə çalışırdı. Sanki həyatdan vaxtsız köçəcəyini hiss edən həssas şair qəlbi hər fürsətdə həyatın gözəlliklərini insanlara göstərməyə çalışır, bu gözəlliklərə qarşı olan heyranlığını öz poeziyası ilə dilə gətirirdi. Çox az ömür sürməsinə baxmayaraq, öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda silinməz iz qoyan Müşfiqin poeziyası öz musiqili harmoniyası ilə Azərbaycan xalqının dillər əzbəri olmuş, bir çox şeirləri bəstəkarların diqqətindən yayınmayaraq musiqili nəğməyə çevrilmişdir. Müşfiqi bütün nəsillərin müasiri edən, həmişə sevdirən onun ürəkdən gəlmiş, səmimiyyətlə dolu poeziyasının xalq ruhu ilə bağlılığı, Azərbaycana olan böyük məhəbbəti

* *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi; Leylamuzi@gmail.com; ORCID ID: 0009 0006 9057 9205*

ilə oxucuların qəlbini fəth etməsidir. Mikayıl Müşfiq öz romantik duyğularını elə sadə və qəlboxşayan bir dildə yazıya alıb ki, bu şeirləri oxuyanda təsirlənməmək, xəyala daldan oxuyub keçmək mümkün deyildir. Məhz buna görə də, öz bədii yaradıcılığı ilə M.Müşfiq təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında yox, dünya ədəbiyyatında da öz layiqli yerini tutmuşdur.

Müşfiq yaradıcılığında romantika. Mikayıl Müşfiq hər şeydən əvvəl sevgi şairi idi. Onun romantik xəyalları daim göylərdə pərvaz edirdi. Müşfiq üçün dünya, belə demək mümkünsə, bir uçan aləm idi. O, nəşəli gözlərini daim bu uçan aləmə dikirdi. Həyatı isə bəyaz yallı at kimi kişnəyən dalğaya bənzədirdi. Akademik Məmməd Arif Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi “Uç romantikam!” adlı məqaləsində yazırdı: “*Böyük hərflə yazılan həyat, azad insan, həyatı gözəlləşdirən qüdrətli və müdrik insan şairin yalnız ilham mənbəyi deyildi, bəlkə onun bütün poeziyasının məzmunu idi*” [1, 213]. Doğurdan da, Müşfiq poeziyasında romantika insan arzusu ilə bağlıdır. Şairin romantik qəhrəmanı öz eşqinin, arzusunun ardınca səmalara yüksələn, həyat eşqi ilə çağlayan bir insandır. Müşfiqin romantikası müasirlik ruhu ilə aşıllanmış və gələcəyə inamla, ümidlə sintez olunmuşdu:

Mənim könlüm deyir ki,
Hələ bunlar nədir ki...
Böyük günlər, şanlı günlər, şən günlər,
Yoluna düşən günlər
Hələ qarşımızdadır! [7, 160]

Müşfiq bu şeiri yazanda (1936) bilmirdi ki, bir ildən sonra onu heç bir tutarlı səbəb olmadan, haqsız yerə öldürəcəklər. Lakin bəlkə də həssas şair qəlbi bunu hiss edirdi, romantik duyğuları isə onu hər nə olursa-olsun işıqlı dünyaya, gələcəyə inama səsləyirdi. Çünki şairin qəlbində “Mən hələ yaşamaq istəyirəm!” arzusu var idi.

Mikayıl Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şeiri ədəbiyyatşünaslar tərəfindən “Mikayıl Müşfiq poeziyasının şah əsəri” olaraq qiymətləndirilir. Şeirə nəzər saldıqda niyə belə bir fikir söyləndiyi aydın olur. Doğurdan da, bu şeir təkcə Müşfiq yaradıcılığında yox, ümumən XX əsr Azərbaycan poeziyasında romantik vüsətlə yazılmış ən bitkin şeir nümunəsidir. Şeirinin hər misrasında görüntü, təsvir və tərənnüm aydınlığı diqqəti cəlb edir. Əsərdə şair cavabı özündə olan açıq suallar qoyur. Bütün bu suallarda, misralarda isə romantik duyğular şairin “mən”ini dilə gətirir:

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz
O bağa köçəydiniz
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq
Sizə qonşu olaydıq
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim
Qələmə söz verəydim

Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham
Yazaydım səhər-axşam
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?
Söylə ürəyincəmi? [7, 198]

Şeir haqqında ədəbiyyatşünas S.Quliyeva yazır: “*Misraların hər sözü, hər obrazlı ifadəsi elə sənətkarlıqla bir-birinə bağlanmışdır ki, bunların belə hamar, belə kövrək bir lirizmlə kristal möhkəmliyinə, bütövlüyünə heyran olursan. Bircəciyinə dəymək, yaxud dəyişmək mümkün deyil. Bu bənddə həkk olunan xatirə-lövvhə nə qədər canlı, nə qədər tərəvətlidir*” [6, 143].

Mikayıl Müşfiq şeirlə yaşayırdı. Şeir onun üçün başqa bir dünya, başqa bir kainat idi. Bunu şairin ən yaxınları da təsdiqləyirdi. Şairin yaxın dostu olmuş, ölümündən sonra ona “Qızıl gül olmayaydı” adlı poema həsr etmiş Rəsul Rza yazırdı: “*Onu yaxşı tanıyanlar bilirdilər ki, Mikayıl Müşfiqin şeirdən, sənətdən ayrıldığı bir gün, bir saat belə yox idi. Bəzən ümumi söhbət zamanı görərdin onun gözləri bir nöqtəyə zilləndi, sakit, səssiz dayandı. Belə vaxtlarda onun yanında top atılsaydı eşitməzdə*” [2, 50].

Mikayıl Müşfiq sözün, sənətin aşiqi idi. Şairin əsərlərinin böyük əksəriyyəti yüksək sənətkarlıqla yazılmış şeirlərdir. O, xalq şairi Rəsul Rzanın da qeyd etdiyi kimi, bir gün, bir saat belə şeirdən ayrı qala bilmirdi. Şair daim axtarışda idi. Onun az qala bütün şeirlərində oxucusu yeni söz, yeni ifadə ilə qarşılaşırdı. Görkəmli dilçi alim Musa Adilov yazırdı: “*Ritm xətrinə işlənən təkrarlar şeir üslubunu dilin başqa üslublarından fərqləndirir. Müşfiq şeirində belə təkrarlar çoxdur*” [2, 60]. Həqiqətən də, Müşfiq ana dilimizdən, onun bədii məcaz yaratmaq imkanlarından elə gözəl istifadə edib ki, onun sadə, qəlboxşayan şeirləri sanki dil açıb oxuyur. Şairin “Qurban olduğum”, “Küsmərəm”, “Maral”, “Məhəbbət”, “Söylə”, “Ürək”, “Sənə qurban”, “Düşdü”, “Nəçin gəlmədin”, “Səninçün” və s. şeirləri bu qəbildəndir.

Şairin arzularla dolu “mən”i. Mikayıl Müşfiqin “mən”inin hüdudları qeyri-müəyyəndir. Bu “mən”i bir çərçivəyə sığdırmaq, bir qəlibə uyğunlaşdırmaq qeyri-mümkündür. “Bir insanam mən” şeirində şair öz “mən”ini, onun poetik imkanlarını belə təsvir edirdi:

Sıyrılıb keçmişin buludlarından,
Müjdələr gətirib böyük yarından,
Yarıb günəş kimi qaranlıqları,
Söküb şəfəq kimi dumanlıqları,
Özündən alısan, özündən yanan,
Hər sabah hamıdan erkən oyanan,
İş başına qoşan bir insanam mən [7, 129].

Böyük şairin qəlbindəki azadlıq sevgisi, həyat eşqi o qədər güclü idi ki, o öz “mən”ini gah qartal təbiətli azad bir insan, gah da küləklərə qibtə

edən bir lirik qəhrəmana çevirirdi:

Mənim xəyalımda vardır hər zaman,
Qartal təbiətli bir insan olmaq.
Səslənib, səslənib dağlar başında
Əsən küləklərlə həməzəban olmaq [7,45].

Və ya

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər
Çox zaman sərsəri küləklər bixəbər
Bir yaxın dost kimi qapımı döyərlər,
Küləklər, küləklər bəstəkar küləklər
Dünyanı dolaşan bəxtiyar küləklər! [7,46]

Bu misralardan aydın olur ki, Müşfiq romantikası, əslində, azadlıq arzusu ilə alışıb-yanan şair qəlbinin poetik fəryadı idi.

Şair bəzən öz poeziyasında romantik xəyallara dalır, bu xəyallar içərisində öz fəlsəfi “mən”ini dərk etməyə çalışırdı. “And” şeirində şair yazır:

Mən kiməm! O böyük millətin oğlu,
Bir insan tutamaz keçdiyim yolu,
Hərbin göylərində yarın qorxulu
İldırımlar kimi çaxacağam mən [7,17].

“Yeni gənc” şeirində isə şair yazır:

Bir parça atəşim, bir parça yanğın,
Qəlbim örnəyidir yanar bir dağın.
Qarşımda duramaz nə sel, nə daşqın
Təbiətlə mənim zərafətim var [7, 56].

Belə şeirlərində biz Mikayıl Müşfiqin təkə arzularının, istəklərinin yox, eyni zamanda cəsarətinin, qorxmazlığının da hədudlarının sonsuz olduğunu şahidi oluruq. Təbiətlə özünü müqayisəyə çıxaran şair, hətta bununla da kifayətlənmir, öz içindəki sönməz alovun hər şeydən – bütün təbiət hadisələrindən, təbii fəlakətlərdən belə üstün olduğunu sübut etməyə çalışır.

Otuzuncu illərdə Müşfiq yaradıcılığı. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq böyük şairin poeziyasında fəlsəfi düşüncələr, mühakimələr sanki güclənməyə başlayır. Şeirlərində açıq şəkildə sovet quruluşundan şikayətlənməsə də, həyatından, üzləşdiyi haqsızlıqlardan tez-tez şikayətlənir, ölümü tez-tez xatırlayaraq bədbinləşirdi. Bu dövr Mikayıl Müşfiqin poeziyasında yeni bir dövrün başlanğıcını təmsil edir. Şair 1931-ci ildə yazdığı “Bəyaz çöllər” şeirində bunu oxucusuna belə çatdırır:

Çoxdandır bir şeir yazmamışam mən,
Çoxdandır bir nəğmə tutdurmamışam.
Çoxdandır ayrılıb şeir aləmindən,
Xəyal dənizinə baş vurmamışam.

Fikrim qasırğalı dəryalar kimi
İstənilən qədər dalğalanmamış,
Könlüm uzaq gedən xülyalar kimi
İncə buludlarla çalğalanmamış [8,102].

Bu şeirin epiqrafında Mikayıl Müşfiqin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəlindən nümunə söyləməsi də təsadüfi deyildi. Şairin ənənəliklə novatorluqdan necə bir arada, düzgün bəhrələndiyini, onun da Füzuli kimi eşq şairi olduğunu sübut edirdi. Bütün bunlara əlavə olaraq, həmin dövrdə köhnəliklə mübarizə şüarı altında sovet hakimiyyətindən qabaq yazıb-yaradan bir sıra görkəmli şairlərimiz müxtəlif bəhanələrlə inkar olunurdu. Müşfiq həm də Füzulini tez-tez xatırladaraq “Yazalım, özümüzü öyməyəlim; Füzuliyə dəyməyəlim!” [3, 318] deyərək, açıq-aşkar şəkildə Füzulini inkar etməklə guya şeirimizə yenilik gətirib öyünənləri hədəf alırdı.

Müşfiq köhnəliyin qəti əleyhinə idi. Onun yaradıcılığının mühüm hissəsini yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi təşkil edir. O, keçmişi durmadan tənqid edirdi. Amma heç vaxt xalqın keçmiş mədəniyyətinə toxunmurdu. Hətta toxunmaq istəyənləri hədəf alaraq ifşa edirdi. “Oxu tar” şeirində şair öz üsyankar səsinə qaldıraraq, tarın Azərbaycan xalqı üçün ifadə etdiyi dərin mənaya diqqəti çəkirdi. Şair divardan asılan, çoxdan çalınmayan tarın pas atmış simlərini tutqun bir ürəyə bənzədir və “Ey mehriban sevdiyim gurlayacaq, yoxsa yox?” – deyərək tarın həsrətini çəkirdi. Bu şeir tək-cə ideya-məzmunun aliliyinə, lirik həyəcanın vüsətinə, dolğunluğuna görə deyil, həm də sənətkarlıq kamilliyinə, poetik harmoniyanın bütövlüyünə görə dövrün ədəbi hadisəsinə çevrilmişdi. Hər söz, hər obraz tərənnüm obyektinə dərin məhəbbət, onun müqəddəsliyinə, əbədiyaşarlığına sarsılmaz inam bəsləyən coşqun ehtiraslı şairin qəlbindən qopurdu. Bəlkə, elə məhz buna görə də, şeiri həmin dövrdə heç bir mətbuatın çap etməyə cürəti çatmamışdı.

Hər bir şair kimi Müşfiq də qəlblərdə əbədiləşmək, yuva qurmaq arzusunda idi. Şairin, şeirin və sənətin taleyi haqqında dərin düşüncələrə dalan şair bu düşüncələrini 1936-cı ildə yazdığı “Şeirim” əsərində belə dilə gətirir:

Sən varlığın eynisən, buna sözmü var?
Ürəyisən, beynisən, buna sözmü var?
Gecələr ay sənindir, gündüzlər günəş
Kainat kimi!

Hər şey gözəlləşmədə, Sən də gözəlləş
Bu həyat kimi!

Hər kəs bilir həyatın sonu ölümdür.
Ah, bu qəmli dəyişmə yaman zülümdür.
Şeirim! Bu gülünc oyun bəllidir yarın
Bizi də bəklər,

Sən də öl mənim kimi, fəqət məzarın
Olsun ürəklər! [8, 150-151]

Bu misraları oxuyarkən insan beynində bir sıra suallar yaranır: Bu şeiri yazarkən nə idi Müşfiqi düşündürən? Nə idi şairi bu dünyadan əl çəkməyə vadar edən? Biraz araşdırdıqda isə məlum olur ki, böyük şairi bu şeirləri yazmağa vadar edən, hər şeydən əvvəl uğradığı haqsızlıqlar, üzləşdiyi çətinliklər idi. Böyük inam bəslədiyi sovet quruluşuna xidmətinin əvəzinin tam əksini görəndə o, bu quruluşa olan inamını itirir, həyatdan küsür. 30-cu illərin ortalarında şair sovet quruluşunun əsl üzünü artıq tam olaraq görüb duymuşdu. Az sonra başlanacaq repressiyanın onun özünü də ağışına alacağı ürəyinə dammışdı. Ona görə də şair ölümlə olum arasında tərəddüd edirdi.

Müşfiq və həyat sevgisi. Mikayıl Müşfiq sanki az yaşayacağını bilir, bu cismani dünyadan vaxtsız köçəcəyini hiss edirdi. Buna görə də tez-tez ölümü xatırlayır, “bu dünyadan necə əl çəkmək?” haqqında düşüncələrə qərq olurdu. Məhz bu duyğular onun ilhamını alovlandırır, romantik qələmini coşdururdu. Çünki şair söz aləmində, sənət dünyasında əbədiləşmək istəyir və bunun üçün də gecə-gündüz yazıb yaradırdı. Dünyada özündən sonra bir xatirə qoymağa can atırdı. Şairin “Həyat sevgisi” məhz belə bir coşqunun, alovun ərsəyə gətirdiyi bir şeir idi:

Ah mən gündən günə bu gözəlləşən
İşıqlı dünyadan necə əl çəkim?
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?

Həyat dedikləri bu keşməkeşdən,
Qəlbimdə, qanımda yanan atəşdən,
Gecədən, gündüzdən, aydan, günəşdən
Bu əngin fəzadan necə əl çəkim?

Mikayıl Müşfiq həyatın mənasını yaşamaq və yaratmaqda görürdü. “Həyat sevgisi” şeirinin lirik qəhrəmanı şairin özüdür. Şeirdə sanki Müşfiq son illərdə üzləşdiyi çətinlikləri, haqsızlıqları dilə gətirir. Lakin bütün bunlar onun həyat eşqini söndürə bilmir. Şeirdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də şairin səmimiyyətidir. Müşfiq şeiri öz oxucusuna elə şirin, sadə bir dillə təqdim edir ki, onun hər misrasından oxucu başqa bir xəyal aləminə səyahət edir. Özünü, həyatını, dost-tanışını gözünün önündə canlandırır. Doğma yurduna, Vətənə, dost-tanışına bağlılıq, sevgiliyə olan həsrət bu şeirin əsas qayəsini təşkil edir:

Bir yanda tərlanlar, dumanlı dağlar,
Bir yanda kəkliklər, ayna bulaqlar,
Bir yanda bülbüllər, çiçəkli bağlar,
Mən bu tamaşadan necə əl çəkim?

Mehriban sevgilim qarşımda durdu,
Yenə şairliyim başıma vurdu.
Məndən məcnun kimi könül maraqla sordu:
-Bu saçı leyladan necə əl çəkim?! [7, 122-123]

Nəticə. Mikayıl Müşfiq yaradıcılığı bütöv bir poetik-romantik sistemdir. Şairin şeir üslubu realist üslub olsa da, onun estetik ideali romantik idi. Müşfiq romantikası sanki varlıqdan güc alıb kainatı fəth edirdi. Onun yaradıcılığında lirika və romantikanın vəhdəti sanki poeziyasının bədii-fəlsəfi güc mənbəyi idi. Bədii yaradıcılıq hər zaman vüsət tələb edir. Xüsusilə romantik poeziyada xəyalın uçuşu başlıca şərtidir. Müşfiqin romantikası da belə bir yüksələn xətlə ucaları fəth edir. Müşfiqşünasların da qeyd etdiyi kimi şairin poeziyasında xəyalla həqiqət çulğası, vəhdət təşkil edir. Şair bir növ təbiətin yaratmadıqlarını sənətin imkanları ilə yaradır. N.Şəmsizadə yazır: “*Mikayıl Müşfiq çoxəsrlik Azərbaycan poeziya kəhkəşanında parlaq dan ulduzudur. Mən onu şeirimizin sübh çağı adlandırırım. Nə qədər ki, sübh açılacaq, günəşlə birgə Müşfiq də doğulacaq, öz nurlu şəxsiyyəti, parlaq poeziyası ilə milli istiqlal dolu sabahlara yol açıb yeni-yeni nəsilləri arxasınca aparacaq*” [9, 6]. Mikayıl Müşfiq şəxsiyyəti milli şüur və vətənpərvərliyin timsalı, yaradıcılığı isə milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda vətənpərvərlik hislərinin tərbiyəsində əvəzsiz xəzinədir. Azərbaycan realist poeziyasında romantikanın bədii estetik keyfiyyət kimi iştirakı baxımından M.Müşfiq yaradıcılığı ən sanballı mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd A. Uç romantikam! XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. III kitab. - Bakı: Elm, - 2010, - s. 412
2. Hüseynoğlu G. Mikayıl Müşfiq. - Bakı: İşıq, - 1999, - 152 s.
3. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. - Bakı: Nurlan, - 2007, - 692 s.
4. Həbibbəyli İ. Romantik lirikanın imkanları. - Bakı: Yazıçı, - 1984, - 164 s.
5. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. IV cild. - Bakı: Elm, - 2016, - 776 s.
6. Quliyeva S. Müşfiqin sənət aləmi. - Bakı: Yazıçı, - 1988, - 184 s.
7. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild. - Bakı: Avrasiya press, - 2008, - 244 s.
8. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II cild. - Bakı: Avrasiya press, - 2008, - 248 s.
9. Şəmsizadə N. Şeirimizin sübh çağı. “Ədəbiyyat” qəzeti. - Bakı, - 2008, - 11 dekabr, - s.6

РОМАНТИКА В ПОЭЗИИ МИКАИЛА МУШФИГА

Лейла З.ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

Романтический пафос очень силен в творчестве Микаила Мушфига, одного из самых ярких представителей азербайджанской литературы XX века. Разнообразны и

красочны произведения романтической тематики в поэзии прожившего всего 29 лет поэта. Поэзия поэта прежде всего покоряет сердце читателя своей простотой, сладостью и плавностью. В статье к исследованию привлечена поэзия М. Мушфи́га, выявлены уникальные особенности этих лирических стихотворений, уделено больше внимания стихотворениям романтической тематики. Во время исследования выясняется, что в своих лирических романтических стихах М.Мушфи́г как будто делится своими переживаниями с читателем, стараясь показать ему красоты жизни.

Ключевые слова: Микаил Мушфи́к, поэзия, романтическая поэзия, лирические стихи

ROMANCE IN MIKAYIL MUSHFIG'S POETRY

Leyla Z.HASANOVA

SUMMARY

Romantic pathos is very strong in the works of Mikayil Mushfig, one of the most prominent representatives of the 20th century Azerbaijani literature. The works with romantic themes in the poetry of the poet who lived for only 29 years are diverse and colorful. The poet's poetry, above all, conquers the reader's heart with its simplicity, sweetness, and fluidity. In the article, the poetry of M. Mushfig was involved in the research, and the unique features of these lyrical poems were revealed, focusing more on those with romantic themes. During the research, it becomes clear that in his lyrical romantic poems, M. Mushfig built emotional connections with his readers and attempting to convey to them inner beauty of the life.

Keywords: Mikayil Mushfiq, poetry, romantic poetry, lyric poems

UOT 82

**HACI MURAD OBRAZI
L.N. TOLSTOY VƏ M. HÜSEYN YARADICILIĞINDA**

Aygül Ş. ƏLİZADƏ*

Hacı Murad Şeyx Şamilin ən yaxın silahdaşı idi. O, Şeyx Şamilə birlikdə yadelli iş-gəlçilərə qarşı vuruşmuş, azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır. İllər, əsrlər keçsə də, xalqın məhəbbətini qazanmağı bacaran Hacı Murad xalqın yaddaşından silinməmiş, haqqında çoxlu rəvayətlər yayılmış, onun həyatının öyrənilməsi, iştirak etdiyi döyüşlər və başına gələnlər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu bərdə elmi-bədii əsərlər yaranmağa başlamışdır. Hacı Murad haqqında ən böyük bədii əsər məşhur rus yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoyun “Hacı Murad” hekayəsidir. Bu əsərin baş qəhrəmanı Hacı Muraddır. Hacı Murad haqqında bu əsərdən sonra daha bir gözəl əsər Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Mehdi Hüseynin “Şeyx Şamil” dramıdır. Bu tarixi dramın baş qəhrəmanı Şeyx Şamil olsa da, ikinci baş qəhrəman kimi Hacı Murad da diqqət mərkəzindədir. Əsəri oxuduqca onunla bağlı çox maraqlı faktlar tapmaq olar.

Tədqiqat “Şeyx Şamil” əsərinin tarixi dram kimi daha dəqiq tədqiqi, o cümlədən indiyədək təhlil olunmamış məsələlərin həlli baxımından aktualdır.

Tədqiqat zamanı L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” əsəri ilə M.Hüseynin “Şeyx Şamil” pyesi müqayisəli təhlil edilmiş, real qəhrəman Hacı Murad haqqında hansı əsərin, həmin əsərlərdəki hansı faktların həqiqətə daha yaxın olduğu araşdırılmış, bu əsərlərə istinad edərək tarixiliyin bədilikdə yeri dəqiqləşdirilmişdir.

Açar sözlər: L.N.Tolstoy, M.Hüseyn, Şeyx Şamil, Hacı Murad, tarixi həqiqət

Giriş. XX əsrdə yazıb-yaratmış Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur yazıçılarından olan Mehdi Əli oğlu Hüseynov (Mehdi Hüseyn) ədəbiyyat tarixində iz qoyan bir çox nəsr əsərləri yazmış, əsərlərinin mövzusu tək-cə həmin dövr üçün deyil, indi də aktuallığını qoruyub saxlaya bilməkdədir. Nasirin tarixi mövzuda yazdığı pyesləri (“Nizami”, “Cavanşir”, “Şeyx Şamil” və s.) bu mənada diqqət cəlb edən əsərlərdəndir.

Mehdi Hüseyn II Dünya müharibəsi illərində yazdığı tarixi əsərləri ilə tarixə bir daha nəzər salmış, xalqın qəhrəmanlarını xatırlatmaqla millətinin qalibiyyətinə inanmış və bu inam gücünü artırmağa çalışmışdı. M.Hüseyn müharibə illərində bir yazıçı kimi, sülhün, xeyrin tərəfdarı olaraq dövrünə münasibət bildirmiş, əsərləri ilə bir növ döyüşən əsgərlərə, qəhrəmanlara

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı; aygul.elimerdanova@mail.ru;
ORCID İD: 0009-0007-7915-6436

dəstək olmuş, xalqının gözəl gələcəyinə millətini inandırmağa çalışmışdır.

M.Hüseyn qalibiyyəti sadəcə bu xalqların barışması ilə görür, əl- ələ verib firavan yaşamağın yeganə yol olduğunu düşünür və bunu “Şeyx Şamil” əsərinin sonunda təkrar-təkrar qeyd edir. Əsərin sonunda yaralı halda olan Tamarin Şamilə “qalib gələcəksiniz” - deyib ümidləndirəndə Şamil 20 ildə davam edən, bitməyən müharibənin sonunu görmədiyi qənaətinə gəldiyini söyləyir, Tamarin isə bunun mümkünlüyünə inanır və belə bir ifadə işlədir. “Qəhrəman rus soldatı bu dağlara ölüm yox, böyük xalqın böyük məhəbbətini gətirəndə” [2, 79].

“Şamil: Eşitdinmi, o nə dedi, Hacı Murad?”

Hacı Murad: Böyük xalqın böyük məhəbbətini gətirəndə.

Şamil: Düz dedi, Hacı Murad... Bu məhəbbət bizə qismət olmadısa, övladlarımıza qismət olacaq” [2, 79].

Məqalənin tədqiqat obyektini Mehdi Hüseynin İkinci Dünya müharibəsi illərində qələmə aldığı “Şeyx Şamil” əsəri ilə L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” povestidir.

“Şeyx Şamil” əsərində tarixi hadisə və şəxsiyyətlər. “Şeyx Şamil” əsərində bir çox tarixi hadisələr, tarixi qəhrəmanlar, o cümlədən, dünya ədəbiyyatının nümayəndələri ilə tanış olur, onların iç dünyalarına daxil oluruq. Əsərdə rus ədəbiyyatının nümayəndələrindən Mixail Yuryeviç Lermontov və Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin adı xüsusilə çəkilir. M.Hüseyn A.S.Puşkinin obrazını yaratmasa da, şairin adı əsərdəki digər obrazların dialoqunda hallanır. Bunu, obraz Tamarinin paruçık Rayevski ilə söhbətində görmək mümkündür. Tamarin A.S.Puşkini “köksündən odlanan böyük dost” kimi xatırlayır. M.Y.Lermontovun şeirlərinə gəlincə, onlardan “Sevirəm Qafqazı mən”, “Yelkən” bu əsərin bəzəyidir. Bilirik ki, M.Y.Lermontov az bir müddət ərzində yaşasa da, XIX əsrdə A.S.Puşkindən sonra adı çəkilən şairlərdəndir.

M.Y.Lermontovla “Şeyx Şamil” pyesindəki obraz Tamarinin taleyi çox yaxındır. Tamarin də şair ruhludur, şairdir və Lermontov kimi müharibənin əleyhinədir. Qafqaz onlara - M.Y.Lermontov və Tamarinə doğmadır. Azadlığı hər şeydən üstün tutan Tamarin tez-tez Lermontovun şeirlərinə müraciət edir, öz hiss və həyəcanını Lermontovun şeirləri ilə dilə gətirir, bədii şəkildə ifadə edir.

Bir sözlə, pyesdə nəsrilə nəzm vəhdətdədir. Burada şeirlər təsadüfi verilməyib. Hər bir şeir əsərdə əksini tapan hadisələrlə əlaqəlidir. Belə nümunələrdən istifadə etməklə, müəllifi olan şairlərin hadisələrlə əlaqəsi işıqlandırılmış, əsərin ideya və məzmunu ilə müəllifin yaradıcılığı arasında bir uyğunluğun olması, bunun əhəmiyyəti dəyərləndirilmişdir. Bu şairlər həm də Azərbaycan və dünyanın digər ölkələrində kifayət qədər tanınır.

Tarixdə və ədəbiyyatda öz rolu olan belə qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini təkcə tarixin yaddaşından yanaşaraq öyrənmək təbii ki, kifayət

etmir, onların duyğularını əks etdirən bədii əsərləri oxumaq, eyni zamanda həmin əsərlər əsasında elmi və bədii analizlər etməyin hər zaman olduğu kimi indi də vacib olduğunu önə çıxarır. Bu və digər səbəbdən əsərin mövzusu öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilər.

M.Hüseyn bu əsərində Qafqaz müharibəsinin Şeyx Şamil dönməni təsvir edir. Əsərin daha dəqiq tədqiqi isə bir neçə tarixi hadisələrin araşdırılmasına gətirib çıxarır. Burada XIX və XX əsrlərdə tüğyan edən ayrı-ayrı müharibələrin təsvirinə geniş yer verilmişdir. Müharibənin törətdiyi fəsadlara ədəbiyyatın, onun dahi şəxsiyyətlərinin də biganə qalmadığını, kədər motivlərinin məhz dünyada baş verən hadisələrlə əlaqədar olduğunu M.Hüseyn öz əsərində böyük bir məharətlə qələmə almağı bacarmışdır.

Ümumiyyətlə, “Şeyx Şamil” əsərinin öyrənilməsini dahilərin həyatına yeni bir baxış, yeni bir xatırlama üçün vacib hesab etsək də, təkcə bununla kifayətlənmək təbii ki, doğru olmazdı. Belə ki, əsər bir çox tarixi faktların ortaya çıxarılmasında və bədii təzahüründə əsas rol oynanır.

Bir sözlə, M.Hüseynin əsərlərinin, xüsusilə tarix mövzuda yazdıqlarının tədqiqat obyektinə çevrilməsi, həm də M.Hüseynin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatında yerini dəqiqləşdirmək üçün önəmlidir.

Tarixi yaddaş və Hacı Murad obrazı. Bu məqalədə əsərin bütün qəhrəmanları haqqında deyil, konkret olaraq Hacı Murad obrazı ilə bağlı təhlillər aparacağıq.

Hacı Murad, çar müstəmləkəçiliyinə qarşı müridizm hərəkatının ən böyük davamçılarından biri kimi azadlıq uğrunda mübarizə aparan Şeyx Şamilin naibi olmuş, cəsarətli davranışı və qəhrəmanlığı ilə seçilmiş, bu səbəbdən adı Şamillə yanaşı çəkilmişdir. O Şamil ki, 1797-ci ildə Dağıstanın Gimri kəndində anadan olub, 1834-cü ildən 1859-cu ilə qədər imamlıq edib, təkcə həmin illərdə deyil, imam təyin olunana qədər də özündən əvvəl seçilmiş imamlarla – Qazi Məhəmməd və Həmzət bəylə döyüşlərdə olmuş, fədakarlıq etmişdir. Mehdi Hüseynin “Şeyx Şamil” əsərində deyildiyi kimi: *“Şamil qənimət almaq üçün vuruşmayıb. Öz ana torpağını qoruyur.”* [2, 41]

Əvvəlki imamların dövründən müharibələrdə 10 il iştirakını da nəzərə alsaq, Şamil 35 il bu yolda mübarizə aparıb. Bu mübarizədə naibi Hacı Murad da yanında olmuşdur.

L.Tolstoy və Azərbaycan ədəbiyyatı. Hacı Murad obrazından bəhs edərkən əlbəttə ki, L.Tolstoyun “Hacı Murad” əsərini xatırlamamaq, həmin əsərdəki Hacı Murad obrazını təhlilə cəlb etməmək doğru olmazdı.

Dünya ədəbiyyatında böyük əsərləri ilə özünə yer alan məşhur rus yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoyun Qafqaz həyatından bəhs edən bir çox əsərləri vardır. Həmin sırada “Kazaklar”, “Hacı Murad” və digər əsərlərini qeyd etmək olar. Bu əsərlərin yazılmasına onun Qafqazda hərbi xidmətdə olduğu illərin böyük təsiri olmuşdur. Yazıçı burada Qafqaz xalqlarının hə-

yatı ilə yaxından tanış olmuş, gördüyü, eşitdiyi hadisələri bədii dillə əsərlərində əks etdirməyə çalışmışdır.

L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” əsərinin Ön sözündə Fikrət Rzayev yazır ki, “Azərbaycanda L.N.Tolstoyun yaradıcılığına həmişə böyük maraq olmuşdur. Tolstoyun əsərləri hələ sağlığında Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, pyesləri milli səhnəmizdə tamaşaya qoyulmuşdur. Tolstoy yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı və azərbaycanlı müasirləri ilə əlaqələrinin müxtəlif məqamları dəfələrlə tədqiqatçılarımızın diqqətini cəlb etmişdir” [3, 3].

L.Tolstoy və Azərbaycan ədəbiyyatı bir çox təhlillərin obyektinə olsa da, Azərbaycanın görkəmli nümayəndələri ilə tanışlığından bəhs edilsə də, əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi diqqət mərkəzinə çəkilsə də, L.Tolstoy və M.Hüseyn yaradıcılığının qarşılıqlı öyrənilməsi məsələsinə çox da diqqət çəkilməyib. Bu mənada hər iki yazıçının yaradıcılığını yanaşı öyrənmək bu sahədə aparılan bir yenilikdir.

Hacı Murad və tarixi həqiqətlər. Hər iki əsərdə adı çəkilən Hacı Murad milliyyətə avar idi. Doğum tarixi fərqli, 1790, 1795, 1816, 1818-ci illər göstərilir. O, Dağıstanın Xunzax kəndində anadan olmuş, 1852-ci ildə vəfat etmişdir. Şeyx Şamil onu məhz göstərdiyi məharətinə görə avar kəndlərinin naibi təyin etmişdir. Öz döyüşkənliyi, igidliyi ilə seçilən Hacı Muradın adı dillər əzbəri olmuş, onunla bağlı olan hadisələr bu və ya digər dərəcədə əsərlərdə əks olunmuşdur. Hacı Muradın həqiqi tarixi şəxsiyyət kimi nə dərəcədə canlandırılması onun haqqında yazılan əsərləri oxuduqdan sonra, daha doğrusu, oxuyub nəticə çıxarıldıqdan sonra bəlli olur. Lakin deməliyik ki, bədii əsərlərdən əldə edilən nəticə heç də həmişə həqiqəti əks etdirmir. Yəni tarixi həqiqəti bilmədən tarixi- bədii əsərlərin dolğunluğu ilə bağlı, xüsusilə də Hacı Muradın döyüşdüyü qarşı tərəfə keçməsi barədə heç bir şey demək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, Hacı Murad haqqında dolaşan müxtəlif fikirlər çoxdur. Bəzi mənbələrdə onun əvvəlcə hər iki tərəf arasında vasitəçi kimi çıxış etdiyi qeyd olunur. Bundan sonra Şamilə əlaqələri ilə bağlı Rusiya çarlığında şübhə yaranır. O, həbs olunur. Lakin qaçmağı bacarır və açıq şəkildə Şeyx Şamilin naibi kimi xalqına xidmət edir. On il sonra isə Hacı Muradın yenidən ruslar tərəfə keçdiyi iddia olunur. Ailəsinin Şamil tərəfdə qaldığı və bu səbəbdən onun yenidən ruslar tərəfindən qaçmağa cəhd etdiyi göstərilir. Lakin bu qaçış uğursuz alınır. Son ana qədər döyüşən Hacı Murad həlak olur, başı kəsilir və Tiflisə, canişin Voronsova göndərilir. Daha sonra çar I Nikolay Hacı Muradın başını saxlamaq məqsədilə, mumiyalamaq üçün cərrah Piroqova göndərilir və onun Peterburqda Hərbi Tibb akademiyasında saxlanması nəzərdə tutulur. Qəbri isə Azərbaycanda aşkar edilmişdi. Hacı Murad Şəki yaxınlığında öldürülərək elə orada - Şəkinin 60 km-də, Qaxın Tanqıt kəndində dəfn edilmişdir. Qəbrin Hacı Murada aid olmasını isə aparılan tədqiqatlar sübut

etmişdir. Tədqiqatlar zamanı açılan qəbirdə kəllə sümüyünün olmaması və bir qıçın digərindən qısa olması qəbrin ona aidliyini göstərirdi. Onun qəbrinin aşkarlanması arxeoloq Məmmədəli Hüseynovun adı ilə bağlıdır [1].

Hacı Murad öldükdən sonra onun haqqında həqiqətlər axtarılmış, sənədlər izlənilmiş və həyatını əks etdirən bir çox kitablar yazılmışdı. Belə kitablardan biri də tarixçi, qafqazşünas Rudolf İvanovun “Hacı Murad haqqında həqiqət” kitabıdır. 27 yanvar 2014-cü ildə Moskvada təqdimatı olmuşdur. Tədbirdə türkoloq Tofiq Məlikli də çıxış etmişdir. O, R.İvanovun bütün əsərlərinin Azərbaycan və Rusiya tarixinə böyük töhfə olduğunu söyləmişdir. O, R.İvanovun yaradıcılığını müsbət qiymətləndirərək onun qələmə aldığı faktların tarix elmində rolundan bəhs etmiş, ifrat dərəcədə olan uydurmaların, saxtakarlıqların qarşısını aldığı bildirmişdi [5].

L.N.Tolstoyun “Hacı Murad”ı. Hacı Murad haqqında ən böyük bədii əsər isə məşhur rus yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoyun “Hacı Murad” povesti hesab olunur. Bu əsərin yazılma tarixi 1896-1904-cü illəri əhatə edir. L.Tolstoyun sonuncu romanı olan bu əsər ilk dəfə olaraq 1912-ci il, daha sonra 1917-ci ildə nəşr edilib. Əsərin adından da məlum olduğu kimi, Hacı Murad əsərin baş qəhrəmanıdır. Ümumi məzmunundan aydın olur ki, burada söhbət Çar Rusiyasına qarşı Qafqaz xalqlarının mübarizəsindən gədir. Əsərdə əvvəlcə döyüşən xalqla olan Hacı Murad, sonradan Şeyx Şamilə münasibəti pozduğu üçün işğalçılarla əlbir olmuş, Şeyx Şamilin əleyhinə çıxmışdır [3].

Mənbələrdən məlum olur ki, L.N.Tolstoy ömrünün son illərində yazdığı bu əsərin baş qəhrəmanı haqqında Qafqazda xidmət etdiyi zamanlarda eşitmişdi. Bunu demək üçün isə Tolstoyun qardaşı Serqeyə 1851-ci ildə yazdığı məktub əsas götürülür. Yəni əsərdəki təsvirlər Tolstoyun əsgərlik illərində gördüklərinin əksi kimi qiymətləndirilir. Tolstoy məktubda Hacı Muradın Rusiya hökumətinə təslim olduğu xəbərini verir. Onu çeçenlərin qəhrəmanı adlandırır və bu hərəkətini məcburiyyət kimi düşündüyünü qələmə alır. Əsər isə hadisələrin cərəyan etməyə başlamasından təxminən 50 il sonra yazılmışdır.

Şeyx Şamil dövrünün ən nüfuzlu şəxslərindən biri kimi tarixə düşən Hacı Murad L.N.Tolstoyun bu əsərində ruslarla əlbir olaraq Şeyx Şamili məğlub etməyə çalışır. O Şeyx Şamil ki, Çeçenistan və Dağıstanın üçüncü imamı kimi qəbul edilirdi və cərəyan edən milli hərəkata rəhbərlik etmişdir. İmam isə, o dövrdə, daha dəqiq desək, XIX əsrin birinci yarısında dağlılar tərəfindən dini rəhbər və hərbi sərkərdəyə deyilirdi.

M.Hüseynin yaratdığı Hacı Murad obrazı. L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” əsərindən sonra Hacı Muradla bağlı yazılan, Hacı Murad və Şeyx Şamil obrazlarını canlandıran digər bir böyük əsər Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Mehdi Hüseynin qələmə aldığı “Şeyx Şamil” dramıdır. Tarixi mövzuda yazılan bu pyesdə əsas obraz Şeyx Şamilin özü olsa da, Hacı

Murad da ikinci əsas obraz kimi diqqət mərkəzindədir. Əsəri oxuduqca onun haqqında bir çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür.

M.Hüseyn bu əsəri 1941-ci ildə yazıb tamamlamışdır. Bu əsərdə də Hacı Muradın qarşı tərəfə keçməsi məsələsinə toxunulur. Lakin burada Hacı Muradın o biri tərəfə keçməsinə Şeyx Şamil özü məsləhət görür və generalın işlətdiyi hiylələri onun özünə qarşı silah kimi istifadə etməyi doğru sanır, düşməni hiylə ilə tora salmağı qəhrəmanlıq hesab edir. Hətta Hacı Murad öncədən tərəddüd edir, generalın heç də o qədər sadələvh adam olmadığını söyləyir. Bunun isə qorxaqlıq olmadığını, sadəcə ehtiyat etdiyini bildirir. Şamil isə daha israrla “Get: ya ölüm, ya qalibiyyət”- deyir, insan üçün birinci şərtin igidlik olduğunu vurğulayır. Yalnız bundan sonra Hacı Murad getməyi qəbul edir.

Lev Tolstoyun “Hacı Murad”, M.Hüseynin “Şeyx Şamil” əsərində digər bir məsələ Hacı Muradın oğlu Yusifə Şeyx Şamilin münasibətidir. Lev Tolstoyun əsərində oxuyuruq ki, Hacı Muradın oğlu Şeyx Şamilə əsir düşür, ölümlə hədələnilir, özünü öldürmək həddinə qədər gəlib çatır. Lakin cəhdi alınmır. M.Hüseynin əsərində isə Şeyx Şamil Hacı Muradı planları üzrə döyüşdüyü tərəfə göndərərkən Hacı Murad oğlunu Şamilə vəsiyyət edir: “*Gedirəm, Şamil... gəl, görüşüb ayrılmaq, mən ölsəm, oğlum Yusif məndən sənə yadigar qalsın. (Qucaqlaşib öpüşürlər) Hələlik. (Gedir)*” [2, 29].

Nəticə. Əgər “Hacı Murad” əsərinin Lev Tolstoyun hərbi xidmətdə olduğu günlərə əsaslanaraq yazıldığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, əsəri yazmamışdan öncə Qafqazda olarkən, 1890-1900-cu illərdə yerli əhali ilə görüşüb “həqiqətləri” öyrənməyə çalışdığı haqqında məlumatlar vardır.

Bəs Tolstoy həqiqətləri daha çox kimdən öyrənirdi? Diqqətlə yanaşsaq, L.Tolstoyun əsərində Hacı Muradın həyatının Nuxa dövrünə dair məlumatlara rast gəlinir. Bəzi mənbələrə görə, Tolstoy əsəri yazarkən, xüsusilə 1852-ci il hadisələrinin şahidlərindən məlumat toplamağa çalışarkən, o vaxt Nuxanın polis rəisi olmuş polkovnik İosif Korqanovun xanımı Anna Avessalamovna və oğlu İvan Korqanovla görüşür. İosif Korqanov Nuxada Hacı Muradla ən çox ünsiyyətdə olan şəxs kimi xatırlanıb. Polkovnikin oğlu L.Tolstoya məktub yazaraq məlumatları, xatirələrini və yaşlı anasından öyrəndiklərini, Hacı Muradla bağlı, zahiri görünüşü, davranışları, vərdişləri, 50 il əvvəl baş vermiş hadisələrdən bildiklərini yazıçıya çatdırır. İosif Korqanovun adı isə Hacı Murad öldürülərkən həmin əməliyyata rəhbərlik edən şəxs kimi çəkilir [1]. Demək ki, Hacı Murad haqqında L.N.Tolstoyun topladığı məlumatlar heç də əsl həqiqətin özü demək deyildir.

M.Hüseyn oxucuları Hacı Muradın, Şeyx Şamilin ən yaxın silahdaşı olduğuna, Şeyx Şamilə birlikdə yadelli işğalçılara qarşı döyüşdüyünə, azadlıq uğrunda mübarizə apardığına inandırır. Bədii dillə sübut edir ki, Hacı Murad illər ötüb əsrlər keçsə də, xalqın rəğbətindən uzaq düşməmiş,

yaddaşlardan silinməmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Hüseyn tarixi əsərlərini, o cümlədən, “Şeyx Şamil” tarixi dramını yazarkən, tarixdən, eşitdiklərindən, oxuduqlarından çox uzağa getməyib. Əsərlərindəki bədiiliyə sadıq qalsa da, öz fikirləri ilə bəzəsə də, yaddaşlardakı simaların haqqındakı real və qeyri-real fikirləri qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bu, təbiidir. Çünki tarixdə adı ilə iz qoyan şəxsiyyətin obrazını yaradarkən, tamamilə uydurulmuş əhvalatlar əsasında əsər yaratmaq doğru olmazdı. Tarixi bədii əsərdə yaşatmağa çalışan müəllif tarixdən nə qədər qaçmağa çalışsa da, ondan uzaq ola bilməz. Əks halda əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin adını çəkməyə dəyməz.

Bu mənada tarixdən tanıdığımız Hacı Murada L.N.Tolstoyun yaratdığı obrazdan daha çox Mehdi Hüseynin canlandırdığı Hacı Murad daha yaxındır, həqiqətləri izləmək və faktları araşdırmaq üçün önəmlidir. Lakin unutmamaq olmaz ki, hər iki əsər bədiidir.

Bu mənada, hər iki yazıçının əsərlərindəki tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin bədii inikasına nəzər yetirib araşdırarkən, M.Hüseynin bir tənqidçi kimi yazıçıya, tarixi hadisələrin bədii ədəbiyyata gətirilməsinə münasibətini bildirən məqalələrini xatırlamaq doğru olardı. Bu həm də həmin əsərlərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün məqsəduyğundur. Deyilənləri nəzərə alsaq, onun “Yazıçı və tarix” adlı məqaləsi diqqəti çəkir. M.Hüseyn, özü də bu məqaləsində tarixçi ilə yazıçının əsərini düzgün qiymətləndirməyə çağırır. Bədii süzgcdən keçirilmiş məlumatları elmi faktlarla eyniləşdirməyin doğru olmadığı qənaətinə gəlir.

Bir sözlə, tədqiqat hər iki bədii əsərin daha dəqiq öyrənilməsi, bu günə kimi təhlilə cəlb edilməyən məsələlərə toxunulması baxımından aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Başsız bədənin uyuduğu sirli qəbir. // <https://sputnik.az/20160924/hacimurad-qebir-qax-mezar-407146534.html>, 24.09.2016
2. Hüseynov M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III c.. – Bakı: Avrasiya-Press, - 2005, - 311 s.
3. Tolstoy L.N. Hacı Murad. - Bakı, Nurlan, - 2008, - 166 s.
4. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c.. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2009, - 648 s.
5. Rudolf İvanovun müsahibəsi // <https://interfax.az/view/553230>, 25.09.2012, saat 08:40

ОБРАЗ ХАДЖИ-МУРАТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Л.Н.ТОЛСТОГО И М.ГУСЕЙНА

Айгуль Ш.АЛИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Хаджи-Мурат был ближайшим соратником Шейха Шамиля, сражался вместе с Шейхом Шамилем против иноземных захватчиков, боролся за свободу. Хотя прошли годы и века, Хаджи-Мурат, сумевший завоевать любовь народа, не изгладился из

народной памяти, и множество историй о нем распространилось в народе. Изучение его жизни, сражений, в которых он участвовал, и того, что с ним происходило, привлекло внимание исследователей, и о нем стали появляться научные и художественные произведения. Самым большим литературным произведением о Хаджи-Мурате считается повесть «Хаджи-Мурат» известного русского писателя Льва Николаевича Толстого. Главный герой этого произведения – Хаджи-Мурат. После этого произведения о Гаджи-Мурате, еще одним прекрасным произведением является драма «Шейх Шамиль» азербайджанского писателя и драматурга Мехти Гусейна. Хотя Шейх Шамиль является главным героем этой исторической пьесы, Хаджи-Мурат также находится в центре внимания как второй главный герой. Читая произведение, можно найти много интересных фактов о нем.

Исследование актуально в плане более точного изучения произведения «Шейх Шамиль» как исторической драмы, а также решения не проанализированных до сих пор вопросов.

В ходе исследования был проведен сравнительный анализ повести Л. Н. Толстого «Хаджи-Мурат» и пьесы М.Гусейна «Шейх Шамиль». Исследовано, какие произведения и какие факты о реальном герое Хаджи-Мурате ближе всего к истине. На примере этих произведений уточняется место историчности в художественном произведении.

Ключевые слова: Л.Н.Толстой, М.Гусейн, Шейх Шамиль, Хаджи-Мурат, историческая правда

THE IMAGE OF HAJI MURAD IN THE WORKS OF L.N.TOLSTOY AND M.HUSEYN

Aygul Sh.ALIZADE

SUMMARY

Haji Murad was the closest comrade-in-arms of Sheikh Shamil, together with Sheikh Shamil, he fought against foreign invaders and fought for freedom. Even though years and centuries have passed, Haji Murad, who managed to gain the sympathy of the people, has not been erased from the people's memory, and many stories about him have passed from word to word. The study of his life, the battles he participated in, and what happened to him attracted the attention of researchers, scientific and artistic works about him began to appear. The greatest literary work about Haji Murad is the story "Haji Murad" by the famous Russian writer Leo Tolstoy. The hero of this work is Haji Murad. After this work about Haji Murad, another excellent work is the drama "Sheikh Shamil" by the Azerbaijani writer and playwright Mehdi Huseyn. Although the main character of this historical play is Sheikh Shamil, Haji Murad is also in the spotlight as the second main character. As you read the work, you can find many interesting facts about him.

The research is relevant in terms of a more accurate study of "Sheikh Shamil" as a historical drama, as well as solving issues that have not been analyzed so far.

During the research, a comparative analysis of L.N.Tolstoy's story "Haji Murad" and M.Huseyn's play "Sheikh Shamil" was carried out. It is investigated which works and facts are closer to the truth about the real hero Haji Murad. In the example of these works, the place of historiography in the artistic work is clarified.

Keywords: L.N.Tolstoy, M.Huseyn, Sheikh Shamil, Haji Murad, historical truth

TARİX**UOT 94 (479.24)****“ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”: TƏCAVÜZKARLAR, DÜNYA
TERRORİZMİNİN “LİDERLƏRİNDƏN” BİRİ****İbrahim X.ZEYNALOV***

Təqdim edilən məqalədə “erməni məsələsi”nin Rusiya imperiyası tərəfindən Qafqazda möhkəmlənmək üçün süni yaradıldığı sübut edilir. Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra bura köçürülən ermənilər qısa müddətdə Qafqazın yerli xalqlarına qarşı təcavüzkar və terror siyasəti həyata keçirmişlər. Eyni zamanda, Rusiya imperiyası dövründə başlayan və Ermənistan tərəfindən davam etdirilən soyqırımı və deportasiyalar, azərbaycanlıların həyatına gətirdiyi faciəli hadisələr, etnik təmizləmələrdən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında Qafqazda ilk erməni dövlətinin yaranması prosesi təhlil edilir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Rusiya imperiyası, “erməni məsələsi”, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiyalar, vandalizm

Giriş. Vətən müharibəsində (2020) Azərbaycanın qələbə qazanmasından sonra “erməni məsələsi” yenidən bəzi dövlətlər üçün xüsusi əhəmiyyətli problem kimi təqdim edilir. Lakin bu mövzunun əslində süni yaradılmış və regionda maraqları olan dövlətlərin yerli xalqlara qarşı istifadə etdikləri “problem” olduğunu diqqətdən kənar saxlayırlar.

Mövzu aktual olduğu üçün bu məsələdə bir neçə tarixi faktı əsas götürərək təhlillər aparmaq və həqiqəti olduğu kimi təqdim etmək lazımdır. İndiyədək “erməni məsələsi”nin mənə və mahiyyəti tendensiyalı şəkildə şərh edilib. Hər sahədə olduğu kimi burada da siyasi yanaşma birtərəfliliyə səbəb olub. 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasının dünyada əks sədasından bəhs edən amerikan tarixçisi Tadeuş Svietaxovski yazırdı: “*Bu hadisələr dünya mətbuatında, adətən ermənilərə münasibətdə hüsnrəğbətli işıqlandırılırdı*” [13, 39]. Lakin, hamı üçün məlum bir həqiqət var ki, simpatiya subyektiv, birtərəfli hisslərə əsaslandıqda obyektivlik itir, necə yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Bu baxımdan da yazılan elmi əsərlərdə obyektivlik

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru, ibrahimzeynalov@bsu.edu.az; ORCID İD: 0000-0002-5503-4801*

tivlik, doğruluq, hadisələrə olduğu kimi, onu təhrif etmədən hərtərəfli, əhatəli yanaşmaq başlıca şərtidir.

Bu mövzuda tədqiqatların daim ictimaiyyətə çatdırılması Cənubi Qafqazda əməkdaşlıq və sülhün qorunması üçün vacibdir. Çünki Qafqaz regionunda etno-siyasi münaqişələrin əsas səbəbi “erməni məsələsi”dir və bundan əsasən Cənubi Qafqazda maraqları toqquşan dövlətlər istifadə edirlər. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi də erməni məsələsindən qaynaqlanan bir məsələdir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə “erməni məsələsi”nin Qafqaz regionuna gətirdiyi problemlər, Rusiyanın Qafqazı işğal etdikdən sonra Azərbaycan torpaqlarında erməniləri məskunlaşdırması, bununla da gələcəkdə ən böyük terror və separatizm yuvası yaratması, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından sürgün edilməsi və digər məsələlər araşdırılır.

Dünya arxivlərində aparılmış genişmiqyaslı tədqiqatlar, xüsusilə Rusiya Dövlət Tarix arxivi (RDTA), Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivindən və digər mənbələrdən aşkar edilmiş nadir sənədlər əsasında “erməni məsələsi”nin anlayışının, onun ayrı-ayrı problemlərinin, o cümlədən çar Rusiyasının, eləcə də Sovet imperiyasının ermənipərəst siyasəti, ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, himayədarlarının köməyi ilə erməni təcavüzkarlarının, millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri vəhşiliklər, amansız qətliamlar və soyqırımlarını kompleks şəkildə öyrənilməsinə imkan verir.

Təcavüzkarlar və Qafqazda “erməni məsələsi”nin yaradılması. “Erməni məsələsi”nin coğrafiyasından bəhs edərkən, nədənsə ancaq Türkiyə və Rusiya ərazisi nəzərdə tutulur. Coğrafi baxımdan mühakiməmizi davam etdirsək, “unudulmuş” bir regionu, Cənubi Qafqazı da yada salmaq lazımdır. Cənubi Qafqaz vaxtilə Rusiya imperiyasının tərkibində olduğundan xüsusi region kimi ayrılmamışdır. Region özünəməxsus problemləri, siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni tarixi və geostrateji mövqeyi olan bölgədir. Rusiya imperiyası Qazan və Həştərxan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra cənuba doğru növbəti istiqaməti Qafqaz olmuşdur. Beləliklə, XVIII əsrdən başlayaraq region Rusiya imperiyasının maraqlarına daxil olur, bununla da yerli və qonşu dövlətlərlə qanlı mübarizə başlayır. Bu hadisələr nəticəsində regionda yaşayan xalqların tarixində və həyatında ciddi problemlər yaranmağa başlamışdır. “Erməni məsələsi” əslində Rusiya imperiyasının Qafqazı işğalı və buradakı əhalinin itaətdə saxlanması üçün yaradılmış, daha sonra isə Rusiya imperiyasının mirası kimi 1918-1921-ci illərin müstəqil dövlətlərinə və sonraya transfer olunmuşdur [10, 5].

“Erməni məsələsi”nin Rusiyanın Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi kimi yarandığı tarixi faktlarla izləyə bilirik.

İlk öncə I Pyotrun erməni xalqına 10 noyabr 1724-cü il tarixli fərmanını yada salaq. Məlumdur ki, I Pyotr işğal etdiyi torpaqlarda Rusiyanın möhkəmlənməsi üçün orada xristian əhalinin sayının artırılmasını və müsəlman-türk əhalisinin azaldılmasını ən yaxşı vasitə hesab edirdi. Belə bir şəraitdə bütün diqqət ermənilərə yönəlmişdi. I Pyotr və onun sələflərinin dövründə işğal edilən torpaqlara, əsasən Xəzərsahili torpaqlara ermənilərin köçürülməsi Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin ana xəttini təşkil edirdi. O, 1724-cü ilin mayında Bakının işğalını həyata keçirmiş general Matyuşkinə təlimatında bunu xüsusi vurğulayırdı. Həmçinin A.Rumyantsevə ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı açıq şəkildə bildirirdi ki, əgər türklər bu barədə sizə desə, cavab verin ki, erməniləri biz dəvət etmişik, onlar həmməzhəlik üzrə himayəçilik xahiş etmişdir, biz də xristianlıq naminə imtina etməmişik və d..

Çar Rusiyası I Pyotrun ölümündən (1725) sonra Qafqazdakı, o cümlədən Xəzərsahili Azərbaycan torpaqlarında mövqeyini müdafiə edə bilməmişdi. Rusiya dövləti Səfəvilərlə Rəşt (1732) və Gəncə (1735) müqavilələri ilə işğal etdikləri Cənubi Qafqazı, o cümlədən Xəzərsahili torpaqları tərk etmişdir. 1796-cı ildə II Yekaterina Cənubi Qafqazda yenidən möhkəmlənmək siyasətini intensivləşdirmişdi. Rusiya ordusu Zubovun komandanlığı ilə 1796-cı ilin mayında Dərbəndi, iyunun 6-da Qubanı, iyunun 13-də Bakını, Şamaxını, Salyanı, oktyabrında isə Gəncəni işğal etmişdir. 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümü ilə Rusiyanın planı yenə də pozulmuş, hakimiyyətə gələn I Pavel rus qoşunlarının Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarılması barədə əmr vermişdi. Beləliklə, 1797-ci ilin yazında Rusiya qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etmişdi.

Göründüyü kimi, Rusiya imperatorları Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılmasına cəhdlər edirlər. Lakin 1768-1774 və 1787-1791-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələri onların bu planlarının reallaşmasına mane olur.

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək planını yenidən işə salır, yeni addımlar atır. Rusiya imperiyası artıq siyasi və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmişdi, dünyanın bölüşdürülməsində iştirak edən dövlətlərdən biri idi: o Avropa və dünya siyasətinə, dünyanın xammal və satış bazarları baxımından bölüşdürülməsi işinə fəal müdaxilə etməkdə idi [12, 183]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vyana Konqresinin (1814-1815) qərarlarının müəyyənləşdirilməsində dünyanın 3 güclü monarxi ilə yanaşı xəmiri qanlı müharibələrlə yoğurulmuş çar Rusiyasının imperatoru I Aleksandr da fəal iştirak etmişdi. Vyana konqresinin qərarına əsasən Rusiya imperiyası Polşanı, Balkanları və başqa əraziləri işğal etmişdi. Məhz I Aleksandrın təklifi ilə Müqəddəs İttifaq yaranmışdı [12, 183].

XIX əsr ərzində Rusiya işğalçı müharibələri davam etdirmiş və yeni ərazilər ələ keçirmişdir. I Aleksandrın (1801-1825) 12 sentyabr 1801-ci il Manifesti ilə Kartli-Kaxet çarlığı ləğv edilmiş və Rusiyaya birləşdirilmişdi. Çar hökuməti yeni planının həyata keçirilməsi və Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsində yenə də ermənilərə geniş yer ayrılmışdı. Rusiya imperiyası 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar, 1806-1812 və 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibələrində ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmək siyasətini davam etdirmişdi. Yeni işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına sistemli şəkildə ermənilərin köçürülməsi başlanmışdı.

Vəliəhd Abbas Mirzənin komandasında olan Qızılbaş qoşunu sayca dəfələrlə artmış olan Rusiya ordusuna müqavimət göstərə bilmədi. 1813-cü ilədək Rusiya ordusu İrəvan və Naxçıvan istisna olmaqla bütün Cənubi Qafqazı işğal etmişdi. Savaşın tükətdiyi Qacar hakimiyyəti bundan artıq müqavimət göstərməyə qadir deyildi. 1813-cü ilin sentyabr ayında Qarabağın Gülüstan kəndində başlanmış danışıqlar oktyabrın 12-də müqavilə ilə nəticələndi. Gülüstan sülh müqaviləsinə əsasən Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının, bununla yanaşı Dağıstan, Mingreliya və Abxaziyanın Rusiya imperatorluğu mülkiyyətinə mənsub olduğu qəbul edilir (üçüncü maddə), Rusiya imperatoru Qacar şahı tərəfindən Qacar dövlətinin varisi təyin ediləcək Vəliəhdə lazım gəldikdə kömək göstərməyi vəd edir (dördüncü maddə); Xəzər dənizinin hər iki ölkənin ticarət gəmiləri üçün azad olması, amma burada yalnız Rusiya hərbi gəmilərinin üzə bilməsi haqqını bəyan edir (beşinci maddə); əsrlərin dəyişdirilməsi qaydasını (altıncı maddə) və s. müəyyən edirdi. Yeddinci maddədə göstərilirdi ki, *“Rus tacirlərindən ... gətirdikləri mallara görə yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın, həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə, getsinlər, onlardan apardıqları İran mallarına görə də eyni gömrük alınsın, bundan başqa, heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb edilməsin, İran təbəələrinin Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə qarşılıqlı surətdə eyni gömrüklər eyni əsasda bir dəfə alınsın”* [1, 602-607].

İctimaiyyətə təqdim edilən bu materiallarda təcavüzkarlıq siyasəti açıq-aydın əks olunmuşdur.

Qacar hakimiyyəti Gülüstan sülhünü imzalasa da, onun şərtlərini müvəqqəti hesab edirdi. Qacar hakimiyyəti yerli narazı qüvvələri dəstəkləyir, onlara dayaq olmağa çalışırdı. Şimali Azərbaycandan Qacarlara pənah gətirmiş xanlar və digər qüvvələr də hökumətin Rusiyaya qarşı yeni savaşını dəstəkləyirdilər. Vəliəhd Abbas Mirzə 1804-1813-cü illər savaşından sonra yeni savaşa hazırlıq işlərinə başlamış, hərbi və idarəçilik sistemində islahatlar aparmış, yeni savaşda Gülüstan sülhünə əsasən itirilmiş əraziləri və mövqeləri geri qaytarmağı planlaşdırmışdı. Eyni zamanda Osmanlı dövlə-

tinə bir neçə dəfə kömək üçün elçilər göndərmiş, Rusiyaya qarşı qüvvələri birləşdirməyi, birlikdə vuruşmaq təklifini etmişdi [4, 221]. Rusiya da öz növbəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmək arzusunda idi. Yeni müharibənin baş verməsində İngiltərə də maraqlı idi. Qacar hökumətini Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə təhrik edən İngiltərə 1814-cü ildə Tehranda Qacarlarla müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə İngiltərə Qacarlara hərbi və maliyyə yardımları etməyi öz üzərinə götürür, Qacarlar İngiltərəyə Hindistan sərhədlərini təmin edəcəyini bildirir, İngiltərə silah və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öhdəliyini təsdiq edir və Gülistan müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasında Qacarlara kömək göstərməyə söz verirdi. Həmçinin Tehranda və Təbrizdə metaltökmə zavodları inşa etdi. Qacar qoşunlarına təlimlərin keçirilməsinə köməklik göstərdi.

Osmanlılar isə Qacarların Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı kəşfiyyat işləri təşkil etməsinə kömək göstərdi. Məqsəd müharibənin başlanması zamanı yerlərdə Qacarların tərəfdarlarının sayını artırmaq, yerli əhalini Rusiyaya qarşı üsyanlara qaldırmaq idi.

Bütün hazırlıqlardan sonra 1826-cı il iyulun 19-da ikinci Rusiya-Qacar müharibəsi başladı. Bu savaşı kifayət qədər araşdırılmışdır [5, 154; 1, 611-618; 15, 140-170].

II Rusiya-Qacar savaşı Qacarlar üçün uğurlu başlasa da, Şuşanın mühasirəsinin uzanması dağınıq vəziyyətdə olan Rusiya qüvvələrinin birləşməsinə, üstünlüyü ələ almalarına imkan verildi. Bütün Cənubi Azərbaycanı bürümüş üsyanlar isə yaxşı idarə olunmadı və əlaqələndirilmədi. Nəticədə qüvvələrini tam cəm etmiş Rusiya qoşunları general Paskeviçin komandanlığı ilə Şəmkir və Gəncə döyüşlərində Qacar ordusunu məğlub etdi. Bu döyüşlərdən sonra tamamilə dağılmış Qacar qoşunları Arazın o tayına keçdi. Üstünlüyü əldə edən Rusiya qoşunları Naxçıvan və İrəvan xanlıqları üzərinə hücumla başladı [12, 197]. Qanlı döyüşlərdən sonra Rusiya qoşunları 1827-ci ilin yayında Naxçıvanı ələ keçirdilər. Rusiya qoşunları 1827-ci ilin iyunun 5-də Cavanbulaq, sentyabrın 20-də Sərdarabad döyüşlərində qalib gəldi və oktyabrın 1-də Həsən Xan Qacar döyüşündə həlak oldu. "Alınmaz qala" adlandırılan və 23 il (1804-1827) Rusiya qoşunlarının hücumlarını dəf edən İrəvan qalası da işğal olundu. Bununla cənuba yol açıldı. Qanlı döyüşlər başladı. Tam üstünlüyə malik olan Rusiya qoşunları tərəfindən Əhər və Mərənd, oktyabrda Maku, Xoy və Təbriz işğal edildi. Rusiya qoşunları ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən Qacar şahını sülh bağlamağa məcbur etdi. Lakin Rusiyanın böyük miqdarda təzminat tələb etməsi sülh danışıqlarını uzatdı. Bundan istifadə edən Rusiya qoşunları Paskeviçin əmri ilə 1828-ci il yanvarın 28-də Urmiyanı, fevralın 8-də Ərdəbili işğal etdi [12, 197].

Müharibə 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanmış 16 maddədən ibarət müqavilə ilə tamamlandı. Müqavilənin I maddəsində göstərilirdi ki, bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəsələri arasında və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi, sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır. Müqavilənin 3-cü maddə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının “Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəşt edilməsini” əks etdirir; 4-cü maddə birinci savaşa Rusiyanın işğal etdiyi əraziləri içinə alan yeni sərhəd xəttini müəyyənləşdirir; 6-cı maddə ilə Qacar dövlətinin pul təzminatı və 7-ci maddə ilə Abbas Mirzənin varisliyi məsələsi təsdiq edilirdi. Həmçinin iki ölkə arasında ticarət münasibətlərinə (8 maddə) və diplomatik-protokol qaydalarına (9, 10, 11 maddələr) və hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi (13 maddə) məsələsinə aydınlıq gətirilmişdi [14, 62-64].

Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın gələcəyinə və Qacar-Rusiya münasibətlərinə təsir edəcək müqavilənin iki maddəsi diqqəti çəkir. Adı çəkilməsə də ermənilərə yönəlmiş 14-cü maddədə göstərilirdi: “*Hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər*”. 15-ci maddə isə yenə də ermənilərlə bağlı göstərirdi: “... *Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəislərin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşına bilən əmlakını-mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir*” [1, 618-624].

Bu maddələrə uyğun olaraq, saray müşaviri Usimoviç general Paskeviçə ünvanladığı 29 fevral 1828-ci il tarixli məktubda 15 maddədən ibarət olan proqram müəyyən etmişdir. Proqrama görə köçürmə işinə nəzarət etmək üçün Xristian köçkünlər komitəsinin köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi ərazilərdə xristianlardan ibarət ayrıca vilayət və mahallar yaradacağı planlaşdırılırdı. Köçürülən xristian əhalisinin yerləşdirilməsi üçün yaşamağa daha əlverişli, həyat üçün sağlam və suyu bol olan torpaqların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, köçkünlərə güzəştlər və imtiyazların verilməsi də diqqətdən qaçmamışdı [16, 211].

Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsi (1828) ilə torpaqlarımız və xalqımız bölüşdürüldü. Dövlətçiliyimiz tamamilə ləğv edildi: xanlıqlar ləğv edilərək çar Rusiyasının siyasi, sosial-iqtisadi mənafeyinə uyğun olan əyalət, dairə və distansiyalar yaradıldı. 1828-ci il martın 21-də Rusiya imperatoru I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv olundu və onların ərazisində “Erməni vilayəti” adlı inzibati qurum yaradıldı. Bu-

nunla da, Rusiya tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər üçün qondarma bir qurum yaratmaq siyasətinin reallaşdırılmasında ilk addım atmış oldu.

Erməni əhalisinin köçürülməsi işinə Rusiya ordusundan polkovnik Lazaryev, polkovnik Arqutinck-Doloqorukov, poruçik Melik-Yusupov, proporsşik Şahnazarov, eləcə də General Valerian Madatov kimi erməni əsilli zabitlər rəhbərlik edirdilər. Lazaryevin imzası ilə 30 mart 1828-ci il tarixli “Xristianlar!” xitablı müraciətində qeyd olunurdu ki, ermənilərə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağdan birini seçmək imkanı verilir, burada onlara geniş məhsuldar torpaqlar vəd edilir, altı il (6 il) ərzində vergilərdən azad oluna-caqları və başqa köməkliklərin, güzəştlərin göstəriləcəyi bildirilirdi.

Beləliklə, Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlığı ərazisinə Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq Qacar dövlətindən, Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən Osmanlılardan ermənilər köçürüldü.

Hesablamalara görə, XIX əsrin 20-ci illərinin sonu - 30-cu illərinin əvvəllərində Osmanlıdan və Qacar dövlətindən Cənubi Qafqaza, o cümlədən əsasən Şimali Azərbaycana 124 mindən çox erməni köçürülmüşdü. Bu dövrdə Erməni vilayətində artıq 164.450 nəfər yaşayırdı. Onlardan 82.073 nəfəri müsəlmanlar, 82.377 nəfəri erməni idi. Bu ermənilər əsasən Qacar İrənindən və Osmanlıdan köç etmişlər idi (burada məskunlaşan ermənilərin 35.560 nəfəri Qacar dövlətindən, 21.666 nəfəri isə Osmanlıdan köçürülənlər idi). Köçürülən ermənilərin hesabına Qarabağda artıq 12 min erməni yaşayırdı [3, 78-79]. XIX əsrin 20-ci illərinin sonu - 30-cu illərinin əvvəllərində başverən demoqrafik dəyişikliklər İrəvan şəhərində də öz əksini tapdı. İşğal ərəfəsində İrəvan şəhərində 7.331 müsəlman, 2.369 erməni yaşayırdı, işğaldan sonra (1830-cu ildə) ermənilərin sayı köçürülənlərin hesabına 6.125 nəfərə çatmış, müsəlmanların sayı isə 4.132 nəfərə qədər azalmışdı. Lakin sonrakı illərdə şəhəri məcburiyyətdən tərk edən və yaxud qovulan müsəlman əhalisi öz doğma şəhərlərinə qayıtmağa başlamışdı. Bunun nəticəsidir ki, XX əsrin başlanğıcında İrəvan şəhərinin əhalisinin əksəriyyəti yenə də müsəlmanlardan ibarət idi. Çar Rusiyası İrəvan şəhərində demoqrafik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişə bilmədi, hansı ki, 1853-1856 və 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra yenidən İrəvan şəhərinə ermənilərin köçürülməsini davam etdirmişdilər. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaza köçürülmələr sonralar da davam etmişdir.

Ermənilərin kütləvi köçürülməsinin nəticələri Cənubi Qafqazın sonrakı siyasi inkişafında özünü göstərdi. Köçürülən ermənilərin böyük əksəriyyəti keçmiş Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində yerləşdirilmişdi. İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının əhalisinin milli tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermişdi.

Erməni əsilli amerikalı araşdırıcı Gorge A. Bourmoutiana görə, 1828-ci ilə, köçürülməyə qədərki dövrdə İrəvan xanlığında cəmi 110.120 nəfər əhali yaşayırdı. Onlardan 64.810 nəfəri türklər, 25.237 nəfəri kürdlər idi. Qalan 20.073 nəfər isə erməni idi, yəni həmin dövrdə ermənilər ümumi əhalinin 18,2%-ni təşkil edirdilər [3, 78]. Naxçıvan xanlığında bütün əhalinin sayı 22.280 nəfər idi. Onlardan 20.138 nəfəri müsəlmanlar idi. Burada ermənilərin sayı 2.690 nəfər – 11.7% idi. Onu da qeyd edək ki, həm İrəvan, həm də Naxçıvanda yaşayan ermənilər I Pyotrun işğallarından sonrakı dövrdə bu ərazilərə köçürülənlər və ya dəvət olunanlar idi.

Bir faktı da qeyd edək ki, Cənubi Qafqazda erməni elementinin gücləndirilməsində Rusiya imperiya siyasəti, bu imperiyanın təsiri ilə IV əsrdən mövcud olan Alban Aposfol Avtokefal Kilsəsinin Üçkilsədəki (Eçmiədzindəki) erməni kilsəsinə birləşdirilməsi, 1836-cı ildə Çar hökumətinin qərarı ilə Alban kilsəsinin müstəqil fəaliyyətinin dayandırılması və onun Üçkilsədəki Erməni Qriqorian Kilsəsinə tabe edilməsi böyük rol oynadı.

Bütün Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqaz Tiflisdən idarə olunurdu. Yeni inzibati-ərazi bölgüsü buradakı yerli əhalinin milli tərkibinə uyğun deyildi. Bu sonralar Cənubi Qafqazda ciddi problemlərə, milli münaqişələrə səbəb olmuşdu. Həmçinin işğaldan sonra həyata keçirilən fəal demoqrafik dəyişiklik buradakı ənənəvi demoqrafik strukturu məhv etdi, tamamilə yeni şərait formalaşdırdı. Rusiyanın XIX əsrdə burada apardığı demoqrafik (köçürmə siyasəti) siyasət qonşularla müqayisədə Azərbaycanda ayrı-seçkilik xarakteri daşıyırdı. Bu faktı təsdiq edən bir fakta nəzər salaq. Nazir Nesselrod 4 noyabr 1828-ci il tarixli məktubu ilə general Paskeviçə işğal edilmiş torpaqlarda xristian xalqlarla çox yaxın əlaqələrin qurulmasını tələb edir, onları öz tərəflərinə çəkməyin əhəmiyyətini xatırladırdı [2, 221].

Göründüyü kimi, Rusiya imperiyasının köçürmə və demoqrafik siyasətinin ana xətti – “erməni məsələsi” I Pyotrun 1724-cü il 10 noyabr fərmanına uyğun olaraq həll edilir, onlar üçün xüsusi üstünlüklər yaradılırdı.

Azərbaycan ərazilərinə təcavüz və burada “erməni məsələsi”nin yaranması barədə danışırkən əlavə etmək lazımdır ki, Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə əsas qoyulan Azərbaycan torpaqlarının, Azərbaycan xalqının parçalanması sonrakı dövrlərdə də davam etdi. İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Zəngəzur, Borçalı, Dərbənd, Göyçə və d. Torpaqlarımız da özgələrə verilmişdi.

Etnik təmizləmə və deportasiyalar terrorizmin təmali kimi. Tədqiqatçıların fikrinə görə, azərbaycanlıların indiki Ermənistandan etnik təmizlənməsi və deportasiyalarının əsas səbəbi regionun və ölkənin milli tərkibinin dəyişdirilməsi idi.

Azərbaycan torpaqlarında “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq üçün ermənilər burada möhkəmlənəndən sonra böyük dövlətlərin

dəstəyi ilə öz tarixlərini, keçmişlərini, o cümlədən Qafqaz tarixini təhrif etməyə başlamışlar. Bununla yanaşı real vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişmək üçün etnik təmizləmə və soyqırımlar keçirtmişlər. “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımları və deportasiyalar törətmişlər: 1905-1906; 1918-1920; 1948-1953; 1988-1994 və s.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibinin, həmçinin tarixi-demoqrafik vəziyyətin dəyişməsinə həm erməni elementlərinin artması, həm də işğal dövründə və ondan sonra yaranan vəziyyətlə əlaqədar on minlərlə müsəlman əhalinin (təkcə keçmiş İrəvan xanlığından 35 min nəfər) buranı tərk etməsi mühüm səbəb oldu. Köçürülmənin həyata keçirilməsinin gedişində qaydalara əməl olunmur, yerli əhaliyə qarşı kobudluqlar edilirdi ki, bu da yerli əhali tərəfindən ciddi narazılıqlarla qarşılanırdı. Azərbaycan vilayətinin valisi, vəliəhd Abbas Mirzə polkovnik Lazaryevə yazdığı məktublardan birində bildirdi ki, “*Ermənilərin yaşadığı kəndlərə o qədər soldat və kazak göndərirlər ki, yerli sakinlər məcbur olub vətənlərini tərk edirlər*” [2, 78]. Ermənilərin köçürülmə siyasəti Rusiya ilə Qacar İrəvan arasında da bəzən gərginlik yaratmışdı.

Ən əsası isə Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması və bölgənin erməniləşdirilməsi siyasətini həyata keçirmək məqsədilə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və Zəngibasar bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiyası və soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradılmışdı.

Əlavə edək ki, Cənubi Qafqazda və Şimali Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin dəyişmə səbəblərdən biri digər xristian əhalinin – 1817-1818-ci illərdə 480 ailəlik (1923 nəfər) almanların, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından rus kəndlilərinin köçürülməsi olmuşdu.

Qərbi Azərbaycan torpaqları 1827-ci ildən Rusiya imperiyasının süqut etdiyi 1917-ci ilə qədər Rusiya qanunları əsasında idarə olunmuşdu. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral inqilabının nəticəsində yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər 1917-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisindəki azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri törətmişdilər.

Azərbaycan ərazilərində Ermənistan dövlətinin yaradılması ermənilərin siyasi mərkəz əldə etməsinə, soyqırımı və terror siyasətlərini dövlət olaraq həyata keçirmələrinə imkan yaratdı.

Batum konfransında (11 may – 4 iyun 1918) “Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi” ilə bağlı çox qızgın keçən müzakirələrdən sonra Erməni milli Şurasının müraciəti və Osmanlı imperiya rəhbərliyinin təsiri ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası mayın 29-da keçirilən iclasının qərarı ilə İrəvanı ermənilərə paytaxt şəhəri kimi güzəştə getdi. Əvəzində ermənilər Dağlıq Qarabağa olan iddialarından

imtina etməli idilər. Bu qərar oradakı əhalinin çox hissəsini təşkil edən Azərbaycan türklərinin iradəsinə zidd idi.

Faktlarla sübut olunur ki, Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqazda özünün nəzarətində olacaq erməni dövlətini yaratdı və onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da, Osmanlı hökuməti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış oldu [9, 7-57].

Beləliklə, Qafqazda ilk erməni dövləti 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan ərazisi olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində yaradılmışdı. Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistanla verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınıb. Yarandığı dövrdə 9 min kv.km ərazini əhatə edən Ermənistan sonrakı dövrdə Sovet hakimiyyətinin anti-Azərbaycan siyasəti nəticəsində öz ərazisini Azərbaycan torpaqları hesabına 29.743 kv.km-ə qədər genişləndirdi [9].

Azərbaycanlıların XVIII əsrdən başlanmış deportasiyası və zorla köçürülməsi sovet dövründə də davam etdirilmişdi. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların, ümumiyyətlə, ermənilərdən başqa bütün etnosların deportasiyası 70 illik sovet dövründə 1948-1953-cü və 1988-1991-ci illərdə həyata keçirilib. Bu illərdə 750 mindən artıq azərbaycanlı öz doğma yurdlarından, ata-baba torpaqlarından zorakılıqla qovulmuşdur. Bu deportasiyalarda ermənilərə şərait yaradan sovet rəhbərliyi xalqımıza qarşı ən böyük cinayətləri törətmişlər. Bu proseslər zamanı ermənilər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların yüzlərlə yaşayan məntəqəsini yerlə-yeksan etmiş, 30 minə yaxın evi dağıtmış və yandırmış, qoca, uşaq və qadınların da daxil olduğu 140 min insanı vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyasının növbəti mərhələsi 1948-1953-cü illərdə Stalinin göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Əgər Krım tatarlarını, çeçenləri və digər xalqları almanlarla əməkdaşlığa görə cəzalandırıb deportasiya etmişdilərse, azərbaycanlıların köçürülməsinə yeganə səbəb onların azərbaycanlı olması idi. Əgər digər repressiyaya məruz qalan xalqlar yaşadıkları bütün torpaqlardan deportasiya olunmuşdularsa azərbaycanlılar yalnız Ermənistandan deportasiya edilmişlər. Bunun əsas məqsədi Ermənistanın “təmizlənməsi” idi.

Sonuncu deportasiya zamanı – 1988-ci ildə isə 220 mindən artıq azərbaycanlı erməni vəhşiliyinə tab gətirə bilmədiyindən və ya zorla doğma yurduvalarını tərk etmişdir. Bundan sonra ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların izini itirmək məqsədilə buradakı qəbiristanlıqlar, tarixi mədəni abidələr, dini müəssisələr, məktəb, xəstəxana və digər binaları

darmadağın edilmişdir. Təkcə 1988-ci ildən sonra Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara məxsus 2 mindən artıq qəbiristanlıq dağıdılmışdır.

1988-1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı Ermənistandan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayan məntəqələrindən 40.928 ailə) təqribən 300 min azərbaycanlı ata-baba yurdlarından zorla çıxarılmışdı. Azərbaycanlıların tərک etmək məcburiyyətində qaldıqları ərazilərdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçmişdi.

Bütün bu dövrlərdə azərbaycanlılara aid mədəniyyət abidələrinə qarşı həyata keçirilmiş terrorun bir növü olan vandalizm faktları kifayət qədərdir. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında olan 22 məbəd, 20 qala, 18 qayaüstü/qədim yaşayış məskənləri, 11 Pir/ocaq/ziyarətgah, 11 qəbirüstü abidə, 10 türbə, 9 daşüstü kitabə, 8 məscid, 6 karvansara, 6 körpü, 5 arxeoloji abidə, 4 qəbirüstü heykəl, 4 dini məktəb, 3 günbəz, 3 etnoqrafik arxeoloji abidə, 3 mədrəsə, 1 məhəllə haqqında məlumat vardır. Ermənilər tərəfindən bu abidələrin 76-sı mənimsənilmiş, 44-ü xaraba qalmış, 24-ü isə tamamilə dağıdılmışdır [11].

1918-ci ildən başlayaraq 223 qəbiristanlıq, 300-dən çox məscid və alban məbədi, minlərlə maddi-mədəniyyət abidəsi ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv edilmiş, mənimsənilmiş, bütün toponimlər erməniləşdirilmişdir.

Ermənistanda toponimlərin “təmizlənməsi” prosesi Sovet dövründə və müstəqillik dövründə həyata keçirilmişdir. Təkcə SSRİ Nazirlər Kabinetinin çoxsaylı sərəncamları ilə 2 mindən çox ad dəyişdirilmişdi.

Ermənilər tarixən azərbaycanlılara, türklərə qənim kəsildikləri halda bu faktlar gizlədilmiş, dünya ictimaiyyəti bu məsələlərə diqqətsizlik göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1998-ci il dekabrın 10-da Prezident Sarayında “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçıları ilə görüşdə çıxış zamanı Qərbi Azərbaycanla bağlı son iki yüz ildə baş verən ağırlı-acılı hadisə və prosesləri qiymətləndirərək deyirdi: “İndi Ermənistan adlanan ərazi Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngəzur mahalı, Zəngibasar mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olublar. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir” [8].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də müvafiq görüşlərində və çıxışlarında Azərbaycanın bir parçası olan – Qərbi Azərbaycanla bağlı məsələlərə həssaslıqla yanaşmış, indiki Ermənistan dövlətinin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yarandığını dəfələrlə bəyan etmişdir.

Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə bu günkü Ermənistanın yerləşdiyi ərazinin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu və bu ərazidə tarix boyu Azərbaycan xalqının yaşadığını bir daha xüsusi olaraq vurğulamış və 1918-ci ildə yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvanı, 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-nin Zəngəzur bölgəsini Ermənistanla güzəştə getmək qərarına siyasi qiymət vermişdi. Prezident Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tariximizdəki yerini yüksək qiymətləndirmişdi. Eyni zamanda, haqlı olaraq bu tarixin şanlı səhifələri ilə yanaşı, qara səhifələrini də unutmamağı, tarixi həqiqətləri təhrif olunmuş formada təqdim etməməyi və bundan dərs çıxartmağı tövsiyə etmişdi: *“Mən dəfələrlə söyləmişdim ki, bu günkü kimsə hesab edirdi ki, 1918-ci ildə İrəvan Ermənistanına verməklə biz hansısa da böyük bəlalardan özümüzü sığortalamış ola bilərik, bax Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi bir daha onu göstərir ki, bu çox yanlış, səhv addım idi və deyərdim ki, xəyanət idi”* [6].

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində təqdim etdiyimiz faktlar sübut edir ki, ermənilər Qafqaza Rusiya imperiyası tərəfindən köçürülmüşdür və “erməni məsələsi” sonradan süni olaraq yaradılmışdır. Nəticə etibarlı ilə tarixdən məlumdur ki, hazırda Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi – Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Bu torpaqlar min illər boyu azərbaycanlıların yaşadığı, sahiblik etdiyi yurd yeri olmuşdur. Bütün əsrlər boyu Azərbaycan ərazində yaranmış dövlətlərin tərkibində olan və hər zaman bu dövlətlər tərəfindən idarə olunan Qərbi Azərbaycan ərazisi 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra yaranan İrəvan xanlığının tərkibində olmuşdur. 23.800 kv.km. ərazini əhatə edən İrəvan xanlığı Ağrıdağ düzənliyinin Göyçə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub-qərbə doğru uzanan əraziləri əhatə edirdi. Rusiya imperiyası, Sovet hakimiyyəti illəri və sonrakı dövrdə erməni millətçiləri tərəfindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan aborigen əhali olan azərbaycanlılara qarşı irqi və milli zəmində dəhşətli terror, deportasiya və soyqırımı aktları həyata keçirilmiş, nəticədə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdı.

Vətən müharibəsində (2020) Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi Qafqazda “erməni məsələsi”ndən istifadə edənlərin 200 illik planlarını məhv etdi. Eyni zamanda, dünyada terrorizmin “lider”lərindən biri olan erməni xalqına yeni reallıqlar zəminində daha fərqli yol tutmağı göstərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Redaktor Süleyman Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, - 1996.
2. Baddeley J.F. Rusiyanın Kafkasyayı istilasını və Şeyx Şamil. - İstanbul: Kayıhan, - 1989.

3. Bourmoutian G.A. The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the first Half nineteenth century, in Ronald Grigor Suny (ed.), Transcaucasia, Nationalism and Social Change. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983.
4. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı imperatorluğunun Kafkasya siyaseti. - İstanbul: Has-Kutumu Matbaası, - 1979.
5. İbrahimbəyli H.M. Rusiya və Azərbaycan XIX əsrin dördüncü rübündə. – Moskva: Nauka, - 1969.
6. İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşü. / “Xalq” qəzeti, 2022-ci il 25 dekabr.
7. İlham Əliyevin Yevlax şəhərində ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşü. / “Xalq” qəzeti, 2010, 15 oktyabr.
8. “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının böyük bir qrupu ilə görüşdə çıxışı, 10.12.1998 // <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
9. Qafarov V. Batum konfransında Erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın Ermənilərə verilməsi. -Bakı: Hərbi Nəşriyyat, - 2001.
10. Qafqazda erməni məsələsi. Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. Üçüncü cild. 1906-1914. – Bakı: Elm, - 2010.
11. Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz kitabının (II cild) təqdimat tədbiri keçirilib. <https://www.stm.az/az/news/1264/qerbi-azerbaycana-qayidis-tarixi-torpaqlarda-maddi-medeni-irsimiz-kitabinin-ii-cild-teqdimat-tedbiri-kecirilib/06.11.2023>
12. Nəsimli N. Azərbaycan tarixi. Millət- Dövlət-Siyasət. – Bakı: Qanun, - 2022
13. Swietochowski T. Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition. -New York: - 1995
14. Şükürov K. Türkmənçay 1828: Tarixi xronika. - Bakı: Çarşıoğlu, - 2006
15. Umudlu V. Şimali Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1818). - Bakı: Elm, - 2004
16. Valehoğlu F. Cənubi Qafqaza böyük erməni köçü ilkin mənbələrdə. // Elmi axtarışlar, № 5/10, 2009

**«АРМЯНСКИЙ ВОПРОС»:
ЗАХВАТНИКИ, ОДНИ ИЗ «ЛИДЕРОВ» МИРОВОГО ТЕРРОРИЗМА**

Ибрагим Х. ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Представленная статья доказывает, что «армянский вопрос» был искусственно создан Российской империей для укрепления себя на Кавказе. После российского вторжения на Кавказ переселенные сюда армяне в короткий период времени провели агрессивную и террористическую политику против коренных народов Кавказа. В то же время, анализируется процесс создания первого армянского государства на Кавказе на исторических азербайджанских землях после геноцида и депортаций, начавшихся во времена Российской империи и продолженных Арменией, трагических событий, принесенные в жизнь азербайджанцев, этнического очищения.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Российская империя, «армянский вопрос», геноцид и депортации азербайджанцев, вандализм

"ARMENIAN ISSUE": INVADERS, ONE OF THE "LEADERS" OF WORLD TERRORISM

Ibrahim Kh. ZEYNALOV

SUMMARY

The presented article proves that the "Armenian issue" was artificially created by the Russian Empire to strengthen itself in the Caucasus. After the Russian invasion of the Caucasus, the Armenians who were moved here in a short period of time carried out an aggressive and terrorist policy against the indigenous peoples of the Caucasus. At the same time, the process of the creation of the first Armenian state in the Caucasus on the historical Azerbaijani lands after the genocide and deportations that began during the Russian Empire and continued by Armenia, the tragic events brought to the lives of Azerbaijanis, ethnic cleansing is analyzed.

Keywords: South Caucasus, Russian empire, "Armenian issue", genocide and deportations against Azerbaijanis, vandalism

UOT 902**ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNDƏN AŞKARLANAN EPİQRAFİK
TAPINTILAR MƏŞƏDİXANIM NEMƏTİN TƏDQİQATLARINDA****Tarix M. DOSTIYEV***

Məqalədə epigrafçı alim Məşədixanım Nemətin Azərbaycanda epigrafiya elminin inkişafına verdiyi töhfələrindən, xüsusilə XX əsrin son və XXI əsrin ilk onilliklərində erməni vandalizmi nəticəsində fiziki məhvə məruz qalmış Zəngəzur və Qarabağda epigrafik abidələrin vaxtilə tədqiq etməsinin əhəmiyyətindən bəhs olunur, habelə Azərbaycan Respublikasının Gəncə-Qazax bölgəsində yerləşən orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanmış epigrafik tapıntıların – daş, saxsı, gəc üzərində həkk olunmuş kitabələri oxuyaraq təhlil etməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Şəmkir şəhər yerindən tapılan kitabələr ərəb dilində olub daş, metal və gəc üzrə kufi xətti ilə, keramika üzərindəki yazılar isə kufi və nəsx xətti ilə yazılıb. Kitabələrin məzmunu inşaat məlumatı və dini xarakterlidir. Son illərdə Şəmkir şəhər yerinin arxeoloji qazıntılarından öz tədqiqatçısını gözləyən xeyli sayda yeni epigrafik tapıntılar əldə olunub və Məşədixanım Nemətin epigrafika üzrə araşdırmalarının elmi əhəmiyyəti özünü daha kəskin göstərir.

Açar sözlər: Məşədixanım Nemət, Şəmkir şəhər yeri, Şəmkir kitabələri, Zəngəzur, epigrafik abidələr

Giriş. AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Məşədixanım Nemətin tədqiqatlarının Azərbaycanda epigrafika elminin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onun Azərbaycan elminə verdiyi töhfələrdən söz açarkən, şübhəsiz ki, ilk növbədə Azərbaycanın epigrafik abidələrinin külliyyatını tərtib etməsini qeyd etmək lazımdır. Ömrünün 60 ilindən çoxunu epigrafika elminin inkişafına həsr edən alimin bu sahədəki fədakar əməyi, bilik və təcrübəsi belə bir sanballı nəşrin işıq üzü görməsini təmin etmişdir. Müəlliflər kollektivinin icra edə biləcəyi külliyyatı Məşədixanım Nemət təkbaşına tərtib edərək nəşrə hazırlamışdır. Epigrafik yazıların tutumuna və özəlliklərinə baxmayaraq, orta əsrlərin tarixi hadisələrinə dair məlumatla zəngin olması, tarixi məlumatın məzmun dəyişikliklərinə məruz qalmadan bu günə çatdırılması [1, 3-4; 2, 4], vətən tarixinin ümdə problemlərinin həllində bu nəşri əvəzedilməz mənbələr toplusu kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Məşədixanım Nemətin sovet dönə-

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix elmləri doktoru; dostiyev.tarikh@mail.ru; ORCID ID:0000-0002-9472-2885*

mində Vətən torpaqlarını gəzib tədqiq etdiyi, xüsusilə Zəngəzurda qeydə aldığı abidələrin bir çoxları fiziki qorunmayıb, məhv edilib. Zəngəzur mahalında, Bazar çayının sol sahilində Qarakilsə rayonunun Urud kəndində yerləşən qəbiristanlığın qəbir daşlarındakı epitafiyalar, kitabələr bu abidələrin etnik-dini mənsubiyyətini, bu ərazilərin qədim Azərbaycan yurdu olduğunu təsdiqləyən mötəbər mənbələrdir [3, 107]. Məşədixanım Nemət 1961-1963-cü illərdə xronoloji çərçivəsi hicri 883-1079-cu illəri əhatə edən Urud orta əsr qəbiristanlığındakı sənduqə və qəbirüstü daş qoçlar üzərindəki dini məzmunlu (əsasən Quran ayələri) kitabələri, epitafiyaları tədqiq etmiş, həmin epiqrafik abidələrin Zəngəzurun əzəli Azərbaycan torpağı olması həqiqətini təsdiqlədiyini qeyd etmişdir. Alim XVI əsrə aid bir məzar daşında ərəbcə "Allah, Məhəmməd, Əli, min evladi ağvan" kitabəsinin həkk olunmasına diqqət yönəldir [2, 10; 4, 22, şək. 66]. Bu fakt Albaniyanın Sünik vilayətində yaşayan albanların İslamın yayılmasından sonra müsəlmanlaşmasını, türkləşməsini, Zəngəzurda dədə-baba yurdunda yaşamalarını təsdiqləyir. Erməni mədəni soyqırımını nəticəsində Urud orta əsr qəbiristanı məhv edilmiş, ərazisi şumlanmışdır [2, 13]. Mədəni soyqırım siyasəti erməni işğalı dövründə Şərqi Zəngəzur və Qarabağda da həyata keçirilmiş, Azərbaycan maddi mədəniyyət abidələri fiziki dağıntılara məruz qalmışdır. Ağdam məşhur İmarət abidələr kompleksini misal olaraq göstərmək olar. Buradakı müsəlman qəbiristanı vəhşicəsinə dağıdılmış, vandalizm aktı törədilmişdir. Məşədixanım Nemətin sovet dövründə burada apardığı tədqiqatlar qəbiristanın orta əsrlərdən müasir dövrədək fasiləsiz fəaliyyət göstərdiyi müəyyənləşdirilmişdir [5, 67].

Məşədixanım Nemətin keçən əsrin ikinci yarısında tədqiq etdiyi, sonradan erməni vandallar tərəfindən fiziki məhvə məruz qalan sözügedən epiqrafik abidələr, onun oxuduğu kitabələr mötəbər mənbə olaraq uzun müddət elmimizə xidmət edəcək, tədqiqatçılar bu mənbələrdən bəhrələnəcəklər.

Məşədixanım Nemət və Şəmkir kitabələrinin oxunması. Məşədixanım Nemətin Şəmkir kitabələrinin tədqiqinə də töhfələri böyükdür. Hazırkı məqalənin məqsədi Məşədixanım Nemətin Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş epiqrafik tapıntıları tədqiq etməsi, orta əsr Şəmkir şəhərinin tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində həmin araşdırmaların əhəmiyyətini dəyərləndirməkdir.

Orta əsr səyyah və coğrafiyaşünasları Şəmkiri Azərbaycanın abad və nemətlərlə zəngin şəhərlərin sırasında qeyd edirlər [6]. Yazılı mənbə məlumatından bəlli olur ki, ərəb fəthləri dövründə Şəmkir artıq qala-şəhər kimi mövcud idi. Ərəb fəthlərini qələmə alan IX əsr tarixçisi Əhməd əl-Bəlazuri bildirir ki, 644-cü ildə Səlmən ibn Rəbiə əl-Bahili qədim şəhər hesab olunan Şəmkiri fəth etdi, bu şəhər siyavurdilər tərəfindən dağıdılıb viran qoyanadək gur və abad şəhər idi [7, 113].

Şəmkir şəhəri IX əsrin ikinci yarısı – X əsrdə yüksəliş keçirərək mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmiş, Azərbaycanın Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, daha sonra isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şəddadilər dövləti ilə bağlı bir sıra taleyüklü məsələlər məhz

Şəmkir şəhərində öz həllini tapmışdır. Monqol istilasından sonra Şəmkir şəhərinin taleyində faciəli olmuş, inadlı müqavimətdən sonra şəhəri zəbt edən monqollar əhalini qılıncdan keçirmiş, şəhəri xarabazara çevirmişlər.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin xarabalıqları hazırda Şəmkirçayın sahilində, Qədimqala kəndinin şimalında, 40°50′70,10″-N, 46°07′14,10″-E koordinatlarda, dəniz səviyyəsindən 316,3 m hündürlükdə yerləşir.

Müsəlman və Qərb sivilizasiyalarının təmas bölgəsində yerləşən Şəmkir şəhəri İslamın Qafqazda möhkəmlənməsi və yayılmasında özünəməxsus rol oynamışdır. Arran memarlıq məktəbinin şah əsərlərindən, Səlcuq mil minarələrinin gözəl nümunələrindən olan Şəmkir minarəsi İslam memarlığının incilərindən biri hesab olunur. Arxeoloji qazıntıların nəticələri artıq VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərində Şəmkirin maddi mədəniyyətinin müsəlman mədəniyyəti səciyyəsi daşdığını, şəhərdə ərəb əlifbası və ərəb dilinin yayıldığını təsdiqləyir. Şəmkir Əbd əl-Abbas ibn Cibril ibn Mikail əl-Varraq əş-Şəmkiri və Əbu-l-Qasim əl-Mucma' ibn Yəhya əş-Şəmkuri kimi məşhur alimlərin anadan olduğu şəhərdir [8, 187]. Epiqrafik tapıntılar şəhərdə erkən islam dövründə ərəb yazısının kufi, səlcuqlar dönmində isə kufi və nəsx xətlərinin geniş yayıldığını təsdiqləməyə əsas verir.

2006-2022-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan arxeoloji materiallar əmək alətləri və silahlardan, inşaat materiallarından, saxsı, fayans, metal və şüşə qab-qacaqdan, pəncərə şüşəsi nümunələrindən, bəzək əşyalarından, sikkələrdən və epiqrafik tapıntılardan ibarətdir.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən əldə olunmuş epiqrafik tapıntılar: daş, keramika, gəc uzrə həkk olunmuş kitabələrin bir qismi Məşədixanım Nemət tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məşhur Şəmkir kitabəsi şəhər yerində arxeoloji qazıntıların başlanılmasından xeyli əvvəl, keçən əsrin son qərinasında aşkarlanmışdır. 1970-ci ildə orta əsr Şəmkir şəhər yerinin ərazisində qaz kəməri üçün xəndək qazılarkən 1,02m x 0,38m ölçüdə daş üzərində ərəb dilində kufi xəttlə yazılmış kitabə tapılmışdır [9, 38; 10, 395]. Kitabədə XI əsrin sonunda gözətçi qülləsinin tikdirilməsindən bəhs olunur: *“Allahın adıyla bu gözətçi bürcünün, yüksək Allahın qüdrətilə bina olunmasına və onun istəyi və onun mühafizəsi və tam himayəsi altında, mömin Şeyx M... L-u bin Əfşin (ya Əqşin-M.N.) öz malı ilə (öz hesabına-M.N.) mühafizə binaları silsiləsindən dörd yüz doxsan üçüncü ildə əmr etmişdir”*. Hicri 493-cü il 1099/1100-cü miladi ilə uyğundur [1, 20, şəh. 29, 31; 9, 38, şəh. 6, 6A]. Məşədixanım Nemət bu kitabənin vaxtilə Şəmkir qülləsinin (minarəsinin) üzərində olduğunu ehtimal edir: *“Qüllənin XIX əsrdə Q.Qaqarin və Monpere tərəfindən çəkilmiş rəsmlərində qüllə üzərindəki kitabə 1970-ci ildə şəhər yerindən tapılmış kitabəyə oxşardır və kitabədə yuxarıda qeyd olunduğu kimi qüllənin tikilmə tarixi XI əsrə aiddir”* [11, 114].

Şəmkir şəhər yerində 2006-2022-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılardan da maraqlı kitabələr tapılmışdır. Abidənin şəhristan adlanan hissəsinin şimal-şərq sektorunda yerləşən VI qazıntı sahəsində, mədəni təbəqənin XI-XII əsrlərə aid

inşaat qatından tapılmış, vaxtilə üzlük hörgüdə olmuş kufi xəfli kitabə yerli gəctəraşların, xəttatların maraqlı əsərlərindən hesab olunur. Əvvəlcə bişmiş kərpic üzərinə astar rolunu oynayan gəc suvaq çəkilmiş, həmin qat quruyub bərkidikdən sonra ikinci qat çəkilərək oyma üsulla gəc üzərində kufi xəttlə ərəb dilində “ ... *Hakimiyyət Allaha məxsusdur...*” *sözləri həkk olunmuşdur* [11, 114]. Eyni mətnli kitabələrin İçərişəhərdə Qız qalası yaxınlığında arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılmış məscidin mehrabında, eləcə də Aşur məscidinin giriş qapısı üzərində olmasına əsaslanaraq Məşədixanım Nemət Şəmkir şəhərinin şəhristanından tapılan kitabənin də məscidə aid olduğunu ehtimal edir [11, 114]. Qeyd edək ki, eyni məzmunlu kitabə 1987-ci ildə Şəmkir rayonunda Muncuqlutəpə abidəsində aşkarlanan XI əsrin ortasına, daha dəqiqi 1050/1051-ci ilə aid sütunaltılığının üzərində həkk olunmuşdu: “*Hakimiyyət Allaha məxsusdur. Dördyüz qurx ikinci il.Müdrük Məhəmmədin oğlu İmamullahın işidir.*” [12, 80].

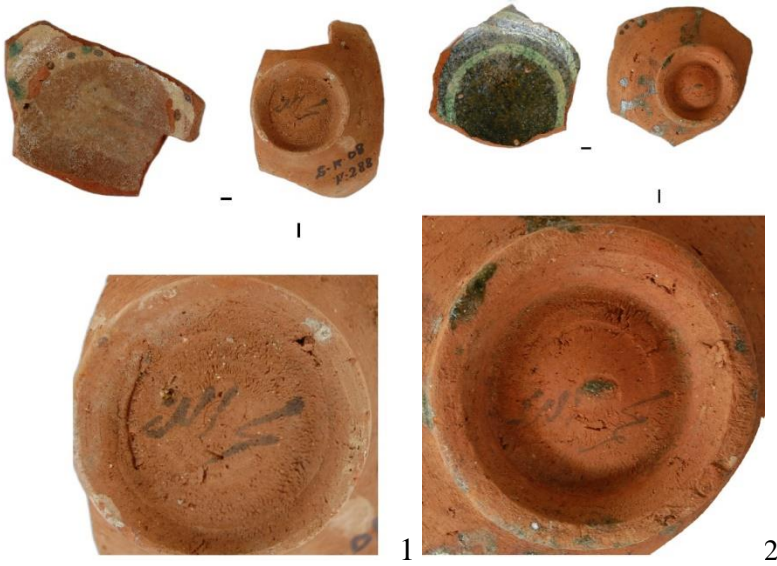
Şək. 1. Şəmkir kitabələri: 1- Gəc üzrə kufi xəfli dini məzmunlu yazı;
2- 1970-ci ildə aşkarlanmış Şəmkir kitabəsi

Şəmkir şəhər yerində, Narınqalanın içərisində, IV qazıntı sahəsində üzə çıxarılan IX-X əsrlərə aid monumental binadan xeyli miqdarda kufi xəfli kitabə fraqmentləri tapılıb. Onların böyük əksəriyyəti ağ gəc lövhə üzərində oyma üsulu ilə həkk edilmiş kitabələrə məxsusdur. Həmin epiqrafik tapıntıları araşdıran Məşədixanım Nemət bildirir ki, bunlar kitabələrin fraqmentləri olduqlarından yalnız ayrı-ayrı hərfləri oxumaq olur, məzmunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil [11, 115].

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən əldə olunmuş epiqrafik tapıntıların bir qismini keramika üzərində həkk olunmuş kitabələr təşkil edir. Təəssüf ki, onların böyük əksəriyyəti kiçik fraqmentlərdən ibarət olduğundan məzmunu bəlli deyildir.

Şirli saxsı qab qırıqlarından birinin üzərində ərəb dilində nəsx xətti ilə “əl-bida” – “üstünlük vermək” sözü oxunmuşdur.

Maraqlıdır ki, 2008-ci ildə Şəmkir şəhər yerində arxeoloji qazıntılar nəticəsində V sahədən aşkar edilən iki qabın oturacağına qara rəngli mürəkkəblə yazılmış kitabələr vardır (şəkil 2). Anqobla naxışlanaraq yaşıl şirli şirlənmiş qabın oturacağına altında (şəkil 2, 2) ərəb dilində “Allah azadlıq verəndir” sözləri yazılıb [11, 115].

Şək. 2. Şirli saxsı qabların oturacağına qara mürəkkəblə yazılmış dini məzmunlu yazılar

Anqob zolaqlar və marqans, yaşıl ləkələrlə naxışlanmış qabın oturacağına qara rəngli mürəkkəblə “Məhəmməd peyğəmbərə (ə.s.) Allahın salamı olsun” sözləri yazılmışdır (Şəkil 2, 1). Məşədixanım Nemət hesab edir ki, bu kitabə 14 məsumə - Məhəmməd peyğəmbərə, Həzrəti Fatiməyə və 12 imama Allahın salamı olsun mətnindəndir [11, 115].

Orta əsrlərdə 14 məsumə salam olsun mətnindən ibarət kitabə dekorativ-tətbiqi sənətlərdə geniş yayılmışdı və eyni məzmunlu kitabələrə digər bədii sənətkarlıq məmulatlarında da rast gəlinir. Məsələn, Beyləqan şəhər yerindən 1961-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış möhür üzükdə Məhəmməd peyğəmbər və on iki imamın qısaldılmış adı yüksək peşəkarlıqla üzüyün qaşında – möhürdə həkk edilmişdir [13, 81]. A.Rəhimov XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən bu möhür üzükdən vəqf sənədlərinin və başqa müqavilələrin təsdiqi üçün istifadə edildiyini bildirir [14, 38-40]. 2009-cu ildə Qəbələ şəhər yerinin dulmuşlar məhəlləsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da oxşar məzmunlu kitabəyə rast gəlin-

mişdir. Tapılan diametri 9,5 sm, qalınlığı 1 sm olan saxsı disk üzərində buta çəkirlərək üstündə “Allah, Məhəmməd, Əli. Allahummə salli Alə” və butanın içərisində imamların adı: “Məhəmməd, ...Mustafa əl-Həsən əz-Zəki, əl-Hüseyn əs-Seyyid, Zeyn əl-Abidin, Məhəmməd əl-Baqir, Cəfər əs-Sadiq, Musa əl-Kazım, Əli Rza, Məhəmməd əl-Taği, Əli-ən-Naği, əl-Həsən əl-Əsgəri və Məhəmməd əl-Mehdiyə dua et (və ya Allahın salavatı olsun)” sözləri yazılıb [15, 246].

Şəkil 3. Epiqrafik tapıntılar: 1-2 – şirli saxsı qab parçaları üzərində yazılar; 3- metal qab fraqmenti üzərində yazı.

Şəmkir epiqrafikasından bəhs edərkən şirli saxsı məmulatının üzərində bəzən çox çətinliklə oxunan yazılara rast gəlinməsinə qeyd etmək lazımdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Şəmkirin erkən şirli keramikasının bədii tərtibatında svastika və “çərxi-fələk” ornamentlərinə geniş müraciət olunması, bir nüsxədə həmin ornamentin epiqrafik naxışla çulğalaşması da diqqəti çəkməyə bilməz. Svastika müxtəlif regionların qədim və orta əsr mədəniyyətlərində özünə yer almış, məhsuldarlıq, uğur, nur, günəşin hərəkət və qüvvəsinin simvolu, xoşbəxtlik rəmzi idi. Svastika simvol olaraq hələ e.ə. VI-V minilliklərdə Anadolu və İkiçayarasında mövcud idi. Samirə mədəniyyətinə mənsub, e.ə. V minilliyə aid edilən saxsı qab üzərinə svastika işarəsi çəkilib. Buddizm svastikanı öz rəmzi edərək ona dünyanın əbədi fırlanması mistik mənası vermişdir. Müsəlman dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində, eləcə də dini və xatirə abidələrində müxtəlif təqdimatda svastika naxış elementinə rast gəlinməsi bu qədim simvolun transformasiya olunaraq İslamın tələblərinə uyğunlaşdırıldığını düşünməyə əsas verir. İslam anlamında dünyanın vahid nöqtədən yaradılması, svastikanın həmin yaranma prosesini təcəssüm etdirməsi təsəvvürləri mövcuddur [16, 98]. Bu nöqtəyi-nəzərdən Şəmkir şəhərinin narınqalasında, IV qazıntı sahəsində üzərində astral-epiqrafik naxış olan şirli saxsı qab parçası tapılması diqqətəlayiqdir. Qabın saxsısına ağ anqobla astar çəkildikdən son-

ra fırça ilə marqansla svastikanı xatırladan stilizə edilmiş mürəkkəb epigrafik naxış – Məhəmməd adı yazılmış və qab şəffaf, rəngsiz şirlə şirlənmişdir [17, 347; 18, 658]. Bu mürəkkəb, çətinliklə oxunan yazı Məşədixanım Nemətin yetirməsi olan epigrafçı alim Əmmar Abbasov tərəfindən oxunmuşdur.

Şək. 4. Bədii tərtibatında epigrafik dekor olan, yazıları hələ oxunmayan şirsiz və şirli saxsı qab nümunələrinin bəzi nümunələri

Nəticə. Məşədixanım Nemətin Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanan epigrafik tapıntılarının tədqiqi, oxuduğu ərəb dilli kitabələr orta əsr Şəmkinin mədəni-konfessional mənsubiyyəti, burada aparılan quruculuq işlərinə dair mötəbər maddi dəlillərdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılan və tədqiq olunan kitabələrin ərəb dilində olması Şəmkir epigrafikasının məhəlli xüsusiyyəti olmayıb, orta əsr Azərbaycan, ümumiyyətlə, müsəlman ölkələrinin epigrafikasının səciyyəvi əlamətidir. Ərəb dili müsəlman Şərqində ibadət dili olmaqla yanaşı həm də elm və ünsiyyət dili idi.

Məşədixanım Nemətin tədqiq etdiyi kitabələr Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanan epigrafik tapıntıların yalnız bir hissəsini təşkil edir. Son on ildə arxeoloji

qazıntılar nəticəsində şəhər yerindən tapılan metal məmulatı, şirli və şirsiz saxsı, fayans qab parçaları və s. üzərində ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə həkk edilmiş xeyli kitabələr aşkarlanmışdır. Onların bəzisi sadə, nəsx xətti ilə yazılıb və çətinlik çəkilmədən oxunur. Amma, yeni epigrafiq tapıntıların böyük əksəriyyətinin peşəkar epigrafiq mütəxəssisin iştirakı olmadan oxunması mümkün deyil və onlar tədqiqatçısını gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nemətova M.Ə. Əsrlərin daş yaddaşı. – Bakı: İşiq, - 1987, – 64 s.
2. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.III. Арабо-персоторкоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века). – Баку: XXI - Yeni Nəşrlər Evi, - 2001. – 216 c.
3. Ələkbərli Ə., Vəliyev Ə. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri. I cild. – Bakı: “MM-S” müəssisəsi, - 2021. – 232 s.
4. Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана. – Баку: ЭЛМ, - 1981. – 44 с. + илл. 75
5. Неймат М. Эпиграфические памятники Карабаха // İrs- Наследие, 2005, №2-3 (14-15), с. 66-69
6. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. – Bakı: Elm və təhsil, - 2016, – 480 s.
7. əl-Bəlazuri Ə.. Kitəb futuhi-l-buldən // Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – Bakı: Nurlan. – 2005, - s.104-138.
8. əl-Qəlfəşəndi Ş. Sübh əl-ə şə fi sinaat əl-inşa // Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. – Bakı: Nurlan, - 2005, - s. 176-191
9. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.I. Арабо-персоторкоязычные надписи Баку и Апшерона (XI - начала XX века). – Баку: ЭЛМ, - 1991. –248 с.
10. Нейматова М.С., Ахмедов Г.М. Новые данные о городе Шамкуре // Археологические открытия 1970 года. – Москва: Наука, - 1971, с. 395
11. Nemət M.S. Şəmkir kitabələri // Azərbaycan arxeologiyası, - 2009, - №2, - s. 113-117.
12. Nemətova M.S. 2007. Şəmkir kitabələri // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. I Respublika elmi-praktiki konfransı. Tezislər. - Şəmkir, - s.80-81
13. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı: Elm, - 1979. – 198 s.
14. Рагимов А.В. Печать из Байлакана // Труды Музея Истории Азербайджана АН Азербайджанской ССР, - Т. VII, - 1968, - с.38-40
15. Сəbiyev Q.C., Abbasova E.İ., Nemətov S.D. Qəbələ orta əsrlərdə // //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2009. – Bakı: Xəzər universiteti, - 2010, – s. 244-251.
16. Dostiyev T.M. Şəmkirin erkən islam dövrü şirli keramikasında astral naxışlar // Dövlət və Din, - 2022, - №1 (72), - s. 95-99.
17. Dostiyev T.M., Vəsirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. – Bakı: Çarşıoğlu, - 2013, – 516 s
18. Достиев Т.М. Поливная керамика средневекового города Шамкир // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Казань – Кишинев: Stratum Plus: Университет «Высшая антропологическая школа», - 2017, - с. 639-674.

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НАХОДКИ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В ГОРОДИЩЕ ШАМКИР В ИССЛЕДОВАНИЯХ МЕШАДИХАНУМ НЕЙМАТ

Тарих М. ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о вкладе Мешадиханум Неймат в развитие эпиграфической науки Азербайджана, особенно подчеркивается о важности изучения эпиграфических памятников в Зангезуре и Гарабахе, физически уничтоженные армянскими вандалами, также уделено большое внимание чтению и анализу эпиграфических находок – надписей на камне, керамике, гаже, обнаруженных в средневековом городище Шамкир, расположенное в Гяндже-Газахском регионе Азербайджанской Республики. Надписи на камнях, металле и гаже, выполнены на арабском языке, почерком «куфи», на керамике – почерком «куфи» и «наск». Содержание надписей носит строительно-информационный и религиозный характер. В последние годы из археологических раскопок городища Шамкир накоплено значительное количество новых эпиграфических находок, ожидающих своих исследователей, и все острее проявляется научная значимость исследований Мешадиханум Неймат по эпиграфике.

Ключевые слова: Мешадиханум Неймат, городище Шамкир, надписи Шамкира; Зангезур, эпиграфические памятники

EPIGRAPHIC FINDS DISCOVERED IN THE SHAMKIR CITY SITE IN RESEARCH OF MESHADIKHANUM NEIMAT

Tarikh M. DOSTIYEV

SUMMARY

The article presents information about the contribution of Meshadikhanum Neimat to the development of epigraphic science in Azerbaijan, especially emphasizing the importance of studying epigraphic monuments in Zangezur and Garabakh, physically destroyed by Armenian vandals, and also pays great attention to the reading and analysis of epigraphic finds - inscriptions on stone, ceramics, drywall, discovered in the medieval settlement of Shamkir, located in the Ganja-Gazakh region of the Republic of Azerbaijan. The inscriptions on stones, metal and plaster are made in Arabic, in "Kufi" handwriting, on ceramics - in "Kufi" and "Naskh" handwriting. The content of the inscriptions is of a construction-informational and religious nature. In recent years, from the archaeological excavations of the Shamkir settlement, a significant number of new epigraphic finds have been accumulated, which are awaiting their researchers, and the scientific significance of Meshadikhanum Neimat's research on epigraphy is becoming increasingly apparent.

Keywords: Meshadikhanum Neimat, Shamkir city site, inscriptions of Shamkir, Zangezur, epigraphic monuments

UOT 94 (479.24)

**ÜÇKİLSƏ KATOLİKOSLARININ GƏLİR MƏNBƏLƏRİ
(ÜZÜM VƏ MEYVƏ BAĞLARI)****Bəymirzə Ş.ŞABİYEV***

XV əsrin 40-cı illərində erməni katolikosluğunun mərkəzinin Kilikiyanın Sis şəhərindən İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni din xadimlərinin dini-ideoloji, siyasi-ictimai və sosial-iqtisadi fəaliyyətinin əsası qoyulmuş oldu. XV-XVIII əsrlər arasında erməni ruhani, dünyəvi əyanları və tacirləri İrəvan və onun ətrafında, həmçinin Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətinin müxtəlif bölgələrində yerli türklərə məxsus torpaq, əkin sahələri, dəyirman, emal müəssisələri, ticarət köşkləri və müxtəlif təyinatlı binaları satınalma yolu ilə ələ keçirərək Üçkilsə katolikosluğunun vəqf və ya mülk statusunda mülkiyyətinə çevirməyə başladılar. Dövrün hökmdarlarından xeyli güzəşt və imtiyazlar qoparan Üçkilsə katolikosları zəngin var-dövlət sahibinə çevrilərək bu sərvətləri özlərinin məkrli niyyətlərinin Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə üçün sərf etməyi planlaşdırırdılar.

Bəhs olunan dövrdə Üçkilsə katolikosluğunun gəlir qaynaqları taxıl və texniki bitkilərin istehsalı, meyvə bağları, emal müəssisələri, ticarət obyektləri, suvarma sistemləri və s. kimi mənbələr hesabına formalaşır. Təqdim olunan məqalədə Üçkilsə katolikosluğunun üzümlüklər və meyvə bağlarından əldə etdiyi gəlirlər əsas araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Çuxur-Səəd, İrəvan, Üçkilsə, üzüm və meyvə bağları

Giriş. XV-XVIII əsrlərdə Üçkilsə katolikosluğunun gəlir mənbələrinin mühüm bir hissəsini monastıra məxsus üzümlüklər və meyvə bağlarından əldə olunan gəlirlər təşkil edirdi. Katolikosluğun üzümlükləri və meyvə bağlarının dəqiq sayını və onların sahəsini müəyyənləşdirmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Belə ki, əvvəllər monastra məxsus üzümlük və bağların bir müddət sonra müxtəlif səbəbdən yararsız vəziyyətə düşməsi, alqı-satqı nəticəsində əldən-ələ keçməsi onların sayı və sahəsinin müəyyənləşdirilməsi prosesində çox böyük çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır [1, 297-298]. Bütün bunlara baxmayaraq, erməni qaynaqları, nəşr olunmuş qəbalə sənədləri və fərmanlar katolikosluğun üzümlükləri və bağlarının sayı, sahəsi haqqında tam olmasa da müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; shabiyevbeymirze@gmail.com; ORCID ID: 0009-0009-6954-1482*

Üçkilşenin üzümlük və bağlarının sayı. XV-XVIII əsrlərdə Üçkilşə katolikosluğunun təsərrüfat həyatında üzümçülük və meyvəçilik aparıcı sahələrdən birini təşkil edirdi. Matenadaran seriyasına daxil olan fərmanlarda Üçkilşə katolikosluğunun vergilərdən maaf hüququ almış üzümlük və meyvə bağlarının sayı haqqında bəzi məlumatlara təsadüf olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, fərmanlarda bir qayda olaraq bağ və bağça ifadələri işləndiyindən onların hansının üzümlük, hansının isə meyvə bağları olmasını ayırd etmək böyük çətinlik törədir. Şah I Abbasın h.1022-ci il tarixli (1612-ci il) fərmanında Üçkilşə katolikosluğunun vergilərdən azad olunmuş əmlakının siyahısında Martiros bağı, Şahgedən, Gevorq və Qriqorun bağçalarının adları çəkilmişdir [2, 321-322]. Şah II Abbasın h. 1054-cü il tarixli (1644-cü il) fərmanında isə Üçkilşenin maaf hüququ almış əmlakı sırasında Martiros bağı, Şahgedən, Gevorq və Qriqorun bağçası ilə yanaşı Qəriblər qəbiristanlığı bağçasının adına da təsadüf olunur [2, 344-345]. Çuxur-Səəd bəylərbəyi Keyxosrov xanın h. 1057-ci il tarixli (1647-ci il) fərmanında isə Üçkilşə katolikosluğuna məxsus bağlardan alınan 33441 min dinar məbləğində məcəhət vergisinin katolikos Filipposa bağışlanması göstərilmişdir. Həmin fərmandan aydın olur ki, katolikosluğa məxsus olan Anapat, Dərəkəndi, Çayqaytaran və Sarkisin oğlu Tumana məxsus olan bağlar İrəvan şəhərində, vardapet Davidin bağı Nork və yaxud Çolmaqçı kəndində, Adıbəy və Şaqvert bağları Oşakan kəndində, bir bağ Şirabad, bir bağ isə Əştərək kəndində yerləşirdi [2, 351-357]. İrəvanlı Simeonun məlumatına əsasən, katolikos Yeqizarın dövründə (1682-1690) divangirlərin h. 1098-ci ildə tərtib etdikləri akta görə Üçkilşə katolikosluğuna məxsus 12 üzümlük maaf elan edilmişdi. Bu üzümlüklərin üçü Valarşabadda, üçü Oşakanda, üçü Parakar kəndində, üçü isə İrəvan şəhərində yerləşirdi [3, 211]. Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) və katolikos Astavasaturun dövründə divangirlərin h. 1031-ci ildə tərtib etdikləri akta əsasən, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində vergilərdən azad olunmuş 34 üzüm bağının 11-i Üçkilşəyə, qalanlar isə digər monastırlara məxsus olmuşdur [3, 211]. Elə həmin tarixdə maliyyə məmurlarının tərtib etdikləri digər bir akta görə isə maaf elan olunmuş 61 üzüm bağlarından 31-i Üçkilşə katolikosluğuna, 30-u isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindəki digər monastırlara məxsus olmuşdur [3, 212; 1, 299]. İrəvanlı Simeonun yazdığına əsasən, oxşar durum 1724-cü ilə, Rəcəb paşanın hakimliyi dövrünə qədər davam etmişdi. 1724-cü ildə katolikos Astavasaturun təqdimatı əsasında Rəcəb paşa tərəfindən verilmiş fərmanda Üçkilşəyə məxsus 10 üzüm bağı maaf elan edilmişdi. Fərmanda həmin üzümlüklərin üçünün Valarşabadda, üçünün Oşakanda, ikisinin Parakar kəndində, ikisinin isə İrəvan şəhərində yerləşdiyi göstərilmişdir [3, 213]. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü ərəfəsində, 1735-ci ildə katolikos Avram Kretasinin iştirakı ilə maliyyə məmuru Mirzə

Kazım tərəfindən tərtib olunmuş siyahıya əsasən, Üçkilsə katolikosluğunun vergilərdən azad olunmuş əmlakı sırasında 10 üzüm bağının olması öz əksini tapmışdır. Siyahıda həmin üzüm bağlarının üçünün Valarşabadda, üçünün Oşakanda, ikisinin Parakar kəndində və ikisinin İrəvan şəhərində yerləşdiyi qeyd olunmuşdur [3, 213]. Araşdırmalar göstərir ki, əslində Üçkilsə katolikosluğunun vergilərdən azad edilməyən bağ və üzümlüklərinin sayı vergilərdən maaf olunmuş bağlarla müqayisədə daha çox olmuşdur. “Cambri”-in məlumatlarına görə, yalnız Malarşabad kəndi və onun ətrafında Üçkilsə katolikosluğunun 19 üzümlük və meyvə bağları olmuşdur [3, 235-243]. Bunlardan Qri-ayği, Manqasarents, Veri-ayği və yaxud Şah qulu, İsrailin oğlu Xanbabaya məxsus üzümlük, Ripsime monastırının istifadə etdiyi üzümlük, Martirosun müsəlman Zaman Mirzə Əli və Uğur xandan satın aldığı üzümlük, 1689-cu ildə Əli bəyin oğlu Arutyunun Qayane monastırına bağışladığı üzümlük, katolikos Naxapetin Ter-Stepannosun oğlanlarından 8 tümənə, Mixitarın oğlundan 9 tümənə, Ter-Xaçaturdan 5 tümənə satın aldığı üzümlük, Kirakosun oğlu Davidin Üçkilsəyə vəqf etdiyi, Davidin oğlu Arutyunun Mirzə xandan 2,2 tümənə alaraq Üçkilsəyə vəqf statusu ilə bağışladığı, Xaçatur və oğlanlarının Üçkilsəyə vəqf etdiyi, katolikos Çulfalı Aleksandrın Mkrtumdan 23000 dinara satın aldığı üzümlüyü, Məlik Ovanesin 5000 dinara Üçkilsəyə satdığı bağı və s. göstərmək olar [3, 235-243]. Üçkilsə katolikosluğunun Valarşabadla yanaşı İrəvan şəhəri və Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi digər kəndlərində də xeyli sayda bağları və üzümlükləri olmuşdur. Katolikosluğun Oşakan kəndində çox böyük ərazini əhatə edən iki – Böyük Aşağı və Arequni adlanan üzüm bağları var idi [3, 243-244]. İrəvanlı Simeonun məlumatına görə, Üçkilsə katolikosluğunun İrəvan şəhərində beş üzüm bağı olmuşdur. Bunlar Mısırxan üzümlüyü, h.1062-ci ildə katolikos Filippusun dövründə Vardapet Mikael tərəfindən müsəlman Dövlətgəldidən 35 tümənə satın alınan, Kələntər Saak tərəfindən xoca Qriqorun qızı Zaman xanımdan 65 tümənə satın alınan Qaraqaşenq adlanan üzümlük, h. 1139-cu ildə katolikos Astavasaturun müsəlman Cəmsiddən satın aldığı və İsfahanda yaşayan Avetikin oğlanlarının katolikos Filippoya vəqf kimi bağışladığı üzüm bağları olmuşdur [3, 251-256].

Dövrün qaynaqlarında Üçkilsə katolikosluğunun Əştərək kəndində də beş üzüm bağının olması qeydə alınmışdır. Onlardan birini h.1004-cü ildə katolikos Movses beş tümən müqabilində İrəvan sakini Muradın qızı Hədiyyə xanımdan, birini katolikos Çulfalı Akop 14 tümənə adı göstərilməyən müsəlmandan satın alaraq Saqmosavank monastırına vəqf etmişdi. Əştərək kəndində yerləşən digər üzümlük isə varissiz ölmüş rahibə məxsus olmuş, katolikos Konstantinopollu Aleksandrın dövründə (1753-1759) Üçkilsə katolikosluğunun sərəncamına verilmişdi [3, 248-249]. Təəssüf ki, İrəvanlı Simeon Əştərək kəndində Üçkilsə katolikosluğuna məxsus digər iki üzüm

bağının necə ələ keçirilməsi haqqında heç bir məlumat verməmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Üçkilsə katolikosluğunun Parakar kəndində dörd üzüm bağı olmuşdur. Onlardan birini katolikos Filippos vardapet Avramın varislərindən satın almış, birini kənd sakini Qaragöz katolikos Culfalı Akopun dövründə Üçkilsəyə vəqf olaraq bağışlamış, digər ikisini isə 1745-ci ildə vardapet Ananiya satın almışdı [3, 249-251]. Üçkilsə katolikosluğunun Noraqyuq kəndində yerləşən üç üzüm bağından biri h.1126-cı ildə katolikos Culfalı Akop tərəfindən 10 tümən müqabilində Həsən Əlidən satın alınmış, biri h.1124-cü ildə dul qadın Şiri xan, digəri isə h.1127-ci ildə (1678-ci il) Gürcüstanda yaşayan Taxmasp və Bayram tərəfindən katolikosluğa vəqf olaraq bağışlanmışdı [3, 254-255]. İrəvanlı Simeonun yazdığına görə, Üçkilsə katolikosluğunun Dzoraqyuq kəndində də bir üzüm bağı olmuş və onu Xoca Setin oğlu Akop katolikosluğa vəqf kimi bağışlamışdı [3, 256].

Mənbələrin məlumatına əsasən, Üçkilsə katolikosluğunun Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindən kənarda da, o cümlədən Təbriz şəhərində, Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Daxurqan kəndində, həmçinin Tiflis şəhərində də üzümlükləri və meyvə bağları olmuşdur [3, 256-257].

Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, müasir erməni tarixçilərinin, demək olar ki, hamısı, o cümlədən A.D.Papazyan, M.K.Zulalyan İrəvan və onun ətrafındakı ərazilərin qədim erməni torpaqları, uydurma “Böyük Ermənistan”ın bir hissəsi kimi təqdim və sübut etməyə çalışırlar [4, 64-66; 5, 67-69]. Lakin A.D.Papazyanın elə özünün nəşr etdiyi Matenadaran seriyasına daxil olan sənədlər, həmçinin katolikosluğun arxiv sənədləri əsasında katolikos İrəvanlı Simeon tərəfindən qələmə alınan “Cambri”nin məlumatları isə bunun tam əksini sübut edir. Bu sənədlər göstərir ki, XV-XVIII əsrlər arasında məhz erməni ruhani və dünyəvi əyanları, tacirləri Çuxur-Səəd ərazisində çoxlu sayda daşınar və daşınmaz əmlakı bölgənin yerli türk-müsəlman əhalisindən satın alaraq Üçkilsə və digər monastrlara mülk və ya vəqf statusunda bağışlamaq yolu ilə yurd sahibinə çevrilərək möhkəmlənməyə çalışırdılar.

Hesablamalar göstərir ki, artıq XVIII əsrin ortalarına doğru Üçkilsə katolikosluğuna məxsus olan üzüm və meyvə bağlarının sayı 42-dən çox olmuşdur. Onların əksəriyyəti Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində, az bir qismi isə Təbriz və Tiflis şəhərlərində yerləşirdi. Bu bağların sahəsinin həcmi haqqında dövrün qaynaqlarında konkret məlumatlara rast gəlinməsə də, “Cambri”də əksini tapmış bəzi bilgilərə görə həmin bağların bəzilərinin ərazisi olduqca geniş sahəni əhatə etmişdir.

Üzüm və meyvə bağlarının istehsal gücü. Göründüyü kimi XV-XVIII əsrlərdə Üçkilsə katolikosluğunun təsərrüfat həyatında üzümçülük və meyvə istehsalı aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, katolikosluğa məxsus olan meyvə bağlarının hər birinin

istehsal gücü haqqında dövrün qaynaqlarında yetərincə məlumatlara rast gəlinmir. Yalnız katolikosluğun arxivində saxlanılan XVIII əsrin 40-cı – XIX əsrin əvvəllərinə aid olan gəlir-çıxar dəftərləri Üçkilsənin meyvə bağlarının istehsal gücü haqqında tam da olmasa müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Həmin dəftərlərə görə, 1746-cı ildə katolikosluğun Parakar kəndindəki üzüm bağlarında gündəlik işləyən 67 işçiyə 1340 dinar, hər iş günü üçün 20 dinar, Oşakan bağlarında işləyən 184 işçiyə 3680 dinar, Valarşabad bağlarında işləyən 600 işçiyə 12000 dinar məvacib verilmişdi [3, 53]. Valarşabad kəndində yerləşən Qri-ayği və Veri-ayği üzümlükləri daha geniş əraziləri əhatə edirdi. 1759-cu ilə aid olan məlumata görə həmin üzümlüklərdə 538 fəhlə işləmiş və 26900 dinar məvacib almışdılar [3, 54]. İrəvanlı Simeon katolikosluğun arxivində saxlanılan statistik məlumatları tam təqdim etmədiyindən Üçkilsənin meyvə bağlarında istehsal olunan məhsulun illik həcmi haqqında konkret rəqəm göstərmək mümkün deyildir.

Üçkilsənin üzümlük və meyvə bağlarının istehsal həcmi haqqında yalnız bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra müəyyən rəqəmlərə rast gəlmək mümkündür. İ.Şopenin verdiyi məlumata əsasən, 1828-ci ildə Üçkilsənin İrəvan şəhəri, Valarşabad, Əştərək, Oşakan və Şir Abad kəndlərində yerləşən 21 meyvə bağı 207 xalvar (517 hektar) ərazini əhatə edirdi [6, 67, 210]. İ.Şopenin yazdığına görə, Üçkilsəyə məxsus üzüm bağlarında hər il 240 kuvşin (kars) şərab istehsal olunurdu. B.M.Arutyunyanın hesablamalarına görə, bir karsın 40 vedrəyə bərabər olması nəzərə alınarsa Üçkilsə katolikosluğu ildə 9600 vedrə şərab istehsal edirdi. İstehsal olunan şərabın bir hissəsi monastırın daxili tələbatının ödənilməsinə sərf olunur, bir hissəsi isə satış üçün nəzərdə tutulurdu. Katolikosluğun bağ təsərrüfatlarında şərab ilə yanaşı araq və sirkə də istehsal edilirdi [7, 67-69]. Üçkilsə katolikosluğu şərabın satışından xeyli gəlir əldə edirdi. Mənbələrin məlumatına görə, 1757-ci ildə monastır 112000 dinar dəyərində şərab satmış və bu satışdan 6 түmən (60000 dinar) gəlir əldə etmişdi [3, 61]. 1757-ci ilin aprel ayında monastır 52200 dinar dəyərində daha 110 litr şərab satmışdı. Bəyazid sakini xoca Karapet hər kars üçün 1200 dinar ödəməklə monastırdan 5 kars və 6 litr şərab satın almışdı. Katolikosluğun arxiv sənədlərinə görə, monastırın şərabxanasının rəhbəri (şirəçi) şərab satışından 24 түmən (240000 dinar) gəlir əldə etmişdi [3, 61]. Araşdırmalar göstərir ki, şərabın hər litrinin qiyməti 13,5-15 şahı arasında dəyişmişdir. 1761-ci ilin aprel-may ayları arasında Üçkilsə katolikosluğu yalnız karvansarayda 245 litr şərab satmış və 159250 dinar gəlir əldə etmişdi [3, 62].

Aydın məsələdir ki, “Cambr”da əksini tapmış bu rəqəmlər real gerçəkliyi tam dolğunluğu ilə əks etdirmirdi. Belə ki, Üçkilsə katolikosluğunun əmlakının bir hissəsi, o cümlədən meyvə bağlarının da bir qismi vergilərdən maaf hüququna malik idi. Ona görə də erməni din xadimləri

dövlət vergilərindən yayınmaq üçün gəlir-çıxar dəftərlərində üzüm və meyvə bağlarından, həmçinin sərəb istehsalı və satışından əldə olunan gəlirləri bilərəkdən saxtalaşdırırdılar. Digər tərəfdən, arxiv sənədlərində yalnız şərəb satışından əldə olunan gəlirlər öz əksini tapmışdır. Halbuki, bağ təsərrüfatlarında istehsal olunan araq, sirkə, təzə və quru meyvə satışından əldə olunan gəlirlər, həmçinin monastrın daxili təlabatı üçün istifadə olunan məhsulun həcmi və qiyməti də nəzərə alınarsa Üçkilənin bağ təsərrüfatından əldə etdiyi illik gəlirin 100 tūmənə (1 milyon dinara) bərabər olduğunu söyləmək mümkündür. Bütün bu faktlar göstərir ki, 1617-ci ildə Şah I Abbasın katolikos Melikset üzərinə 100 tūmən peşkəş vergisini qoymasını erməni din xadimi və salnaməçisi Təbrizli Arakelin Üçkilə katolikosluğunu müflis hala salması kimi dəyərləndirmək heç bir məntiqə sığmır [8, 185-186]. Belə ki, Üçkilə katolikosluğu üzüm və meyvə bağları ilə yanaşı, heyvandarlıq təsərrüfatı, taxıl məhsullarının istehsalı, dini vergilər və ianələr, dəyirman və müxtəlif emal müəssisələri, suvarma sistemləri, ticarət köşkləri və s. sahələrdən böyük miqdarda gəlirlər əldə edirdi. XVII əsrin ortalarında Cuxur-Səəd ərazisində səfərdə olan fransız səyyah və taciri J.B.Tavernyenin Üçkilə katolikosluğunu bütün xristian dünyasının ən zəngin monastrlarından biri adlandırması da bu faktı bir daha təsdiq edir [9, 72-73].

Nəticə. Beləliklə, mənbələrin məlumatlarının təhlili göstərir ki, XV-XVIII əsrlərdə Üçkilə katolikosluğunun təsərrüfat həyatında üzümçülük və meyvəçilik aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Katolikosluğun Cuxur-Səəd bəylərbəyliyi, Təbriz və Tiflis şəhərlərində 40-dan artıq olan meyvə bağlarının ümumi sahəsi 1000 hektara yaxın ərazini əhatə edirdi. Monastrın bağ təsərrüfatlarında daimi işçilərlə yanaşı, mövsümi işlərdə minlərlə işçi qüvvəsi çalışırdı və monastr bu sahədən illik 100 tūmənə yaxın gəlir əldə edirdi. Üçkilə katolikosları əldə etdikləri bu gəlirləri dünya ermənilərinin təşkilatlandırılması, erməni dövlətçiliyinin bərpası, uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasının təbliği uğrunda mübarizəyə sərf edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Şabiyev B. Ş. Cuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisi. // Tarix və onun problemləri. №1-2. - Bakı: - 2009, - s.40-44.
2. Персидские документы Матенадарана. I, Указы. — Вып. II. (1601-1650 гг.). Составил А.Д.Папазян. – Ереван: АН Арм.ССР, - 1959, - 593 с
3. Симеон Ереванци. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств св. престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Перевод С. Малхасянца. Под. ред. и с предисловием П.Т.Артюнян. – Москва: Восточная литература, - 1958, - 399 с.
4. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках. – Ереван: АН Арм. ССР, - 1972, - 303 с.
5. Зулалян М. Армения в первой половине XVI в. - Москва: Наука, - 1971. - 175 с.
6. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея при-

- соединения къ Российской Империи. - Санкт-петербургъ: В типографии Императорской Академии Наукъ, - 1852, - 1232 с.
7. Арутюнян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. – Ереван: Армфан, - 1940, - 126 с.
 8. Даврижеци А. «Книга Историй». Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян. – Москва: Наука, - 1973, - 623 с.
 9. Tavernier J.B. Tavernier Seyahetnamesi. Hazırlayan: Ali Berktaş, çev.Teoman Tunçdoğan. - İstanbul: Kitap Yayınları, - 2010, - 343 s.

ИСТОЧНИКИ ДОХОДА КАТОЛИКОСОВ УЧКИЛСЫ (ВИНОГРАДНИКИ И ФРУКТОВЫЕ САДЫ)

Баймирза Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В 1441 году по велению Джаханшаха Каракоюунлу центр армянского патриархского престола был перенесен из города Сис в село Валаршабад, в окрестностях города Иревана. Это стало поворотным моментом в истории всего этого региона. С тех пор армянские духовные и светские феодалы, а также богатые купцы различными способами, в том числе путем купли-продажи начали приобретать у местного тюркомусульманского населения движимое и недвижимое имущество. Этот процесс продолжался на протяжении XV-XVIII вв. Часть купленного имущества передавалось на правах мюлька и вакуфа армянскому патриархскому престолу, что составляло основной источник доходов католикосов Учкилсы. В этой статье по материалам документальных и нарративных армянских источников исследуется один из отраслей источников дохода католикосов Учкилсы-виноградники и фруктовые сады

Ключевые слова: Чухур-Саад, Иреван, Учкилса, католикос, налоги

SOURCES OF INCOME OF UCHKILSA CATHOLICOS (VINEYARDS AND ORCHARDS)

B.S. SHABIYEV

SUMMARY

In 1441, with the permission of Jahanshah of Garagoyunlu, the center of the throne of the Armenian patriarchs was moved from the city of Sis to the village of Valarshabad near Erevan. This event marked the beginning of a turning point in the history of the entire region. From that time, armenian clerical and secular feudal lords, as well as wealthy merchants, began to seize movable and immovable properties from the muslim-turkish population of the region in various ways, including buying and selling. This process continued throughout the 15th and 18th centuries, and the captured properties were handed over to the throne of the armenian patriarchs as mulk or waqf status. These properties were the main source of income for the catholicos of the Uchkilsa. The article deals with the vineyards and orchards, which is one of the main income fields of Uchkilsa catholicos, based on documentary sources and armenian narrative sources.

Keywords: Chukhur-Saad, Irevan, Uchkilsa, catholicos .taxets

UOT 930.22**MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN
MİQRASIYA ƏLAQƏLƏRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ****Aqil P.ƏHMƏDOV***

XXI əsr əməkdaşlıq, inkişaf və dialoq əsri kimi Azərbaycan-Özbəkistan diplomatik münasibətlərinin inkişafında yeni istiqamətlərin yaranmasına əlverişli şərait yaradır. Bu baxımdan, global və təbii proses olan ikitərəfli miqrasiya əlaqələrinin öyrənilməsi diqqət çəkir. Respublika prezidentlərinin qarşılıqlı rəsmi səfərləri, xarici işlər nazirlikləri arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması, biznes forumların keçirilməsi, parlamentlərarası dostluq qruplarının fəaliyyəti Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərində yeni səhifə açmışdır. Müşahidə olunan yüksək səviyyəli münasibətlər miqrasiya sahəsində əlaqələr qurmaq və əməkdaşlıq etmək üçün əsas yaradır. Xüsusilə əmək miqrasiyası, təhlükəsizlik, miqrant hüquqlarının müdafiəsi kimi həssas amillər tərəflər arasında siyasi-hüquqi bazanın formalaşmasının vacib olduğunu göstərir.

Məqalədə müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikası ilə miqrasiya əlaqələrinin bəzi aspektləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Özbəkistan, diplomatiya, miqrasiya, beynəlxalq əməkdaşlıq

Giriş. Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikası ilə münasibətlərinin tarixi uzun dövrü geridə qoymuşdur. Ortaq dəyərlər – dil, din və etnik üstünlüklər hər iki xalqı bu gün də bir-birinə yaxınlaşdırır. Müsbət inkişaf dinamikası, böyük coğrafiyanı əhatə edən türk dövlətlərinin regionda gedən proseslərə, həmçinin miqrasiya sahəsində baş verən pozitiv əlaqələrə təsir gücünün az olmadığını göstərir.

Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələri sovet dövründə dar çərçivədə olsa da 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu əməkdaşlıq üçün yeni və geniş imkanlar açmışdır. İttifaq dövründə məhdud elmi-texniki, ədəbi əlaqələr xalqlararası münasibətlərin gələcək inkişafında əhəmiyyət daşımış, hər iki respublikanın dövlət müstəqilliklərinin bərpasından sonra diplomatik-siyasi və iqtisadi münasibətlər inkişaf etməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın sovet və müstəqillik dövrü tarixində Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələri müstəqil tədqiqat obyektinə olmamış, ilk dəfə müəllif tərəfindən araşdırmaya cəhd edilmişdir.

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun dosenti;
agilahma@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9212-5147

Bu səbəbdən, təqdim olunan mövzu müasir Azərbaycan tarixşünaslığı üçün aktual səslənir, problemə elmi-nəzəri yanaşma tələb edir. Hazırda ikitərəfli diplomatik münasibətlər tarixdə görülməmiş canlanma dövrünü yaşayır. Azərbaycan Respublikasının II Qarabağ müharibəsində qazandığı parlaq qələbə Cənubi Qafqaz regionunda əməkdaşlıq və dialoqun genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Özbəkistan daxil olmaqla Azərbaycan türk dövlətləri ilə əməkdaşlıq münasibətlərində yeni mərhələyə keçid almışdır. Azərbaycanın regiona gətirdiyi daimi sülh və tərəqqi Özbəkistan ilə yaxınlaşmasına əlverişli şərait yaratmış, əməkdaşlıq üçün iqtisadi prioritetlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İkitərəfli əlaqələrin qurulması və genişlənməsində miqrasiya kimi həssas və təbii prosesin öyrənilməsi bu baxımdan hər iki ölkənin ən yeni dövr tarixi üçün aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Yaşar Qasım Özbəkistanda konkret olaraq Azərbaycan diasporunun formalaşma prosesini aşağıdakı mərhələlərə bölməklə yaxın tarixdə miqrasiya əlaqələrinin yaranmasına diqqət çəkmişdir: *“1905-1907-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan ərazilərində həyata keçirdiyi kütləvi qırğınlar zamanı başqa ölkələrə, o cümlədən Özbəkistana miqrasiya edənlər; Oktyabr çevrilişi, vətəndaş müharibələri və ümumən 1918-1920-ci illərdə baş verən hadisələr nəticəsində mühacirət edənlər; 30-40-cı illərdəki deportasiya və repressiyalar zamanı Özbəkistana məcburi sürgün edilənlər; 1950-1960-cı illərdə aparılan quruculuq işləri ilə əlaqədar köçürülənlər; 60-cı illərin axırı və 70-ci illərin əvvəlində başlanan sənayeləşmə ilə xarakterizə olunan yeni dövr”*. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasından sonra həmvətənlərimizin Qərbi və Şərqi ölkələrinə başlanan kütləvi miqrasiyası, azərbaycanlıların Özbəkistana mühacirətinin sonuncu mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər [5, 5]. Müxtəlif səbəblərdən – əsasən hərbi, siyasi, iqtisadi amillərin təsiri ilə dünyanın müxtəlif regionlarına miqrasiya edən azərbaycanlıların Özbəkistanın bəzi bölgələrinə səpələnməsi hazırda tarixi, siyasi, hüquqi, sosioloji, diaspor və demografik tədqiqatlarda öz əksini tapır. XXI əsrdə isə mənzərə bir qədər fərqlidir. Burada insanlar müstəqil şəkildə hərəkət edir, sosial həyat uğrunda mübarizələrini davam etdirirlər. Tarixin sərt sınaqlarından keçərək xalq kimi formalaşan və milli xüsusiyyətlərini qoruyan Azərbaycan və özbək xalqları uzun illər bir-birindən ayrı düşsə də emiqrasiya və immiqrasiyaların gətirdikləri təzahürlər xalq diplomatiyasının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Tarixin yaddaşında hər zaman xatırlanacaq həmin 4 mərhələli köçlər hazırda əmək miqrasiyası ilə əvəz olunmuş, kütləvi şəkildə olmasa da iki ölkə arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin uğurla inkişaf etdiyini göstərən fakt kimi, mövzu Azərbaycan tarixşünaslığı üçün aktual olaraq qalır.

Keçən yarım əsrə yaxın dövr ərzində Azərbaycan-Özbəkistan siyasi-iqtisadi münasibətlərinin yüksək səviyyəyə çatdırılması bütün sahələrdə

müşahidə olunmuşdur. Diplomantik münasibətlərin inkişafı, təbii proses olan miqrasiya axınlarının idarə olunması kimi həssas mövzuda dövlətlərarası əlaqələrin qurulmasının vacib olduğunu göstərmişdir.

Beynəlxalq proses olan miqrasiya dünyanın bütün regionlarında müsbət inkişaf tendensiyası kimi başlanmış, müasir dövrdə Azərbaycan və Özbəkistanda da yaxından izlənilir. Mövcud sahədə dövlət siyasəti və milli qanunvericilik əməkdaşlıq üçün hüquqi baza yaradır. Rəsmi münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilən miqrasiya əməkdaşlığı hər iki respublikanın milli təhlükəsizliyinin müdafiəsi kimi vacib məqamları aktuallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidmətində (DMX) Özbəkistan rəsmiləri ilə baş tutan müxtəlif səviyyəli görüşlərdə mövcud sahədə aparılan fikir mübadiləsi hər iki dövlətin qarşılıqlı müsbət təcrübələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyətinə diqqət çəkir. Həmçinin miqrasiya sahəsində əlaqələrin inkişafına və möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərən səfərlər, treninq, seminarların təşkil olunması gələcək əməkdaşlıq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan təhlillər beynəlxalq proses kimi miqrasiyanın regional əməkdaşlıq siyasətinə, müasir beynəlxalq münasibətlər tarixinin formalaşmasına, dövlətlərarası münasibətlərin genişlənməsinə əlverişli təsir göstərdiyini əks etdirir.

Hazırda Özbəkistan Respublikasında beynəlxalq miqrasiya sahəsində miqrasiya proseslərinin azalması tendensiyası müşahidə olunur. Son 30 ildə respublikada əhalinin bütün təbəqələrindən olan miqrantların orta illik sayı 30,0 % azalıb. Özbəkistanda, keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarında olduğu kimi, transformasiya dövründə millətlərarası münasibətlərin aktivləşməsi miqrasiya proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi və bu da beynəlxalq miqrasiyanın artmasına səbəb oldu. Müstəqilliyin ilk illərində millətlərarası münasibətlərdə müəyyən gərginlik var idi ki, bu da əhali arasında miqrasiya proseslərinin artmasına səbəb oldu. Bu, çox qısa müddətdə düzəldildi və 1990-cı illərin ortalarında ölkəni tərk edənlərin sayı xeyli azaldı [20, 379]. Göründüyü kimi Azərbaycanda olduğu kimi Özbəkistanda da dövlət müstəqilliyinin ilk illərində emiqrasiyalar faiz etibarilə yüksəlsə də, sonrakı gedişat ölkədən mühacirət edənlərin tədricən azalması ilə müşahidə olunmuşdur. Bunun başlıca səbəbi hər iki müstəqil dövlətin son otuz ildə güclənməsi, bilavasitə – siyasi-hüquqi və sosial-iqtisadi inkişafı ilə birbaşa bağlıdır.

Diplomatik münasibətlərin miqrasiya əlaqələrinin inkişafına müsbət təsiri. Diplomatiya və miqrasiya müasir beynəlxalq münasibətlər tarixində iki mühüm istiqamət olub, elmi-nəzəri təhlil tələb edən mühüm məsələdir. Bu baxımdan, qeyd etmək lazımdır ki, global proses kimi miqrasiya dünyanın bütün regionlarını əhatə edir. Azərbaycanın yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionunda və Mərkəzi Asiyanın dünyaya açılan respublikası Özbəkistanda əmək miqrasiyası məsələləri aktuallığını bu gün də davam et-

dirir. Müsbət əməkdaşlıq tendensiyası olaraq ikitərəfli əlaqələrin yaranması baxımından diqqət çəkir. Bir-biri ilə sıx bağlı olan – diplomatiya və miqrasiya xalqlararası münasibətlərin yaranması və genişlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən amil olaraq mövcud sahədə Azərbaycan-Özbəkistan qarşılıqlı siyasi dialoqunun möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Xarici siyasət fəaliyyətində post-sovet türk respublikaları arasında ən çox əhəmiyyəti Özbəkistana vermiş Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin oktyabrın 18-də “Müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı” qəbul edildikdən bir gün sonra, yəni oktyabrın 19-da öz rəsmi nümayəndə heyətini məhz Özbəkistana göndərmişdir [16, 109]. Göstərilən fakt Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərinin müstəqil əsaslarda genişlənməsinə impuls vermiş və gələcək əməkdaşlıq sahələri arasında miqrasiya kimi həssas mövzuda əlaqələrin qurulmasını vacib etmişdir.

“18 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında “Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında Saziş”ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” 2010-cu il sentyabrın 27-də Daşkənd şəhərində imzalanmış Protokol miqrasiya əlaqələrinin genişlənməsində əhəmiyyət daşımışdır [18]. Vizasız gediş-gəliş haqqında saziş iki ölkə arasında əmək miqrasiyasının inkişafına dəstək verə biləcək amillərdən biridir. Ötən dövr ərzində Azərbaycandan Özbəkistana və əksinə miqrasiya prosesləri davam etmiş, iki türk xalqının yaxınlaşması baş vermişdir. Otuz ilə yaxın dövr, respublikalar arasında diplomatik münasibətlərin qurulması və formalaşması baxımından xeyli irəliləyişin əldə olunduğunu göstərir. Miqrasiya sahəsində əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edən siyasi, diplomatik-hüquqi bazanın yaradılması – 1997, 2010-cu illərdə hər iki dövlətin imzaladığı rəsmi sənədlərlə bir qədər də genişlənməmişdir.

Azərbaycan və Özbəkistan respublikaları arasında 26 fevral 1992-ci il tarixli ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri haqqında saziş, dostluq və əməkdaşlıq haqqında 27 may 1996-cı il tarixli müqavilə, vətəndaşların vizasız gediş-gəlişi, hərtərəfli əməkdaşlığın və tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında 18 iyun 1997-ci il tarixli saziş və bəyannamə, qaz sahəsinin inkişaf etdirilməsində əməkdaşlıq haqqında 23 iyul 1999, təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət haqqında 26 mart 1999, qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 25 iyul 2000-ci il tarixli sazişlər, 2001-2010-cu illər üzrə iqtisadi əməkdaşlıq üzrə 18 aprel 2001-ci il tarixli proqram, respublikaların xarici işlər nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında 23 mart 2004-cü il tarixli protokol [3] və s. hazırkı vaxta qədər qəbul olunmuş sənədlər müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, ikitərəfli miqrasiya əlaqələrinin inkişafı və qarşılıqlı əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsində siyasi-

hüquqi baza təşkil etmişdir. Siyasi-iqtisadi münasibətlər, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi kimi mühüm amillər respublikalar arasında əmək miqrasiyasına diqqəti artırır və əməkdaşlıq üçün yeni perspektiv imkanlar açır. Hərtərəfli əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq əlaqələrinə dair növbəti illərdə imzalanacaq sazişlər hər iki tərəfin milli maraqlarına cavab verməklə miqrasiya sahəsində rəsmi görüşlərin əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Burada diplomatik-siyasi münasibətlər vacib rol oynayır.

Azərbaycan-Özbəkistan diplomatik münasibətlərinin qurulmasından 29 il (1995-2024) ötür. Ötən il prezident seçkilərində xalqın dəstəyi ilə yenidən dövlət başçısı seçilən Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyevin 22 avqust 2023-cü ildə ilk dövlət səfərini Azərbaycana etməsi, ikitərəfli münasibətlərdə mühüm siyasi xətt təşkil edir. Görüş çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistanla münasibətlərin inkişaf erdirilməsi ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlər əməkdaşlıq üçün yeni prioritetlər yaratmışdır: *“...son vaxtlar ölkələrimiz arasında dövlətlərarası münasibətlər ən yüksək səviyyəyə çatıb, ...bir çox istiqamətlər üzrə ikitərəfli əməkdaşlıq üçün artıq ciddi baza yaradılıb”* [1, 2]. Ötən 29 il Azərbaycan-Özbəkistan diplomatik münasibətlərinin qurulması və formalaşma dövrü kimi qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Münasibətlərin inkişafında hər iki dövlət başçısının göstərdiyi yüksək siyasi səriştə iqtisadiyyat sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni prioritet istiqamətlərin yaranmasına səbəb yaratmışdır. Biznes əlaqələrinin yaradılması sahəsində keçirilən forumlar hər iki ölkə arasında əmək miqrasiyasına diqqəti bir qədər də artırmışdır.

Bu baxımdan, Özbəkistan-Azərbaycan birgə biznes forumları, eləcə də iqtisadi sahədə həyata keçirilən digər tədbirlər sayəsində əməkdaşlığın yeni sahələri müəyyən edilmiş və bir sıra uğurlar qazanılmışdır [10, 3]. Mövcud sahədə görülən tədbirlər iqtisadi-ticari dövriyyənin yüksəlməsinə əsas yaratmış və miqrasiya əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət etmişdir. Hər iki ölkə şirkətlərində çalışan əməkçi miqrantlarla bağlı vəziyyət stabil hesab olunur.

Bu gün Özbəkistan Respublikasında 60 mindən çox azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycanla Özbəkistan arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqələrin qurulması hələ onların SSRİ-nin tərkibində olduğu vaxta təsadüf edir [7, 171]. Azərbaycanlıların Özbəkistana miqrasiyası son bir əsrə yaxın vaxt ərzində baş vermişdir. Əsasən sovet dövründə rejimin təqiblərindən yaxa qurtarmaq məqsədilə Özbəkistana məcburi miqrasiya edən azərbaycanlılar uzun illərdir türk yurdunda yaşayır və respublikanın ictimai, elmi-mədəni həyatında yaxından iştirak edirlər. Demografik göstəricilər, əhalinin say tərkibinin öyrənilməsi dövlətlərin miqrasiya siyasətində diqqət yetirilən vacib amillərdir.

Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlıların tarixi-demografik tədqiqi və diaspor fəaliyyətinin təşkili göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində bura köçən azərbaycanlılar ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında fəal iştirak

edirlər. Özbəkistanda yaşayan azərbaycanlılar tarixi, milli, dini və mənəvi bağlı olduqları toplumda yad hesab edilmirlər [9, 2736]. Miqrasiya proseslərinin öyrənilməsində diaspor təşkilatlarının əhəmiyyətli rolu var. Hazırda Özbəkistanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları dövlətlər arasında mədəni körpülərin inkişafına xidmət edirlər. Etnik, dil və din bənzərlikləri Özbəkistana miqrasiya edən azərbaycanlıların həmin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına pozitiv təsir göstərir. Bu səbəbdən, diaspor kimi mühüm ictimai-mədəni sahənin öyrənilməsi Azərbaycandan Özbəkistana və ya əksinə miqrasiya proseslərinin yaxından müşahidə olunması və öyrənilməsi baxımından faydalı ola bilər.

Miqrasiya prosesləri Özbəkistanda gənclərin akademik, sosial və mədəni mobillik səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır [21, 219]. Müasir dövrdə miqrasiya proseslərində yaxından iştirak edən Azərbaycan və özbək gəncləri təhsil almaq üçün, əsasən dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə intellektual miqrasiya edirlər. Bu işə öz növbəsində gənclər arasında sosiallaşmanı gücləndirir, mədəni körpülər inşa edir və akademik-intellektual inkişafa əsaslı səbəb yaradır. Hər iki ölkə gəncləri arasında dostluq münasibətlərinin yaranması baxımından intellektual miqrasiya proseslərinin öyrənilməsi faydalı ola bilər.

12 oktyabr 2016-cı ildə Bakıda MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Miqrasiya Orqanları Rəhbərləri Şurasının 19-cu iclasında Özbəkistanın miqrasiya məsələlərinə məsul orqanının rəhbəri iştirak etmişdir [4]. MDB tədbiri çərçivəsində Bakıda keçirilən görüşdə Azərbaycan və Özbəkistan nümayəndə heyətləri arasında ikitərəfli miqrasiya əlaqələrinə dair müzakirələr aparılmışdır. Əsasən miqrasiya qanunvericiliyi, qanunsuz miqrasiya, miqrant hüquqları kimi mövzular beynəlxalq miqrasiya proseslərində olduğu kimi, regional proseslərdə də mövcud sahədə əməkdaşlıq üçün diskussiya açmışdır. Hər iki respublikanın beynəlxalq ticarət baxımından əlverişli coğrafi mövqeyinin və ticarət yollarının mövcud olması əməkçi miqrantların diqqətini çəkməkdə davam edir.

Həm Azərbaycan, həm də Özbəkistan tarixdən bizə məlum olan Böyük İpək yolu üzərində yerləşir [8, 159]. Həmin ticarət yolu vasitəsilə hər iki ölkə beynəlxalq aləmə açılmaq imkanı əldə etmişdir. Belə olduğu halda, tarixi ipək yolu əlaqələri müasir dövrdə dövlətlər arasında miqrasiya əməkdaşlığını genişləndirir. Azərbaycanın hazırda Özbəkistanla ticarət dövriyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi əməkdaşlıq münasibətləri hər iki respublikada miqrasiya siyasətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, müstəqil dövlətlər arasında miqrasiya əlaqələrinin möhkəmlənməsinə dəstək verən rəsmi görüşlər son illər intensiv hal almışdır.

12 noyabr 2021-ci ildə Özbəkistanın Azərbaycandakı səfirinin DMX rəisi ilə görüşündə ikitərəfli münasibətlərdə miqrasiya əlaqələrinin inkişaf

etdirilməsi baxımından geniş imkanların olduğu bildirilmişdir. Dövlətlər arasında miqrasiya sahəsində hüquq-müqavilə bazasının gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin əhəmiyyətinə diqqət çəkilmiş, qanunsuz miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq, eləcə də icazəsiz yaşayan şəxslərin readmissiyası* ilə bağlı müvafiq beynəlxalq müqavilələrin imzalanması nəticəsində mövcud əməkdaşlığın daha da güclənəcəyinin faydası diqqətə çatdırılmışdır. BMqT* ilə birgə həyata keçirilən “Azərbaycanda Miqrasiya üzrə Regional Təlim Mərkəzinin yaradılmasına dəstək” layihəsi çərçivəsində mümkün əməkdaşlıq imkanları barədə fikir mübadiləsi aparılmışdır [6]. DMX-nin ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrində Mərkəzi Asiya respublikaları ilə münasibətləri mühüm rola malikdir. Burada Özbəkistanla əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verilir. BMqT çərçivəsində Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrinin yaranması miqrasiya sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinin və tətbiq olunmasının gələcək əməkdaşlığa töhfə verə biləcəyini göstərir. Həmçinin dövlət başçılarının qarşılıqlı rəsmi səfərləri, beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində keçirilən görüşlər ikitərəfli diplomatik münasibətlərdə miqrasiyanın vacib rol oynadığını əks etdirir.

21 iyun 2022-ci ildə Daşkənd şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi ilə bağlı Prezident İlham Əliyevin 23 avqust tarixli Fərmanı ikitərəfli miqrasiya əlaqələrinin inkişafında hüquqi baza yaratmışdır [2]. İmzalanmış mühüm miqrasiya sənədinin yeni olmasına baxmayaraq qısa müddət ərzində qeyri-leqal miqrasiya kimi həssas mövzuda faydalı olmuşdur. Saziş miqrasiya əməkdaşlığı istiqamətində hüquqi bazanın möhkəmlənməsinə və gələcəkdə əlaqələrin bir qədər də genişlənməsinə əlverişli şərait yaradacaq.

27 iyun – 4 avqust 2022-ci ildə BMqT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə “İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Fəaliyyəti” layihəsi çərçivəsində dövlət qurumlarının nümayəndələri Daşkənd və Buxara şəhərlərində BMqT-nin Özbəkistan nümayəndəliyində və digər dövlət təşkilatlarında görüş və fikir mübadiləsi aparmışlar [11]. Burada BMqT-nin hər iki ölkə nümayəndələrinin miqrasiya proseslərinin dinamik inkişafına dəstək verən layihədə iştirakına şərait yaratması, Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələrinin öyrənilməsində bir platforma olub, pozitiv təcrübə kimi dəyərləndirilə bilər.

6-7 oktyabr 2022-ci ildə Daşkənddə BMqT-nin Özbəkistan və Azər-

*Readmissiya – (ing. to readmit – geri qəbul) – bu, dövlətin başqa bir dövlətdən deportasiya edilməli olan vətəndaşlarını (və bəzi hallarda əvvəllər bu dövlətdə olmuş və ya yaşamış xarici vətəndaşları) öz ərazisinə geri qəbul etmək razılığıdır [Bax: 17, 2].

*Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı.

baycandakı nümayəndəliklərinin birgə təşkilatçılığı ilə ikigünlük təlim sessiyası keçirilmişdir. Layihənin məqsədi miqrasiyanın idarə edilməsi üzrə regional təlim imkanlarının və əməkdaşlığın genişləndirilməsi, təhlükəsiz miqrasiyanın təmin edilməsi üçün onun idarə olunması sahəsində qabaqcıl təcrübələrin və ən uğurlu nümunələrin öyrənilməsi olmuşdur [12]. Miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına müsbət təsir göstərən təlim və seminarlar Azərbaycan-Özbəkistan diplomatik münasibətlərində əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açır. Beynəlxalq təşkilatlarda miqrasiya əməkdaşlığına diqqət yetirən hər iki respublika mövcud sahədə maarifləndirici tədbirlər keçirməklə miqrant hüquqlarının müdafiəsi kimi məsələlərin həllində yaxından iştirak edirlər.

21 yanvar 2023-cü ildə Özbəkistanın Daxili İşlər Nazirliyinin Miqrasiya və vətəndaşlığın rəsmiləşdirilməsi baş idarəsinin rəis müavininin rəhbərlik etdiyi və tərkibinə bir sıra digər qurumların nümayəndələrinin daxil olduğu heyətlə Azərbaycanın miqrasiya idarəçiliyi ilə bağlı təcrübəsini öyrənmək məqsədilə DMX-də görüş keçirilmişdir [13]. Bu görüş Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələri tarixində keyfiyyətcə yeni mərhələnin başladığını əks etdirir. Özbəkistanın miqrasiya sahəsində ixtisaslaşmış dövlət qurumu ilə Azərbaycan DMX-si arasında yaradılan əlaqələr əməkçi miqrantlarla bağlı gələcəkdə yarana biləcək problemlərin aradan qaldırılmasında faydalı olacaq. Həmçinin burada miqrasiya sahəsində hər iki respublikanın müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi də az əhəmiyyət daşımır.

Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyevin Azərbaycana son səfəri zamanı kifayət qədər çox sayda vacib əhəmiyyət kəsb edən, tərəfdaşlığı strateji səviyyəyə çatdıra biləcək sənədlər imzalanmışdır. Sənədlər xarici işlər nazirlikləri arasında iki ölkə vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında Sazişin müəyyən edilməsi barədə Protokolun imzalanması miqrasiya mübadiləsinə təsir edəcək mühüm məqamlardandır [14]. Dövlətlərin xarici işlər nazirlikləri arasında qurulan əlaqələr və əməkdaşlıq səviyyəsinin yüksəlməsi heç şübhəsiz ki, miqrasiya kimi qlobal sahədə əlaqələrin genişlənməsi kimi mühüm məsələləri müzakirə obyektinə çevirir. İmzalanan protokol respublikalar arasında miqrasiya əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcək mühüm addımdır.

Bu münasibətlərin bəhrəsi Özbəkistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Saziş, hərtərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında Bəyannamə, Özbəkistan ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq münasibətləri, Özbəkistan Respublikası və Azərbaycan Respublikası Prezidentlərinin birgə bəyannamələri və s. kimi əhəmiyyətli sazişləri özündə birləşdirən möhkəm müqavilə-hüquqi baza olmuşdur [19, 122]. Hüquqi baza imkan verir ki, hər iki ölkə miqrasiya qanunlarına əsaslanan əlaqələr qursun və mövcud sahədə əməkdaşlıq münasibətlərini

möhkəmləndirsin. Hərtərəfli əməkdaşlığın təşviq edilməsi, dövlət başçılarının mütəmadi baş tutan görüşlərində söylənen fikirlər, hökumətlərarası münasibətlər Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələrinin inkişafına dinamizm qatır.

Nəzərdən keçirilən faktlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın Özbəkistanla siyasi əlaqələri özünəməxsusluğu ilə seçilən əlaqələr olmuşdur [15, 132]. Diplomatik-siyasi sahədə yaşanan uğurlu başlanğıc həyatın bütün sahələrində olduğu kimi miqrasiya istiqamətində regional əlaqələrin yaranması və müsbət təcrübələrin öyrənilməsində ciddi rola malikdir. Azərbaycan-Özbəkistan səmimi münasibətləri, həmçinin digər Qafqaz və Mərkəzi Asiya respublikaları ilə miqrasiya əlaqələrinin qurulması və öyrənilməsində fayda verəcək əməkdaşlığın genişlənməsinə xidmət edəcək.

Nəticə. Qlobal miqrasiya proseslərinin davam etdiyi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya kimi mühüm regionlar son illər investisiya mühitinin genişləndiyi məkanlar kimi Qərbi və Avropa dövlətlərinin diqqətindən yayınmamış, əksinə hər iki regiona maraq bir qədər də artmışdır. Öz regionlarının inkişaf etməkdə olan respublikaları Azərbaycan və Özbəkistanın diplomatik sahədə həyata keçirdiyi dinamik münasibətlər heç şübhəsiz ki, miqrasiya əlaqələrinin inkişafına pozitiv təsir göstərir. Məqalə boyu sadalanan bütün müsbət məqamları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələri bugünkü qədər, əvvəllər bu qədər aktual olmamışdır. Bu əlaqələrin əhəmiyyətini əks etdirən etnik bənzərlik, xalqlararası diplomatiyanın dövlətlərarası siyasi münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərdiyini təsdiq edir.

Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərində miqrasiya sahəsində imzalanmış sənədlər, dostluq və əməkdaşlıq haqqında bağlanan sazişlər, iqtisadi-ticarəti sahənin hər gün bir qədər də inkişaf etdiyinin göstəricisi ola bilər. Burada dialoq və əməkdaşlığın genişlənməsi diplomatiyanın miqrasiya əlaqələrinin yaranması və möhkəmlənməsində fayda verdiyini bəyan edir.

Sonda mövzu ilə bağlı elmi yeniliyi aşağıda göstəriləndiyi kimi konkret müddəalarla təqdim etmək olar:

- Miqrasiya XXI əsrdə yeni çağırışlar edən əməkdaşlıq sahəsi kimi dövlətlər arasında mövcud əlaqələrin yaranması tarixinin öyrənilməsinə zəruri edir;
- Müsbət inkişaf tendensiyası kimi başlanmış beynəlxalq miqrasiya proseslərinin regionlararası münasibətlərin yaranması və genişlənməsində əhəmiyyətli rolu var;
- Azərbaycan Respublikasının türk dövlətlərilə münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişafı hər iki regionda əməkdaşlıq üçün yeni istiqamətlərin yaranmasına əlverişli təsir göstərir;
- 1991-ci ilə qədər ölkələr arasında müəyyən əlaqələr yaransa da münasibətlərin postsovet mərhələsində Azərbaycan-Özbəkistan yaxınlaşması

baş vermişdir;

- Son otuz ilə yaxın vaxt ərzində iqtisadi-siyasi münasibətlərdə əhəmiyyətli irəliləyiş müşahidə olunmuş, son beş ildə isə Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri gözləniləndən daha da yüksək səviyyəyə çatdırılmışdır;

- Hazırda Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əməkdaşlığı formalaşma və inkişaf mərhələsindən keçdiyi üçün, tədqiqat işində məhz miqrasiya əlaqələrinə üstünlük verilmişdir;

- Bu baxımdan, Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələrinin öyrənilməsi mövcud sahədə digər türk dövlətlərilə də əlaqələr tarixinin öyrənilməsinə diqqət çəkir;

- Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələrinin tədqiqində regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq mühüm rol oynayır;

- Burada beynəlxalq layihələr, seminar və treninqlər vasitəsilə yaranan Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələri və rəsmi səfərlər, mövzunun araşdırılmasına işıq tutan vacib məqamlardır;

- Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatında təmsil olunan respublikaların həmin qurumun layihələrinə qatılması müasir təcrübənin öyrənilməsinə xidmət edir;

- Regional səviyyədə Müstəqil Dövlətlər Birliyi vasitəsilə hər iki ölkənin miqrasiya qurumları ilə aparılan fikir mübadiləsi və dialoq əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edir;

- Göründüyü kimi Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələri regional və beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə əməkdaşlıq üçün yeni yollar açır;

- Diplomatik münasibətlərin davamında respublikaların xarici işlər nazirlikləri arasında yaranmış münasibətlər, miqrasiya əlaqələri tarixinin öyrənilməsinin siyasi, iqtisadi, hüquqi baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir;

- Burada miqrasiya əlaqələrinin inkişafında şəxsiyyət faktoru böyük təsir gücünə malikdir;

- Hər iki ölkə prezidentlərinin son üç ildə baş tutan qarşılıqlı səfərləri Azərbaycan-Özbəkistan siyasi və iqtisadi münasibətlərində yeni tərəqqi mərhələsi kimi yaxın tarixdə iz qoyacaq;

- Belə yüksək səviyyəli görüşlər Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələrinin əməkdaşlıqla əvəz olunması baxımından hər iki tərəf üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri ən yüksək səviyyədədir // – Bakı: “Azərbaycan” qəzeti. № 179 (9346), 23 avqust, – 2023, – s. 1-5.
2. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / <https://president.az/az/articles/view/57001> (23 avqust 2022).
3. Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında imzalanmış sənədlərin

- siyahısı / <https://history.az> (08.02.2024).
4. Bakıda MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin Miqrasiya Orqanları Rəhbərləri Şurasının 19-cu iclası keçirilir / https://www.yeniazərbaycan.com/SonXeber_e16352_az.html (12.10.2016).
 5. Diaspora təşkilatlarımız Özbək cəmiyyətinə Azərbaycan həqiqətlərini çatdırır. Onlar Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin tanıtılmasında mühüm rol oynayırlar // “Üç nöqtə” qəzeti. – Bakı, № 173, 3 oktyabr, 2017, s. 5.
 6. Dövlət Miqrasiya Xidmətinin rəisi Özbəkistanın ölkəmizdəki səfiri ilə görüşüb. https://www.migration.gov.az/index.php/az/news_detail/15008 (12.11.2021).
 7. Ələkbərli Ə.B. Özbəkistanda Azərbaycan diasporunun formalaşması / 1st Uzbekistan-Azerbaijan Academic Forum On Educational Research & Innovation “Inspiring Regional Collaborations”. 21 October. – Jizzakh Uzbekistan, 2023p. 171-184.
 8. Hüseynova R. Heydər Əliyev və Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri (1993-2003-cü illər) // – Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2014. - № 3, – s. 158-164.
 9. Kuliyyəva S. Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrində diaspora təşkilatlarının rolu // – İstanbul: Akademik Tarix və Düşünce Dergisi, - C. 7, - S. 4, - 2020, – s. 2732-2750.
 10. Məmmədli A. Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri milli maraqlara xidmət edir // “Respublika” qəzeti. - 2019, 1 sentyabr. - №190, - s. 3.
 11. Nümayəndə heyətimiz Özbəkistana səfər edib. <https://insanalveri.gov.az/?preview/az/news/view/263/> (05.08.2022).
 12. Özbəkistanda miqrasiya mövzusunda iki günlük təlim sessiyası keçirilib. <https://azerbaijan.iom.int/az/news/ozbkistanda-miqrasiya-movzusunda-iki-gunluk-tlim-sessiyasi-kecirilib>. (08.10.2022).
 13. Özbəkistan nümayəndə heyəti ölkəmizə səfər edib. https://www.migration.gov.az/az/news_detail/15637 (21.01.2023).
 14. Özbəkistan və Azərbaycan arasında miqrasiya mübadiləsinin inkişafı iqtisadiyyata müsbət təsir edəcək https://azertag.az/xeber/ozbekistan_ve_azerbaycan_arasinda_miqrasiya_mubadilesinin_inkisafi_iqtisadiyyata_musbet_tesir_edecek_serh-2741002 (25.08.2023).
 15. Ruıntən S. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan arasında münasibətlər //– Bakı: Tarix və onun problemləri. – 2010, - № 4, – s. 129-133.
 16. Ramazanova N. Azərbaycan-Özbəkistan iqtisadi əlaqələr tarixindən / 1st Uzbekistan-Azerbaijan Academic Forum On Educational Research & Innovation “Inspiring Regional Collaborations”. 21 October. – Jizzakh Uzbekistan, – 2023, – p. 108-110.
 17. Sazonova O.A. Readmissiya xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin tələb olunan dövlətə köçürülməsi mexanizmi kimi // Studia Humanitatis. - № 1, - 2021, - s. 1-9.
 18. “18 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında “Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında Saziş”ə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Protokolun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Bakı şəhəri, 11 fevral 2011-ci il, № 61-IVQ. <https://e-qanun.az/framework/21561>
 19. Адыгезалов А.Н. Узбекистан-Азербайджан: новая века двусторонних отношений // – Ташкент: «Ўзбекистон энг янги тарихининг долзарб масалалари». Фанлараро илмий-назарий журнал. № 1-2 (10-11), – 2022, – с. 119-131.
 20. Абдурахманов К.Х., Исламова Б.Б. Экономико-демографические аспекты внешней миграции Узбекистана // – Москва: «Московский экономический журнал», №5, – 2022, – с. 376-382.
 21. Ёкубов Ф. Ўзбекистонлик ёшларнинг ижтимоий мобиллашуви ва унинг ташқи миграция билан ўзаро алоқадорлиги // – Ташкент: «Ўзбекистон энг янги тарихининг долзарб масалалари». Фанлараро илмий-назарий журнал. № 1-2 (10-11), – 2022, – с. 212-221.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНО-УЗБЕКСКИХ МИГРАЦИОННЫХ СВЯЗЕЙ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Агиль П.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

XXI столетие как век сотрудничества, развития и диалога создает благоприятные условия для возникновения новых направлений в развитии азербайджано-узбекских дипломатических отношений. В связи с этим, изучение двусторонних миграционных связей как естественного процесса звучит актуально для азербайджанской историографии. Взаимные официальные визиты обоих президентов, установление отношений сотрудничества между министерствами иностранных дел, проведение бизнес-форумов, деятельность межпарламентских групп дружбы открыли новую страницу в азербайджано-узбекских отношениях. Наблюдаемые отношения высокого уровня создают основу для установления связей и сотрудничества между республиками в сфере миграции. Особенно чувствительные факторы, такие как трудовая миграция, безопасность, защита прав мигрантов, свидетельствуют о важности формирования политико-правовой базы между сторонами.

В статье рассмотрены некоторые аспекты миграционных связей Азербайджанской Республики с Республикой Узбекистан в современный период.

Ключевые слова: Азербайджан, Узбекистан, дипломатия, миграция, международное сотрудничество

SOME ASPECTS OF AZERBAIJANI-UZBEK MIGRATION RELATIONS IN THE MODERN PERIOD

Agil P.AHMADOV

SUMMARY

The XXI century as a century of cooperation, development and dialogue creates favorable conditions for the emergence of new directions in the development of Azerbaijani-Uzbek diplomatic relations. In this regard, the study of bilateral migration relations as a natural process sounds relevant for Azerbaijani historiography. The mutual official visits of both presidents, the establishment of cooperation relations between the Ministries of Foreign Affairs, the holding of business forums, and the activities of interparliamentary friendship groups have opened a new page in Azerbaijani-Uzbek relations. The observed high-level relations create the basis for establishing ties and cooperation between the republics in the field of migration. Particularly sensitive factors, such as labor migration, security, and protection of migrants' rights, indicate the importance of forming a political and legal framework between the parties.

The article examines some aspects of migration relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Uzbekistan in the modern period.

Keywords: Azerbaijan, Uzbekistan, diplomacy, migration, international cooperation

UOT 902**BƏZƏK ƏŞYALARININ
SEMANTİKASI VƏ SİMVOLİKASI HAQQINDA****Günay V. BAYRAMOVA ***

Məqalə Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün bəzək əşyalarının və onların üzərindəki naxışların təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu dövrdə sənətkarlığın inkişafı özünü bəzək əşyalarının hazırlanmasında, üzərindəki naxışlarda da göstərir. Bəzək əşyaları üzərinə naxışlar şər qüvvələrdən, təhlükələrdən qorunmaq, uğur qazanmaq məqsədilə salınırdı. Bu səbəbdən bəzək əşyaları, eyni zamanda bir kult əşyası idi. Rəmzi bəzək əşyaları üzərindəki naxışlar təhlükələrdən qorunmaq və şans gətirmək üçün talisman kimi də istifadə edilirdi.

Açar sözlər: Bəzək əşyaları, ornament, kult, Son Tunc - Erkən Dəmir dövrü

Giriş. Simvollar qədim insanların maddi və mənəvi mədəniyyətinin əsas daşıyıcılarından biridir. Tarixəqədərki dövrdə insanlar gördükləri, inandıqları canlı və cansız varlıqları stilizə edilmiş formada əşyaların üzərinə həkk etmiş, simvolların aid olduqlarının ruhlarını, gücünü daşdığını düşünmüşlər. Semantik naxışların bəzək əşyaları üzərinə salınması insanların onları daima üzərində daşımaq istəməsinin nəticəsi idi. Bəzək əşyaları insanların xarici görünüşünü, geyimini tamamlayan dekorativ və integrativ elementdir. Yüksək zövqlə və zərif hazırlanmış bəzək əşyaları insanlarda onlara sahibolma arzusu yaradır. Cəmiyyətin həyat tərzini, dini inancları, mədəniyyət, iqtisadiyyat, dəb, bəzək əşyalarının istehsal prosesinə, onların üzərindəki naxış və bəzəklərin semantikasına təsir edən amillərdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan bəzək əşyaları qədim sivilizasiyaların mədəni simvoludur. Bəzək əşyalarının tədqiqi, onların üzərindəki naxışların, relyefik bəzəklərin semantikasının açılması qədim cəmiyyətlərin mənəvi mədəniyyətlərinin tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəzək əşyaları üzərində rast gəldiyimiz naxış motivləri heç də təsadüfi seçilməmiş, onların bir çoxu kult xarakteri daşmışdır.

Bəzək əşyaları üzərində həkk edilmiş naxışlar uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu naxışların semantikasi insanların dini inancları və dünyaya

* *AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi, doktorant; gunaybayramova296@gmail.com; ORCID ID: 0009-0006-0865-2267*

görüşü ilə birlikdə ətraf aləmdə, təbiətdə gördükləri ilə də birbaşa bağlı olmuşdur. Bəzək əşyaları üzərindəki ornamentlərin hər birinin semantik mənası olmuşdur. Gilan çayı vadisindəki arxeoloji abidələrin tədqiqi göstərir ki, bu coğrafi ərazidəki ornamentlərin işlənmə üslubu, yerli motiv və süjetləri vardır.

Son Tunc və İlk Dəmir dövrünə aid bəzək əşyaları üzərində təsvir edilmiş naxışların yaranmasını və inkişaf prosesini izləməklə insanların təsərrüfat həyatında, məişətində və dini inanclarında baş verən dəyişiklikləri öyrənə bilərik. Hər bir naxış özlüyündə müəyyən inkişaf yolu keçmişdir, odur ki, hər hansı ornamentin semantikasi haqqında söylənilən hər fikri olduğu kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Bununla yanaşı, bəzi naxışların semantikasına baxdıqda onların ümumbəşəri olduğunu görürük (astral məzmunlu ornamentlər: ay, günəş kultu və s.). Lakin bəzi naxışlar lokal xarakter daşıyaraq, həmin ərazidə yaşayan tayfaların inancını, yaxud təsərrüfat həyatını, yaşadığı coğrafi şəraiti və s. özündə əks etdirir.

Simvol, müəyyən bir obyektin və ya hadisənin, düşüncələrə əsaslanan bir konseptin öz anlamının təfərrüatları və konnotasiyası ilə müqayisəsindən yaranır. Başqa bir yanaşmaya görə isə, simvollar universallaşdırılmış səssiz dildir [18, 24].

Antropoloq B.Temren duyğularla qavranılması mümkün olmayan şeyləri dərk edilə bilən hala gətirən işarələri simvol adlandırır [17, 88].

Müzakirə. Tanrıların yer üzündəki nümayəndələri olan din adamları bu güclərini insanlara sübut etmək üçün bir çox yollardan istifadə edirdilər. Dini ayinlərdə tanrı ilə bağ qurmaq üçün vasitə olan simvolları ya geyinir, ya da bəzək əşyası kimi taxırdılar. Həyata keçirilən ayinlərdə pis ruhlardan qurtulmaq, bərəkət üçün tanrıya dualar edərək təbiət və insanları qorumağa çalışırdılar. Tanrılar tərəfindən onlara göndərilən simvolları, eyni zamanda simvolların güclərini insanlar öz üzərində gəzdirirdi. Bu əşyaların çoxu qiymətli və yarımqiymətli daşlardan hazırlanırdı [9, 12].

İnsanlar üçün bəzək əşyaları üzərindəki simvollar, onların qoruyucu xüsusiyyəti çox böyük önəm kəsb edirdi. Son Tunc – Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik olan bəzək əşyaları üzərində həm həndəsi, həm zoomorf naxışlara, həm də ideoqramlara rast gəlirik. Metaldan hazırlanmış bəzək əşyalarının üzərində ən çox rast gəlinən günəş, ay və ulduz simvollarıdır. Astral simvolların bəzək əşyaları üzərində həkk edilməsi insanların ilahi gücə malik olduğunu qəbul etdikləri günəşə, aya və ulduzlara olan inamının nəticəsidir. Bəzək əşyaları üzərindəki həndəsi naxışlar da günəş, ay, ulduzların sxematik təsvirlərindən ibarətdir.

Səma cisimləri içərisində ən geniş yayılmış inanc günəşə olan inancdır. Günəş inancı tarixin bütün dövrlərində müxtəlif xalqların inanc sisteminin bir parçası olmuşdur. Günəş ilk növbədə qədim insanlar üçün istilik

və işıq mənbəyi idi. İnsanlar əkinçilik üçün də günəşin önəmini bilir, fə-silləri buna görə müəyyən edirdilər. İnsanlar, eyni zamanda dan yeri ilə yön-lərini müəyyən edir, kölgələrin yardımı ilə günün hərəkət vaxtını təxmin edə bilirdilər. Günəşin doğduğu və batdığı nöqtələrin, özəlliklə yaz və payızda gecə və gündüzün bərabərləşdiyi günlərdə müşahidəsi insanların ideologiya-sında və dini təsəvvüründə öz yerini tapmışdı [16, 98]. Günəş qədim insan-ların həyatda qalmasına, onların istehsal etmədən qidalanmasına yardım edən ilk ilahi qüvvə idi.

Aya inam bir çox xalqların inanc sisteminin əsas parçası olmuşdur. Tarix boyunca bu inam müxtəlif mənalarda yozulmuşdur. Daş dövründən insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynayan ay qaranlıq gecələrdə, təbiətin bəzən əlverişsiz şəraitində insanlar üçün işıq mənbəyi olmuşdur. Gündüz günəş insanlar üçün nə qədər əhəmiyyətli və vacib idisə, ay da gecələr in-sanların məişət və mənəvi həyatı üçün önəmli idi. Ən qədim mətnlərə görə, insanlar ayın dörd fazasını – aypara, böyüyən, dolğun və sönən mərhələlə-rini müşahidə edirdilər ki, bu da vaxtı tənzimləməyə kömək edirdi. Eynilə, günəşin də mövqeyi və kölgələrin hərəkəti insanların oriyentasiyasına kö-mək edirdi. Bir çox xalqlarda ay qadınların reproduktiv funksiyasının (do-ğub-törəmə) simvoludur. Eskimolar, estoniyalılar, yakutlar, yeniseyililər və b. xalqlar toylarını yeni ayda edirdi, ay onlar üçün dövlənmə və çoxalma simvolu idi [1, 135].

Bu səbəblərə görə günəş və ay inancı insanların mənəvi, dini, həm də təsərrüfat həyatında önəmli rol oynayırdı. Günəş və ay insanların ilahi qüv-və olaraq gördüyü təbiət hadisəsi idi. İnsanlar günəş və aya olan inanclarını gün ərzində üzərlərində gəzdirdikləri bəzək əşyalarında da əks etdirirdilər. Plovdağ nekropollarının tədqiqi zamanı ay və günəş inancı ilə bağlı bir çox artefaktlara rast gəlinmişdir. Qəbirlərdən tapılmış nazik tunc lövhədən hazırlanmış aypara formalı sırğalar insanların məhz aya olan inancının nəticəsi idi. II Plovdağ nekropolunun 21 nömrəli qəbrinin kamerasından tapılmış 3 cüt tunc sırğa (şəkil 1 və 3), həmin nekropolun 44 nömrəli qəbrindən tapıl-mış 2 cüt aypara formalı, müxtəlifölçülü sırğalar (şəkil 2) xüsusən maraqlı doğurur [4, 20]. 44 nömrəli qəbirdən tapılmış iki cüt sırğadan birisi digər-rindən ölçüdə böyük olub, nisbətən qalın tunc təbəqədən hazırlanmışdır. Maraqlıdır ki, hər iki qəbirdən tapılmış, ümumi 5 cüt sırğa fərqli kəsimlərdə qarşımıza çıxır: sırğalardan bəziləri ayparanı, bəziləri isə tam, dolğun ayı xatırladır. Görünür, sənətkarlar ayın müxtəlif fazalarını müşahidə etmiş və bəzək əşyaları üzərində əks etmişlər.

Muncuqlutəpə nekropolunun 9 nömrəli qəbrindən tapılmış pastadan (gildən) hazırlanmış muncuğun (şəkil 9) üzərində qeyd edilmiş naxış da hə-min ərazidə yaşamış insanların günəşə olan inamı ilə bağlı olmuşdur. Pas-tadan hazırlanmış dördbucaq formalı muncuğun üzərində 4 ədəd ikiqat

dairələr və ortasında nöqtə əks edilmişdir [19, 10]. Tədqiqatçıların fikrinə görə, ortası nöqtəli dairə simvolu günəşin rəmzi olmuşdur. Muncuğun üzərində 4 ədəd dairənin işarə edilməsi isə, görünür, ilin 4 fəslini təsvir edirmiş. Bu işarələr təkamül edərək, müasir dövrdə ulduzlara çevrilsə də, günəş və ay sakral təsvirlərin ilkin yozumlarından biri olmuşdur [11, 143]. Eyni işarənin oxşarına II Plovdağ nekropolunun 85 nömrəli qəbrindən tapılmış ağ pastadan uzunsov formada hazırlanmış muncuğun (şəkil 10) üzərində rast gəlik [5, 272]. Muncuğun hər iki üzündə 2 ədəd ortası nöqtəli dairə əks olunmuşdur. Artefaktlar üzərində əks olunmuş ikiqat dairələr həm də qadının törəyib-artma funksiyasını təmsil edirdi [1, 111]. Lakin Muncuqlutəpə və Plovdağ nekropollarından tapılmış muncuqların üzərindəki təsvirlərdə dairələrin ortasında nöqtənin də qeyd olunması bu fikri təkzib edir.

Bəzək əşyaları üzərində rast gəldiyimiz simvolların bir qismi həndəsi naxışlardan ibarətdir. Həndəsi naxışlar daha çox tam düz xətt, qırıq-qırıq xətlər, dalğalı xətlər, üçbucaq, dördbucaq, dairəvi formalarda qarşımıza çıxır. Muncuqlar üzərində həndəsi naxışlarla daha çox qarşılaşırıq. Qeyd edək ki, həndəsi naxışlar təkcə bəzək əşyaları deyil, keramika məmulatı üzərində də müxtəlif variantlarda qarşımıza çıxır. Üçbucaq simvolu həndəsi naxışlar içərisində ən çox istifadə ediləndir. Bu simvol adətən, istiqamətinə görə müxtəlif cür izah edilir. Məsələn, iti ucu yuxarı olan üçbucaqlar səmanı, iti ucu aşağı olan üçbucaqların isə yeri işarə etdiyi fikri söyləyir. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə isə iti ucu yuxarı formada təsvir edilmiş üçbucaqlar dağları simvolizə edir. A.Bullinqin ornamentlərə dair interpretasiyasında üçbucaqlar və ziqzaqların dağları simvolizə etdiyi, onları ayıran xətlərin isə dağların arasında yerləşən günəşin çıxdığı vadi olduğu qeyd edilir [2, 16]. A.A.Vayman üçbucaq təsvirlərinin ilkin şumer piktoqrafiyasında qadın anlamı verməsi qənaətinə gəlmişdir [15, 115]. Bəzi artefaktlar üzərindəki üçbucaqların içinin tornaxışlı olduğunu nəzərə alsaq, onların dağları simvolizə etməsi fikri öz sübutunu tapır. Lakin bu o demək deyil ki, hər üçbucaq simvolu dağları təsvir edir. Hər bir işarənin açılışı artefaktın üzərində naxış kompozisiyasından, onun həkk edilmə stilindən birbaşa asılıdır.

II Plovdağ nekropolunun 85 nömrəli qəbrindən tapılmış muncuğun (şəkil 11) üzərindəki üçbucaq naxışı, xüsusilə diqqət cəlb edir. Muncuğun üzərində təsvir edilmiş naxış təpə hissələri bir-birinə keçmiş ikiqat üçbucaq motivindən ibarətdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, başaşağı üçbucaq dişini, tərsi isə erkəyi simvolizə edir [1, 187]. Muncuq aksesuardan daha çox möhürü xatırladır. Həm Muncuqlutəpə, həm də Plovdağ nekropollarından bir neçə mitanni tipli möhür tapılmışdır. Lakin bu muncuq həmin möhürlərdən bir az fərqlənir. Üzərindəki işarəni də nəzərə alsaq, ola bilsin, bu muncuq talisman, yaxud da amulet xarakterli olmuşdur. Bu muncuğun üzərindəki simvol məhsuldarlıq, artım, doğumu simgələyirdi. Muncuqlar üzərində daha

çox qarşılaşdığımız həndəsi naxışlar şaquli və üfüqi istiqamətli düz xətlər və kəşifən xətlərdən - şəbəkədən ibarətdir. Düz və dalğalı xətlər adətən, suyu simvolizə edir.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə insanların istifadə etdiyi əsas bəzək əşyasından biri də asma bəzəklər idi. Asma bəzəklərin, demək olar ki, hamısı kult təyinatlıdır. Görünür, asmalar sadəcə aksesuar xarakteri daşımır, hər hansı bir inancın nəticəsi olaraq, insanların boynundan asdığı bəzək idi. Sənə bəzəkləri içərisində əsas yeri tutan asma bəzəklərdən ən çox rast gəldiyimiz tuncdan hazırlanmış, hər iki ucu spiralvari olaraq qatlanmış asma bəzəklərdir. Son Tunc və İlk Dəmir dövrü üçün səciyyəvi olan bu bəzək əşyalarına Gilançay vadisi arxeoloji abidələr kompleksi ilə yanaşı bu dövrün bir çox abidələrində rast gəlinir. Asma bəzəklərin bir hissəsi dairəvi formada, üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilmiş şəkildə qarşımıza çıxır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, dairəvi formalı, tunc lövhələrdən hazırlanmış asma bəzəklər günəşin simvoludur. Bu asmaların bir neçə növü - üzəri üçbucaq kəsmə naxışlarla bəzədilmiş (Qızılburun nekropolu) forması, üzəri beş, yaxud altıqollu günəş simvolu ilə bəzədilmiş forması, üzərində kiçik dairələrin təsvir olunduğu, hətta üzərində heç bir naxış olmayan formaları tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bəzək əşyalarının istehsalında bugünə qədər gəlib çatmış formalardan biri də zoomorf motivlərdən istifadədir. Bunun bir neçə səbəbi var:

1. Təbiətin ilhamverici gücü: heyvanlar təbiətin mühüm hissəsidir və insanlar tarix boyu təbiətdən və heyvanlardan ilham alıblar. Zoomorf motivlər təbiətin gücü, lütfü və gözəlliyi ilə əlaqələndirilir. Bu motivlər insanların təbiət ilə əlaqəsini xatırladır, aksesuarlara təbii cazibə və zəriflik qatır.

2. Mədəni və mifoloji mənalar: bir çox mədəniyyətlərdə heyvanlar simvolizm və mifoloji mənalarla dərinlən əlaqələndirilir. Məsələn, pələng güc və cəsarət, qartal azadlıq, böyüklük, şir liderliyi, canavar isə sədaqət və cəsarətin simvolu kimi bilinir. Bu cür simvolları üzərində daşıyaraq insanlar öz şəxsi keyfiyyəti və dəyərlərini ifadə edirdilər.

3. Estetik dəyər: heyvan motivləri, ümumiyyətlə, estetik olaraq da cəlbedicidir. İnsanların heyvanların forma və xüsusiyyətlərini, heyvan fiqurlarının zərif və ya güclü görünüşündən istifadə etməsi aksesuarların cəlbediciliyini artırır.

Nəticədə, zoomorf motivlər təbiətdən, mədəniyyətdən və mifologiyadan ilham alıb bəzəklərə müxtəlif mənalar əlavə edərək, istifadəçiyə unikal üslub və özünüifadə şansı verir.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü bəzək əşyaları içərisində qoç motivli asma bəzəklər sözügedən Gilan çay vadisi abidələrində geniş yayılmışdı. Hər iki ucu spiralvari burulmuş şəkildə tuncdan hazırlanmış asma bəzəklər (şəkil 14) görünür, qoç simvolu kimi istifadə edilirdi [19, 7]. Qoç (qoyun)

simvolu təkcə bəzək əşyalarında yox, keramika nümunələri üzərindəki ornamentlərdə, eyni zamanda qəbir abidələri üzərinə qoyulmuş qoç heykəllərinə qarşımıza çıxır. Bu, bir tərəfdən həmin ərazilərdə qoyunçuluğun geniş yayılması və əhalinin təsərrüfat həyatındakı mühüm rolu ilə əlaqədardır. İki tərəfi burulmuş qoç simvolu eyni zamanda gücü və əbədiliyi təmsil edir. Totemizmin simvolları ilə qəbir abidələrində tez-tez qarşılaşırıq. Heyvanların insanların təsərrüfat, sosial, mədəni həyatlarında rolu qəbir abidələrində də öz əksini tapmışdır. Hələ qədim dövrlərdə insanlar ölünün yanına saxsı qablar, bəzək əşyaları, silahlarla yanaşı ev heyvanlarını da öldürüb basdırmağa başlamışdılar. Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə xas xüsusiyyətlərdən biri də artıq qəbir abidələrinin yanında qurbangahların olması idi. Qurbangahlara içi yemək, su dolu qablarla yanaşı heyvanlar da qoyulurdu. 2021-ci ildə II Plovdağ nekropolunda 98 sayılı kurqanın qurbangahından xırda buyuzlu heyvan sümükləri (heyvanın kəlləsi, qabaq və arxa ayaqları qoyulmuşdur), gil qablar tapılmışdır. Bu qurbangah ölçülərinə görə tədqiq edilən digər qurbangahlardan daha böyük olub, lakin dağıdılmışdır [3, 33]. Bu, digər dünyaya inancın simvolu idi. Zaman keçdikcə qəbir abidələrində daşdan yonulmuş müxtəlif heyvan fiqurları da istifadə edilməyə başlayır. Bu zoomorf heykəllər içərisində qoyun və at heykəlləri, xüsusilə daha geniş yayılmışdır. Bir çox miflərdə və dini kitablarda qoç başçını (sultanı), qoyun isə xalqı bildirir.

Arxeoloji tədqiqatlarda qəbirlərdən tapılmış bəzək əşyaları içərisində önəmli yeri muncuqlar tutur.

Asma bəzəklər içərisində quş fiqurlu asmalar geniş yayılmış və yetərinə tədqiq edilmişdir. Gilançay vadisi nekropollarının (Muncuqlutəpə, I Plovdağ, II Plovdağ və s.) qəbirlərindən də müxtəlif formalı, tuncdan hazırlanmış zəncirin hər iki ucuna asılmış quş fiqurları (şəkil 13) tapılmışdır. Muncuqlutəpə nekropolunun 14 nömrəli qəbrindən tapılmış quş fiqurlu asma bəzəyin üzərində şaquli kəsmə bəzəklər həkk edilmişdir [19, 27]. Mifologiyada qədim dövrlərdən daha çox səmanı və ruhu simvolizə edən quş təsvirləri zaman keçdikcə öz ilkin mənasını itirərək dekorativ naxış kimi istifadə edilirdi. Beləliklə, bəzək elementinə çevrilən quş təsvirləri zaman keçdikcə daha çox təhrif edilir və stilizə olunmuş formada verilir. Quş fiqurları adətən, ördək, çöl kəkliyi kimi ovçuların daha çox ovladığı növ quşlar olmuşdur. Bu çöl quşlarını insanlar həm də ətrafda tez-tez görürdülər. Bu da bu fiqurların bir tərəfdən hər hansı inancla, totemizmlə deyil, real həyatla - sırf ovçuluğun insanların həyatındakı rolu ilə əlaqəlidir. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, quş qədim inanclar sistemində həmişə insan ruhunu simvolizə etmişdir.

Muncuqlutəpə nekropolunun 14 nömrəli qəbrindən əldə edilmiş tuncdan hazırlanmış düymə (şəkil 12) üzərindəki naxışlar da maraqlıdır.

Dairəvi formada, nəfis hazırlanmış düymə ilk baxışdan günəş simvolu kimi diqqəti cəlb edir, ancaq üzərindəki naxışlar fərqlidir. Tunc düymənin səthində 4 ədəd spiralvari naxışlı kompozisiya vardır. Naxış bir nöqtədən çıxan 3 düz xətt və mərkəzdəki xətt istisna olmaqla, xətlərin uclarının qıvrılıraqla spiral formasından ibarətdir. İkisi üfqi, ikisi isə şaquli istiqamətdə olan naxışlar elə ilk baxışdan hər iki ucu qıvrılmış, yuxarıda bəhs etdiyimiz qoç fiqurlu asma bəzəyi xatırladır [19, 28]. Görünür, tunc düymə üzərində həkk edilmiş bu naxış, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik olan qoç fiqurlu asma bəzəklərin stilizə edilmiş formasıdır. Tunc düymə üzərindəki üçüncü naxış isə xaç simvoludur. Xristianlığın meydana gəlməsi ilə xaç işarəsi xristoqramma kimi daha geniş yayılmışdır. Xaç işarəsinin müxtəlif formaları, bu formalardan asılı olaraq müxtəlif mənə yozumları vardır. Qədim xaç işarələrindən biri də Misir fironlarının əllərində tutduğu və ya sinələrində gəzdirdiyi “ank” adlanan xaçdır. Bu xaç doğan günəşi, əksliklərin vəhdətini, ruhun ölməzliyini və sirlərin açarını simvolizə edirdi. Tunc düymə üzərində həkk edilmiş bu naxış ilk növbədə həyatı, əbədiliyi və daimi hərəkəti bildirir.

İnsanoğlunun yaşamı boyu ətrafında görüb inandığı, təkcə lokal tayfaların mənəvi mədəniyyətində yox, universal olaraq, dünyadakı bir çox xalqlarında mifologiyası və dini inancında özünəməxsus yer tutan simvollarından biri və başlıcası ilan simvoludur. Bugünə qədər, rayonlarda, həyətlərdə evin içində dolayan ilanı öldürməyib, onu “ocaq ilanı” adlandıraraq, ona inanırlar. Geniş yayılmış ilan kultu bəzək əşyalarında da qarşımıza çıxır. İlanın əcdadlarla sıx əlaqəsi olduğu söylənilir, çünki ilan yer altında, mağaralarda yaşayırdı və ölümlərin ruhlarının da orada yaşadığına inanırdılar. Müxtəlif sənət əsərlərində ilan gücü, ölməzliyi və dünyanın yaranmasını simvollaşdıran mühüm bir motiv kimi görülür. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü bəzək əşyaları içərisində ilanbaşı tunc qolbaqlar özünəməxsus yer tutur. Muncuqlutəpə nekropolunun 8 nömrəli qəbrindən bu tipli ilanbaşı 5 ədəd tunc qolbaq (şəkil 4, 5) tapılmışdır. Qolbaqlardan ikisinin uc hissələri bir-birilə birləşmir [19, 22]. İlan həyatı, torpağı, bərəkəti, himayə və müalicəni simvolizə etdiyi kimi, təhlükənin, qaranlığın və ölümün də rəmzidir [6, 55].

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə muncuqlar əsasən, müxtəlif növ təbii, yarımqiymətli daşlardan, yaxud da ağ pastadan hazırlanırdı. İnsanların təbii daşlardan istifadə etməsinin bir sıra səbəbləri vardı:

1. Estetik gözəllik: təbii daşların müxtəlif rəng və formaya malik olması daşlardan hazırlanan muncuqların gözəl və estetik görünməsi demək idi. İnsanlar xarici görünüşlərini tamamlamaq üçün, müxtəlif növ bəzək əşyalarında rəngli muncuqlardan istifadə edirdilər.
2. Spiritual və energetik inanc: bir çox mədəniyyət və inanclarda təbii daş-

ların spiritual və energetik xüsusiyyətlərə malik olduğuna inanılır. Bu daşlardan hazırlanmış muncuqlardan istifadə onlardakı energetik xüsusiyyətlərdən faydalanmağa kömək edirdi.

3. Şəxsi özünüifadə: muncuqlar insanların statusunun və gücünün simvolu ola bilər. Hər bir muncuğun forması, rəngi və materialı sahibinin şəxsi keyfiyyətlərini və statusunu təcəssüm edə bilmə xüsusiyyəti daşıyırdı.
4. Müalicəvi təsir: təbii daşların sağaldıcı xüsusiyyətlərə sahib olduğu düşünülərək, muncuqların bu xüsusiyyətlərindən faydalanan sahibinə müalicəvi təsir etdiyi düşünülürdü.
5. Ritual və mərasimlər: təbii daşlardan hazırlanan muncuqlar bəzi ritual və mərasimlərdə də istifadə olunurdu.

Altay türklərinin yaradılış əfsanələrindən Orxon yazılarına, uyğurların bəxt, xoşbəxtlik, güc və bolluq-bərəkət verdiyinə inandıqları Qutlu dağının simvolundan Şumer, Akkad, Babil, Het və Anadoluda müqəddəs sayılan “havaşi” daşına, frigiyalılarda başlanğıcda bir meteor daşı ilə əlaqələndirilən ana ilahə “Kybele”yə qədər bir çox mifoloji rəvayətdə əhəmiyyətli funksiyalar oynadığı görülür [7].

Hələ qədim zamanlardan təbii daş xammalının bol olduğu Gilançay vadisində yaşayan insanlar ətrafda gördükləri müxtəlif rəngli, parlaq daşlardan məişətdə istifadə etməyə başlamışlar. Qiymətli daşlara nisbətən, yarımqiymətli daş xammalı həm Naxçıvan MR ərazisində daha çoxluq təşkil edirdi, çünki əldə olunması asan idi, həm də sərtliyi az olduğundan ustanın daş üzərində işləməsi, ona müəyyən forma verməsi daha rahat idi. Gilançay vadisi nekropollarından əldə edilmiş bəzək əşyaları olan yarımqiymətli daşlar əsasən, qırmızı rəngli əqiq, qranat, dağ billurundan hazırlanmışdır. Hər bir təbii daşın özünəməxsus mənası və sağaldıcı xüsusiyyəti olduğuna inanılırdı. Göy rəngli lacivərd daşının nəzərə, pis gözə qarşı qoruyucu daş olduğuna, əqiq daşının ağılı və bədəni gücləndirdiyinə, opalın ay, günəş və torpağın gizli güclərinin qaynağı olduğuna, kvarsın sadəlik və gözəlliyi təmsil etdiyinə, sitrin daşının gözəl xəyalların, amestistin müqəddəs olan ruhların, turmalin daşının bilgi, zəkani artırdığına inam var idi. Üzvi daşlar olan incinin dənizi xatırlatması, su kimi təmiz və sadəliyi təmsil etdiyinə, mərcan daşının depressiyaya qarşı qoruma xüsusiyyətinin olduğuna, kəhrəbanın şəfaverici enerjisi olduğuna inanılırdı.

Rəvayətə görə, müxtəlif rəngli əqiq daşı üzərində gəzdirən insanlar düşmənlərindən qorxmur və zəlzələ onlara təsir etmir. Nefrit daşının insanı ildırım vurmasından qoruduğuna inanılırdı. Oniks daşının müxtəlif növləri (buludlu-yaşıl, tutğun, şəffaf) sahibini oddan, dəlilikdən (görünür, psixi problemlər nəzərdə tutulur) qoruduğuna inanılırdı [10, 124].

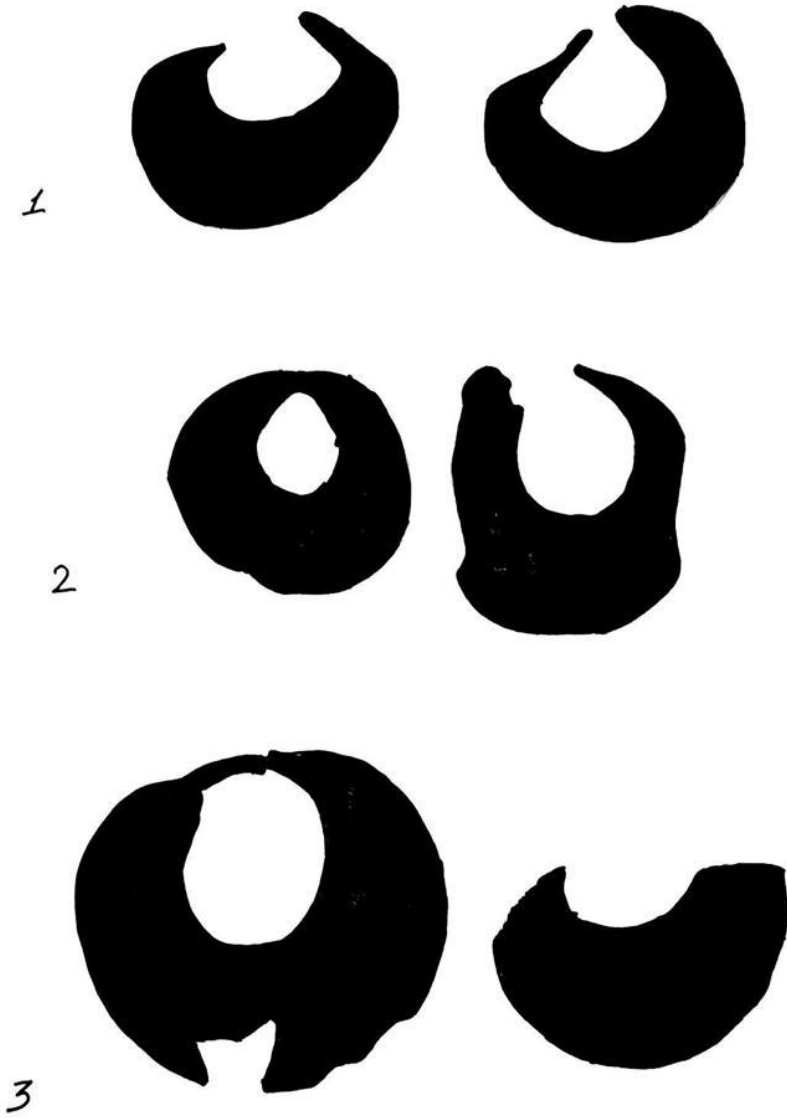
Təbii daşların müalicəvi təsiri haqqında olan məlumatları (obyektiv və subyektiv) gerçəkliyi sübut olunmuş və subut olunmamış olaraq iki yerə

bölmək olar. Təbii daşların sehrlı və tilsimli gücündən istifadə antik dövrlərdə Aristotel, Herodot kimi filosofların yazılarında da qarşımıza çıxır. Antik dövr filosofları lazurit, malaxit, nefrit, kəhrəba kimi daşların müalicəvi olduğu qənaətində olmuşlar [8, 122].

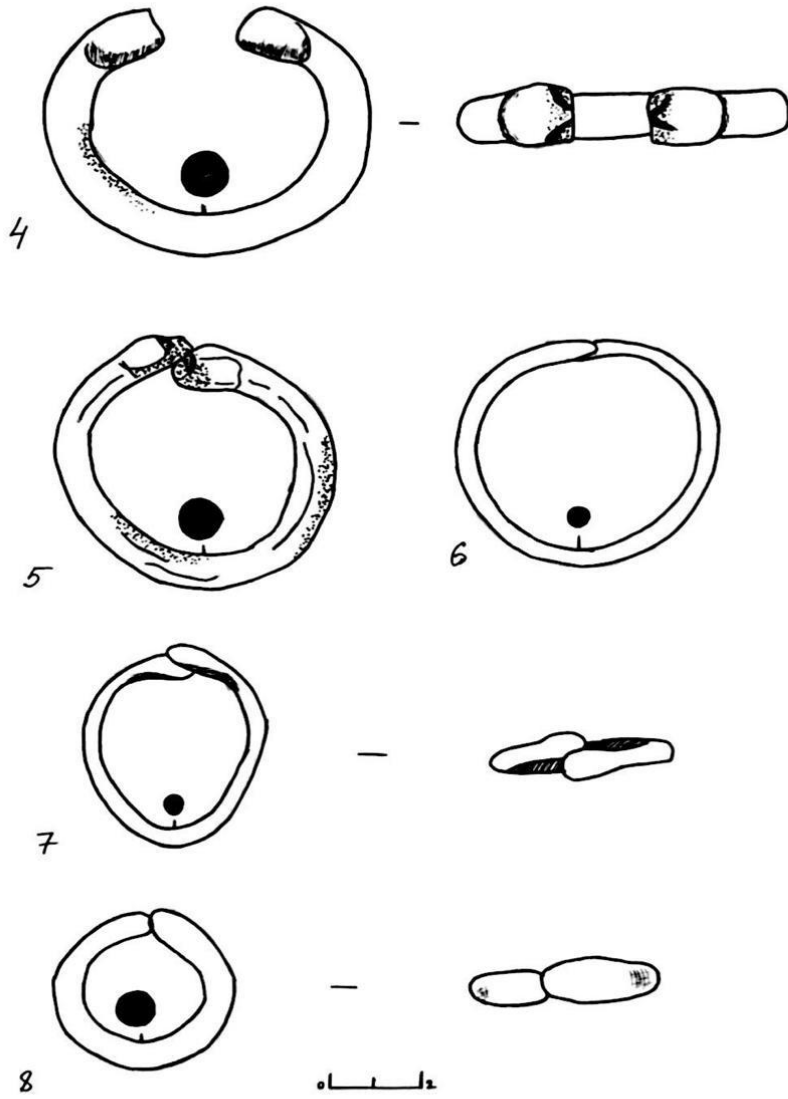
Fransızca “kornalin”, ingiliscə “karnelian”, yunanca “agat”, xalq arasında “qan muncuğu” [14, 19] adlanan əqiqdən hazırlanmış muncuqlar Gilançay vadisi nekropollarında geniş yayılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Xaraba Gilan Antik və Orta əsrlər şəhər yeri ilə Plovdağ abidələr kompleksi arasında yerləşən daş qutu qəbirlərdən ibarət nekropoldan çoxsaylı əqiq muncuq tapılmışdır və xalq arasında bu ərazi Muncuqlutəpə adlanırdı. Son Tunc – Erkən Dəmir dövrü bəzək əşyalarında əqiq daşından bu qədər geniş istifadə həm Naxçıvanın xammal mənbəyi ilə zəngin olması, həm də bu daşa olan inanc idi.

Kalsedon daşının ən geniş yayılmış növü olan əqiq (aqat) daşı, sümer dilində “gug” kəlməsindən gəlir [13, 267]. Əqiq daşının 5 fərqli növü olsa da, biz Gilançay vadisi arxeoloji abidələrin sadəcə 2 növünə – qırmızı və damarlı (çizgili) növlərinə rast gəlirik. Daşın damarlı növü qırıldığı zaman içində təbii xətlərin olduğu müşahidə olunur. Muncuqların hazırlanmasında əqiqin daha çox tündqırmızı və çizgili növlərindən istifadə edilmişdir. Əqiq daşının sağaldıcı-müalicəvi əhəmiyyəti hələ qədim dövrlərdən insanlara məlum idi. Qədim türkmən topluluqlarında əqiq daşının sağaldıcı-müalicəvi təsiri, sağlam olmayan hüceyrələri sağaltması, təzyiqli normaya salması, qan təzyiqini artırması, ağrıyan bölgəyə təmas etdiyi zaman ağrını azaltması təcrübələr əsasında sübut olunmuş və xalq arasında geniş yayılmışdır [8, 127]. Əqiq daşına olan antik inanclardan biri də, bu daşın korluğu müalicə etdiyi, görməni yaxşılaşdırdığıdır. İngiltərədə Britaniya muzeyində olan “sehrlı daş” kolleksiyasında əqiq daşın üzərində aya baxan kərtənkələ təsvir edilmiş və üzərində yunanca “kor” yazısının olduğu bunu əyani olaraq sübut edir [12, 55]. Əqiq daşının “zona” adlı dəri xəstəliyinin alternativ müalicə üsulu olduğu da deyilir. Xəstənin ayağının altına əqiq daşı qoyulması ilə bədəndəki istiliyi azaltmasına inanılırdı.

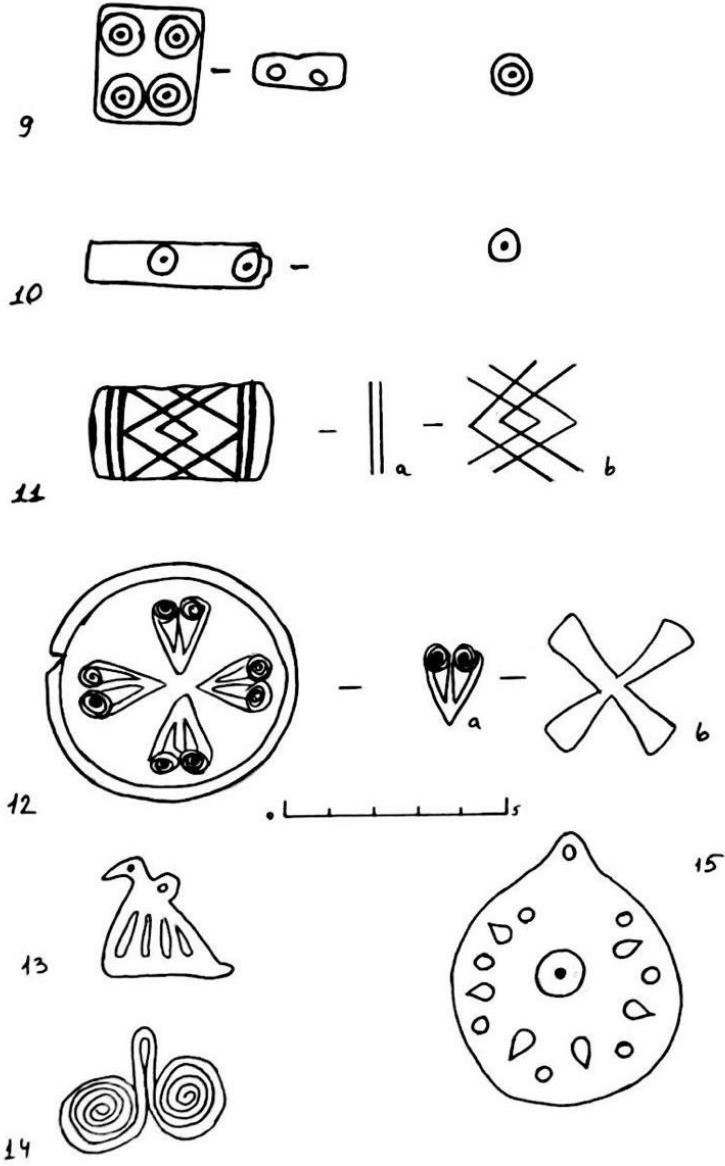
Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, təbii daşlar insanın sağlamlığı və psixologiyasına müsbət təsir göstərir. Buna görə də insanlar yarımqiyətli minerallardan hazırlanmış bəzəkləri üzərində daşıyaraq, bədənlərinə təmas etdirib həm fiziki, həm də psixoloji ilac kimi istifadə edirdilər.

Tablo 1. Tunc sırğalar

Tablo 2. Tunc qolbaqlar

Tablo 3. Bəzək əşyaları üzərində naxış və simvollar

Nəticə. Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə qədim tayfaların mənəvi mədəniyyətinin əsas elementləri bəzək əşyalarında əks olunmuşdur. Bəzək əşyalarının tədqiqi göstərir ki, onların forması daha çox rəmzi, üzərindəki naxışlar isə daha çox semantik mənə daşımışdır. Rəmzi mənə daşıyan bəzək əşyaları əsasən Günəş və Ay inancları ilə bağlı olmuşdur. Bəzək əşyaları Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə bu ərazidə yaşamış insanların təsərrüfat həyatını, sosial statusunu, dini inanc sistemini əyani olaraq canlandırmağa kömək edir. İnsanların gündəlik həyatının bir əşyası olan amulet və talismanlar qədim sivilizasiyaların mədəni irsinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ateş M. Mitolijiler ve semboller. – İstanbul: Aksiseda, 2001, 231 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. - Bakı: Elm, 2004, 296 s.
3. İbrahimli B., Əliyev E., Bayramova G. “Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyası I dəstəsinin 2021-ci ildə II Plovdağ nekropolunda apardığı arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatı. Bakı, - 2021, - 80 s.
4. İbrahimli B. Xaraba Gilan ekspedisiyasının 2011-ci ildə Plovdağ və Sumbatan Dizə abidələrində apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabatı. - № 745, - 171 s.
5. İbrahimli B. Xaraba Gilan ekspedisiyasının 2017-ci il hesabatı. № 873, inv. 189, 323 s.
6. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2013, - 120 s.
7. Karahan D.S. Dünyada ve Türkiyede doğal taşlar. Maden tetkik ve arama genel müdürlüğü, 2018 <https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden-serisi/img/DOGALTAS.pdf>
8. Kılıç S. Takılarda kullanılan organik ve mineral taşların insan üzerine etkileri // Karadeniz Araştırmaları 29, - s. 119-132
9. Kuşoğlu M. Tılsımdan Takıya. - İstanbul: Pimapen Kültürüvi, - 1998, - 224 s.
10. Qaşqay M., Mahmudov Ə. Qiymətli və yarımqiymətli rəngli daşlar. - Bakı, Azərnaşr - 1973, - 343 s.
11. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər .. mənimsəmələr. – Bakı, - 2013, 327 s.
12. Mirzoeff J. A taste for Ancient gems and modern metals // New scientist 1985, p.55-56
13. Özkan S. Eski Anadolu da kuvars taşı işleciliği. Önder Bilgiye armağan // Ankara, Bilgin Kültür sanat yayınları, - 2011, - s. 263-276
14. Rəcəbova B. Azərbaycan Orta Əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). – Bakı: Elm, 2000, s. 134
15. Rzayev Z. Nəhəcirin Orta Tunc dövrü abidələri: tarix üzrə fəlsəfə dokt.dis. – Naxçıvan: - 2009, - 196 s.
16. Schimmel A. Sayıların gizemi. – İstanbul: Kabalçı yayınevi, - 2000, - 337 s.
17. Temren B. Tasavvuf düşüncesinde demokrasi.- Ankara: “Kültür bakanlığı yayınları”, - 1995, - 149 s.
18. Uçar T. Görsel iletişim ve grafik tasarım. - İstanbul: İnkilap yayınevi, - 2004, - 200 s.
19. Асланов Г., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. - Баку: Нурлан, - 2002, - 64 с.

СЕМАНТИКА И СИМВОЛИКА ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Гюнай В.БАЙРАМОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу украшения и изображенным на них узорам позднего бронзового и раннего железного века. В этот период с развитием ремесла менялись также процесс и форма декорирования. В результате связи природы и веры узоры на украшениях также использовались для защиты от опасности и привлечения удачи. Мотивы узоров, которые мы встречаем в украшениях, выбраны не случайно. Многие из них были культовыми украшениями.

Ключевые слова: орнамент, украшение, культ, поздняя бронза-ранний железный век

SEMANTICS AND SYMBOLISM OF ADORNMENTS

Gunay V.BAYRAMOVA

SUMMARY

The article is devoted to analysis of Late Bronze and Early Iron Age decorations and the patterns depicted on them. In this period, with the development of craftsmanship, the process and form of decoration also changed. As a result of the nature-faith relationship, patterns on jewelry were also used for purposes such as protection from danger and bringing luck. The pattern motifs we find in the decorations were not chosen randomly. Many were cult ornaments.

Keywords: Ornament, adornment, cult, Late Bronze-Early Iron Age

UOT 39

MÜASİR İNSANLARIN DİNİ İNANCLARINDA BİBİHEYBƏT ZİYARƏTGAHININ YERİ HAQQINDA

Pəri H.AĞAYEVA *

İslam dininin yayılmasından sonra yaranan müxtəlif ziyarətgahların Azərbaycan xalqının ənənəvi mədəniyyətində xüsusi bir rolu vardır. Demək olar ki, Azərbaycanın hər bir bölgəsində müxtəlif ziyarətgahlar mövcuddur və onlar bu gün də insanlar tərəfindən ziyarət edilir. Gün keçdikcə insanların bu müqəddəs yerlərə inamı nəinki azalır, getdikcə artır, ziyarətgahlara müqəddəs yerlər kimi iman gətirir, ondan kömək, ruzi-bərəkət, sağlamlıq diləyirlər. Zamanla bu ziyarətgahlar insanların təkcə dini inanclarında deyil, sosial və ailə həyatında da mühüm yer tutmuşdur. Məqalə qədim tarixə malik olan ziyarətgahlardan biri hesab olunan Bibiheybət ziyarətgahının Azərbaycan xalqının dini inanclarında yeri və rolu haqqındadır. Məqalədə Bibiheybət Ziyarətgahının yaranma tarixi, müasir dövrdə insanların buranı ziyarət etmə məqsədləri, bu insanların sosial mənsubiyyəti tədqiq olunur. Məqalədə, həmçinin insanların bu ziyarətgaha axın etməsinin məqsədi, günü-gündən insan axınının səbəbləri, insanların motivasiyalarını öyrənmək və s. məsələlər araşdırılmışdır. Tədqiqat belə bir nəticəyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının bu ziyarətgaha uzun illər ərzində münasibəti dəyişməmişdir.

Açar sözlər: mədəni antropologiya, dini inanc, müqəddəslik, Bibiheybət ziyarətgahı, Azərbaycan

Giriş. Dini araşdırmaçıların fikrincə Azərbaycan ərazisi Səudiyyə Ərəbistanı və İraqdan sonra ziyarətgahların olduğu, Əhli-beyt üzvlərinin ən çox dəfn olunduğu yerdir [1, 136]. Tarix boyu bu ziyarətgahlar müsəlmanlar və xüsusilə Əhli-beyt sevərləri tərəfindən hər zaman ehtiram və məhəbbətlə qarşılanmış, dünyanın bütün nöqtələrindən şövlə bu müqəddəs məkanları ziyarətə tələsmişlər.

Azərbaycanda İslam dininin yayılmasından sonra yaranan və günümü-zə qədər gəlib çıxan mədəniyyət kodlarından biri hesab olunan ziyarətgahların tarixi, etnoqrafik, sosial tərəfləri ilə bərabər həm də insanların yaşamında, mənəvi dünyalarının formalaşmasında və zənginləşməsində semantik-funksioanal rolu vardır [2, 107].

Belə müqəddəs məkanlardan biri də Bakının cənub girişində, Xəzər

* AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun kiçik elmi işçi; peri.ava.94@mail.ru; ORCID ID:0009-0000-4206-3008

dənizinin sahilində yerləşən Bibiheybət məscidi-ziyarətgahı Azərbaycanın dünyada tanınan müqəddəs ziyarətgahlarından biridir. Bu məscid-ziyarətgah İslamın dörd müqəddəs ziyarətgahı sırasında üçüncü yeri tutur. Məscidin tikilməsinə vəsaiti Şirvanşah II Axsitanın oğlu II Fərruxzad vermişdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bu məscid onun hökmdarlığı illərinə təsadüf edir (1264-1266) [3, 91]. Burada İmam Museyi-Kazımın qızı, İmam Rzanın bacısı Xanım Həkimənin müqəddəs qəbri yerləşir. Xanımın məzarında daşa yonulmuş yazı təsdiq edir ki, Həkimə xanım müqəddəs nəsilə məxsus olub: *“Burada Məhəmmədin nəslindən olan, altıncı imam Cəfər Sadiqinin nəvəsi, yeddinci imam Musa əl-Kazımın qızı, səkkizinci imam Əli ər-Rzanın bacısı dəfn olunub”* [4].

Bibiheybət məscidinin yaranma tarixi. Bibiheybət məscidi hər il dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar tərəfindən dərin iman və sevgi ilə ziyarət edilir. Xalq arasında bura arzuların, niyyətlərin yerinə yetiriləcəyi yer kimi inanılır. Bibiheybət məscidi öz tarixi ilə tək-cə müsəlmanların deyil, orta əsrlərdə dünya səyyahlarının və bir sıra yazıçıların marağına səbəb olmuş möhtəşəm dini-memarlıq abidəsidir. Elmi-dini və tarixi-etnoqrafik araşdırmalarla məşğul olan Paşa Yaqub özünün *“Xanım övliyalar”* kitabında qeyd edir ki, Azərbaycanda mövcud olan seyid ailələrinin əksəriyyəti də soy etibarilə ya İmam Zeynüləbidinin, ya da İmam Museyi Kazımın övladlarına gedib bağlanır [5, 39].

Bu məscidin tikilmə tarixi isə Qazanxan Mahmudun adı ilə bağlıdır. Belə ki, onun əmri ilə Şirvanşah II Axsitanın oğlu II Fərruxzad qəbrin üstündə məscid ucaltmışdır [6, 5]. Sonralar bu məscid Bibiheybət adı ilə ziyarətgah kimi tanınmışdır. Məscidin cənub divarındakı yazıya əsaslanaraq tarixçilər XIII əsrin sonu olduğunu fikirləşirlər. Məscidin divarındakı ərəbcə yazıda göstərilir: *“Mahmud ibn Sədin əməlidir”* [7, 158]. Tarixçilər Mahmud ibn Sədin, həmçinin Nardaran qalasını tikdiyini də qeyd edirlər.

Memarlıq planlaşdırılması xarakterinə görə Bibiheybət məscidi orta əsrlər dövrü Bakısında geniş yayılmış məscid tipinə aid idi. Məscid iç tərəfi çatma tağlı uzun dördbucaqlı otaqdan ibarətdir. Döşəməyə çatmayan çatma yarımtağ məscidi ortada ikiyə bölür. Cənub divarındakı mehrabın yarım-dairəvi günbəzi stalaktitlərlə, oymalarla bəzədilib.

Həz.Həkimə xanımın Bakıya gəlişi ilə bağlı bir sıra fərziyyələr mövcuddur. Amma ən çox yayılan iki fərziyyəni misal göstərək: 1) Həkimə xanımın xəstəliyi ilə əlaqədar. Rəvayətlərə görə, Həkimə (Hükeymə) xanım xəstələnib, öz yaxın adamları və nöqərləri ilə IX əsrdə Bakının cənub-qərbində yerləşən Şıxlar kəndində axan nazil suyuna möhtac olduğu üçün buraya gəlib. Lakin xəstəlik Həkimə xanıma aman verməyib, burada vəfat edib və burada da dəfn olunub. Onunla gələnlər isə, bu kəndi tərk etməyib, burada məskən salıblar. Bu fərziyyəni mərhum akademik Ziya Bünyadov

özünün “Dinlər, təriqətlər, məzhəblər” kitabında təsdiqləyir [8, 51]. Lakin ən çox bilinən rəvayət və ziyarətgahın özündə Həkimə xanımın Bakıya gəliş məqsədi başqa cür izah edilir. 2) Həkimə xanımın düşmənlərinin təqibindən qaçıb gəlməsi. Belə ki, Həkimə xanım qardaşının Məşhəd şəhərində şəhadətindən sonra ailə üzvləri ilə, daha dəqiq desək, qardaşı uşaqları ilə birgə İrənin Ənzəli şəhərinə gəlir. Buradan da deyilənə görə, Baba Sücəddin adlı qayıqçı tərəfindən dənizlə Bakı limanına çatdırılır. Baba Sücəddin isə Bakını Həkimə xanım üçün təhlükəsiz bildiyindən Hacı Bədir adlı tacir dostuna tapşırır. Səxavətli, xeyirxah, dindar bir insan olan Hacı Bədir Həkimə xanım və onun qardaşı uşaqlarını (imamın övladları) evində ölənin gününə qədər himayə edir. Xanımı düşmənlərindən gizlətmək və onlara xəbər çatmasın deyərək Həkimə xanımın əsl adını gizləyərək, ona “Bibi” deyərək müraciət edir. Hacı Bədir də adının birinci hərflərini birləşdirərək Heybət adını qəbul edib. Hacı sözünün birinci hərfi ərəb dilində “həy”, Bədir sözünün birinci hərfi isə “bə”-dir. Yəni Hacı Bədir artıq Heybət olaraq tanınırdı. Beləliklə də, Həkimə xanım Bibiheybət-Heybətin bibisi olaraq tanınmağa başladı. Hətta Hacı Bədirin vəsiyyəti də o olub ki, rəhmətə gedəndən sonra Həkimə xanımın qəbrinin ayağı tərəfində dəfn olunsun. Bu da Hacı Bədirin Həkimə xanıma qarşı olan dərin ehtiramının sübutudur.

Onu da qeyd edək ki, Həkimə xanımın digər bacıları - Həzrəti Rəhimə xanım Nardaranda, Həzrəti Leyla xanım Bilgəhdə, Həzrəti Mənsümə xanım isə İrənin Qum şəhərində dəfn edilib və eyni zamanda onların qəbri üzərində türbə ucaldılıb və hər il minlərlə zəvvarlar tərəfindən ziyarətgah kimi ziyarət edilir. Hz. Həkimə xanım ömrünün sonuna qədər ailə həyatı qurmayıb, həyatını qardaşı İmam Rzanın balalarına həsr edib, özü isə 1257-ci ildə vəfat edib. Həkimə xanım dövrünün xeyirxah insanlarından olub, yanına gələnlərə əlindən gələnin köməyi göstərmiş, hər zaman öz tövsiyələri ilə insanlara yardımçı olmuşdur. Vəfatından sonra isə dəfn olunduğu yer pür kimi şöhrət qazanmışdır. Bu hörmətli xanım tarixi mənbələrdə Fatimeyi-Suğra (kiçik Fatimə) kimi qeydə alınmış, məzarının üzərində isə “Həkimə (ə)” yazılmışdır. Ümumiyyətlə, mühəndislər, tarixçilər imamlarımızın qızlarını sayarkən bir neçəsini “Fatimə (ə)” adı ilə yad etmişlər. Belə tarixçi alimlərdən VII əsr islam alimi Sibət İbn Cövziyi nümunə gətirmək olar.

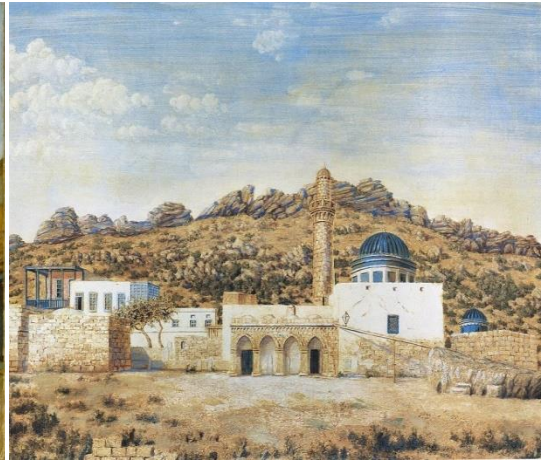
XIX əsrdən etibarən təkcə insanların inanc və ibadət yeri kimi deyil, həm də mükəmməl tarixi abidə kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən Bibiheybət ziyarətgahı ilə bağlı tanınmış alimlərin və yazıçıların əsərlərində rast gəlmək mümkündür [9, 209]. Hətta 1858-ci ildə Bakıda olmuş məşhur fransız yazıçısı, səyyah Aleksandr Düma da bu ziyarətgaha biganə qalmamışdır. Belə ki, Bibiheybət ziyarətgahını A.Düma, A.Bakıxanov, Xurşidbanu Natəvan, Qubalı Fətəli xan kimi tarixi şəxsiyyətlər ziyarət etmişlər. Hətta Xan qızının bu ziyarətgahla bağlı bir rəvayəti də mövcuddur. Belə ki,

X.Natəvanın ailə qurduqdan bir müddət sonra uşağı olmur və o bu ziyarətgaha gələrək duasını edərək əhd edib ki, əgər arzusu yerinə yetsə, pırə yol çəkdirəcək. Bir müddət sonra xanımın arzusu həyata keçir, övlad sahibi olur və verdiyi sözü də yerinə yetirir. Qeyd etdiyimiz rəvayətə A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində də toxunulub. Yazıçı qeyd edir ki, Xasay Usmiyevin xanımı da bu müqəddəs məqbərəyə pənah gətirmiş, sonra oğlu olmuşdur. Ancaq A.Düma bu ziyarətgahı Həkimə xanımın deyil, M.Peyğəmbərin qızı Fatimənin adına olduğunu yazır. *“Yezidin təqiblərindən qaçıb bura gələn Fatimə elə burada da vəfat edib. Bu məscid uşağı olmayanların ziyarətgahıdır. Onlar məscidə pənah gətirir, yeddi gün burada qalır və uşaqları olacaq inamıyla qayıdırlar”* [10, 80].

Söylənən digər bir əhvalata görə isə Qubalı Fətəli xan da tez-tez Bibiheybət məscidini ziyarət edir və vəsiyyətdir ki, vəfat etdikdən sonra onu ziyarətgahda olan qəbrin ayaqları altında dəfn etsinlər. Onun yaxınları xanın vəsiyyətinə əməl edirlər və Fətəli xan dəfn edilir. Lakin 1936-cı ildə pır dağıdırlarkən xanın qəbri də yerlə yeksan olur. XX əsrin 30-cu illərində isə Fətəli xanın başdaşı Azərbaycan Tarix Muzeyinə təqdim edilib. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hal-hazırda xanın başdaşı üzərində bərpa-konservasiya işləri muzeyin bərpaçı-rəssamı İbrahim Hacıyev tərəfindən aparılır. Sözügedən ekspozat bərpa prosesindən sonra muzeyin yeni qurulan ekspozisiyasında nümayiş olunacaq [11].

Şək. 1. Bibi-Heybət məscidi rəssam Viqco Peter Olafın «Şıxovda məscid» şəklində, 1911-ci il (kətan, yağlı boya)

Şək. 2. Əli bəy Hüseynzadənin "Bibiheybət məscidi" əsəri, 1907-ci il (ağ kətan üzərində). Əsəri azərbaycanlı xeyriyyəçi-milyoner Hacı Zeynalabdin Tağıyev satın almışdır.

Bakının qədim keçmişindən, keşməkeşli günlərindən bəhs edən “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” kitabında Manaf Süleymanov da

Bibiheybət ziyarətgahını təsvir edir və onun uçurulmasını da ürəkaçırması ilə qeyd edir: *“Bibiheybət ziyarətgahı Abşeronda ən məşhur və ən möhtəşəm məbəd olub, gözəlliyi ilə hamını valeh edərdi. Cümə günləri adamlar şəhər və kənddən piyada, atla, eşşəklə, qazalaqda, faytonda, varlılar isə karetda və maşında Bibiheybətə ziyarətə gəlirdilər. Ancaq çox təəssüf ki, belə gözəl memarlıq incisini uçurub məhv etdilər”* [12, 224]. Tanınmış islam alimi Ə.M.B. Məclisi özünün *“Biharül-ənvar”* adlı əsərində Həkimə xanımın İmam Museyi-Kazımın qızı olduğu və onun Bakı şəhəri ətrafında dəfn edildiyini bildirmişdi [13, 392-395].

Ramiz Hübətov özünün *“Bibiheybət-Pavel Pototskinin taleyi və amalı”* kitabında qeyd edir ki, bəziləri tərəfindən qədim Bibiheybət məscidinin adı *“Qəzəbli bibi”* kimi də tərcümə olunur [14, 3]. Daha sonra kitabda qeyd olunur ki, hər cümə günü şəhərdən və ətraf kəndlərindən iri daşların arasından keçərək möminlərin səsküylü izdihamı, ulaq və atlarla, çalmalarda, çuxalarda bu məkana ibadətə gəlirdi. Burada möminlər duadan əvvəl dəstəmaz alırdılar.

Yazılı mənbə və sənədlərin verdiyi məlumatlar, kompleksin XVIII-XIX əsrlərdə çəkilmiş təsvirləri və XX əsrin əvvəllərindəki çəkilmiş foto aksləri bizə gəlib çatmışdır [15, 30].

Bibiheybət ziyarətgahının qədimliyini göstərən XV-XVI əsrlərə aid fərmanlardır. Şirvanşahlar, Osmanlı sultanları, Səfəvi şahları və divan-ül-sədarə adından fars və türk dillərində tərtib olunmuş fərmanların 7-si Əbu Səid Əbülxeyr, 11-i Bibiheybət məqbərəsinə aiddir: *“göstərilən 18 fərman T.M. Musəvi, Bibiheybət məzarına aid olan 2 fərman isə İ.P.Petruşevski tərəfindən çap edilmişdir”* [16, 258].

Ziyarətgahın ümumi təsviri. Bibiheybət ziyarətgahı Sovet imperiyasının ilk illərində repressiyaya məruz qalmış, 1934-cü ildə tamamilə dağıdılmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev 1997-ci il iyulun 23-də - Məhəmməd Peyğəmbərin (s) mövludu günündə burada yeni məscid kompleksinin bünövrəsini qoymuşdur. Bir il sonra, 1998-ci il iyul ayının 12-si yenə də Peyğəmbərin (s) mövludu günündə məscidin açılış mərasimində iştirak etmişdir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü, eləcə də diqqət və qayğısı sayəsində Bibiheybət məscid-ziyarətgah kompleksinin genişləndirilməsi və yenidən qurulması işi davam etdirilmişdir. Ziyarətgahın əsas korpusunun açılışından düz on il sonra - 2008-ci il iyul ayının 12-də əsaslı yenidənqurma və təmir işləri tam olaraq yekunlaşdığı vaxt məscidin bütöv bir kompleks olaraq açılış mərasimi olmuşdur.

Şərq memarlığının nümunələrini, bədii daşyonma, xəttatlıq, nəqqaşlıq, ornament incəsənətini nümayiş etdirən bu muqəddəs məkan zəngin kitabxanası, əlyazmaları, yazılı sənədləri, epigrafiq kitabələri ilə birlikdə sovet imperiyasının ilkin illərində repressiyaya məruz qalmış, 1936-cü ildə mərhə-

lli ekild tamamilə dađıdılmıdır [3, 93]. Məscidin günbəzi də mükəmməl ekild ilnmıdir. Burada smaltadan, rəngarəng u materiallarından isti-fad edilərək Qurani-Kərimdən n-Nisa, Kvsr v İxlas surələri yazıl-mıdır. Ümumiyyətlə, məscidin müxtəlif guşələrində Qurani-Kərimdən bir cox surlr verilmişdir [1, 99-100].

k. 3. Bibiheybət məscidinin ümumi görünüşü

Ziyarətgahın muzeyi. Qeyd edək ki, Bibiheybət ziyarətgahı kifayət qədər geniş ərazini əhatə edir. Bu ziyarətgahın ayrıca kitabxanası ilə yanaşı, eyni zamanda, ziyarətgahın tarixini əks etdirən v məsciddən nisbətən kiçik olan muzey yaradılaraq ziyarətçilərin öhdəsinə verilmişdir.

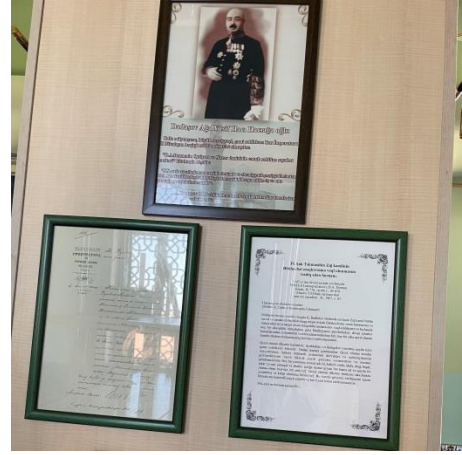
k. 4. Muzeyin xarici görünüşü

k. 5. Muzeyin daxili görünüşü

Muzeyin daxilində, daha dođrusu divarlarında əsasən Heydər liyev ziyarətgahın 1997-ci ildə bünövrəsini atarkn, bir il sonra açılış mrsi-

mində iştirakı zamanı, bir sıra rəsmi qonaqların ziyarət etdiyi məqamda çəkilən fotosəkillər öz əksini tapıb. Bundan əlavə ziyarətgahın XX əsrdə çəkilmiş və hal-hazırda olan görüntüsünü əks etdirən şəkillər də divarlardan asılıb. Həmçinin Təhmasib Şahın Zığ kəndinin Bibiheybət məqbərəsinə vəqf olunmasını təsdiq edən fərmanı, İ.Petruşevski tərəfindən çap olunan fərmanlar da vardır. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu muzey regionlardan gələn ziyarətçilərin, daha konkret desək adi sırayı vətəndaşların elə də diqqətini çəkmir. Bu da normal hal kimi qəbul edilməlidir. Çünki regionlardan gələn insanları muzeyi görməkdənsə, ziyarətgahın özündə niyyət tutub dua etmək, namaz qılmaq, bir sözlə dərdlərinə çarə tapmaq daha çox maraqlandırır. Qeyd edək ki, yalnız əcnəbi turistlərin və bir sıra rəsmi qonaqların xaricində bu muzeyə o qədər də maraq göstərilir. Ziyarətgahın kitabxanası haqqında da eyni sözləri ifadə edə bilərik.

Şək. 6. Muzeydə sərgilənən eksponatların bir qismi

Ziyarətə gələn insanlar haqqında. Ziyarətgahın axundu Hacı Rahib Babayev qeyd edir ki, bu ziyarətgahı hər il yüzlərlə insanlar ziyarət edir,

ziyarət edənlərin tərkibində qadınlar daha çoxluq təşkil edir və istənilən yaş qrupunda olan insanları burada görmək olar. Zəvvarların ziyarətghada əsas icra etdikləri ayınlar isə təbii ki, ilk növbədə dua etmələri və namaz qılmalarıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi insanların burada namaz qılmaları üçün hər cür şərait yaradılıb, qadınlar və kişilər üçün ayrıca yer nəzərdə tutulmuşdur. Axund qeyd edir ki, Bibiheybət ziyarətgha ilin bütün fəsillərində mütəmadi şəkildə ziyarət olunur. Bu ziyarətgha ilin ən çox yaz və payız fəslinin ilk aylarında daha çox insan axınına məruz qalır, qış aylarında, əsasən də yağışlı və qarlı günlərdə ziyarətə gələnlərin sayı azalır. Ziyarətgha xalq arasında yayılan inanclara əsasən həftənin ən çox cümə günündə ziyarət edilir. Bəzi insanlar hətta buna əmindir ki, cümə günündə edilən ziyarətin nəticəsi daha müsbət olacaq. Orada olarkən müşahidələrimizə əsasən gördük ki, Bibiheybət ziyarətghasının soracağı Uzaq Şərqlə qədər gedib çıxıb. Belə ki, ziyarətghada bir qrup Çin Xalq Respublikası vətəndaşı ilə rastlaşdıq və onlarla qısa söhbətimizdən məlum oldu ki, Bibiheybət ziyarətghasının adını eşidib, buranı turistik maraqlarına görə ziyarət etmək istəyiblər. Axund B.Rahib bunu da xüsusi vurğuladı ki, ən çox Pakistan, İndoneziya, Türkiyə, Hindistan kimi ölkələrdən ziyarət etməyə gələn qonaqlar çoxluq təşkil edir. Sorğu nəticəsində məlum oldu ki, Məhərrəmlik və Ramazan aylarında isə ziyarətgha gün ərzində onlarla insan ziyarət edir, namaz qılıb, dua edirlər.

Axund onu da qeyd etdi ki, ziyarətghada zəvvarların qurban kəsməsi üçün də ayrıca məkan ayrılıb. İnsanlar burada həm qurbanlarını kəsib, kasıblara, ehtiyacı olanlara paylayır, həm də ianə qutusuna ianələrini bağışlayırlar. Hökümə xanım kimi müqəddəs şəxslərin yatdığı yerlərdə və yaşadıkları evlərdə kəsilən qurbanların toplu şəkildə yeyilməsi, bu ətin kasıblar, şikəstlər, imkansız adamlar arasında paylaşdırılması bu insanlar arasında sevgini, qarşılıqlı hörməti, sosial yardımlaşmanı daha da möhkəmləndirir.

Axundun dediyinə əsasən, 2008-ci ildə ziyarətghanın əsaslı təmirindən sonra insanlar buranı daha tez-tez ziyarət edirlər. Belə ki, ziyarətghanın göz oxşayan memarlığı da bunda az rol oynamır, çünki buraya gələn turistləri məhz ilk bu memarlıq üslubu özünə çəkir.

Aparığımız sorğu nəticəsində məlum olur ki, ziyarətgha əsasən iki məqsədlə gəlirlər: 1) Hər hansı istəyin baş tutması üçün niyyət edərək gələnlər; 2) Hər hansı xəstəliyə şəfa tapmaq üçün niyyət edərək gələnlər. Ziyarətə gələn bəzi insanlarla olan söhbətimizdən məlum olur ki, bu insanlar bu müqəddəs ocağı artıq bir neçə dəfədir ziyarət edirlər.

Ümumiyyətlə, ziyarətə gələn insanları konkret olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: 1) ziyarətghanın adını kimdənsə (yaxın qohum, qonşu, dost-tanış və s.) eşidib ilk dəfə gələnlər; 2) ziyarətgha bir neçə dəfə gələnlər; 3) ziyarətgha daimi, müntəzəm şəkildə ziyarət edənlər.

Bibiheybət ziyarətghasını ziyarət edənlər arasında övlad istəyənlərin sayca üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olduq. Çünki uşaq ailənin var olmasında, ailənin möhkəmlənməsində, nəslin davamı kimi və ailə bağlarının daha da güclənməsində əsas rol oynayır. Belə ki, yeni ailə quran cütlüklər uşaq sahibi ola bilmədikdə Allahın məsləhəti kimi yozur və bu ziyarətghada yatan Hökümə xanımı vasitəçi bilərək Allahdan uşaq istəyirlər. Əslində belə övladsız qadınların gəlib niyyət edib, dua etməsini tək Bibiheybət ziyarətghasında deyil, ölkənin bütün bölgələrində olan ziyarətgha, ocaq, pirlərində görmək olar. Müsahiblərim arasında, hətta bir xanım buraya artıq 7 ildir davamlı şəkildə gəldiyini qeyd etdi. Səbəbini isə övlad sahibi ola bilməməsini göstərdi. Daha əvvəl həkimə müraciət edib-etməməsini soruşduqda isə *“Bəli, həkimə də getmişəm, ancaq bu ziyarətgha inancım o qədər böyükdür ki, tez-tez buraya gəlib dualarımı edirəm. Çünki, inanıram ki, bir gün mən də ana adına sahib olacağam”*. Bu xanımla apardığımız söhbətdən məlum olur ki, həkim müayinələri nəticəsində dərdinə əlac tapa bilməyib, bu ziyarətgha üz tutub. Bəzən isə insanlar lap əvvəldən həkimə, xəstəxanalara müraciət etmədən belə birbaşa belə yerlərə gəlirlər. Bunlar daha çox ucqar kəndlərdə yaşayan, belə ziyarətghaların müqəddəsliyinə heç bir şübhə etmədən ürəkdən inanan ailələrdir. Onu qeyd edək ki, ziyarətghada olarkən söhbət apardığımız qadınların böyük əksəriyyəti övlad sahibi ola bilməməsini səbəb göstərüb, bu müqəddəs ocağa olan inanclarına görə demək olar 2-3 aydan bir buranı ziyarət etdiklərini söylədilər.

Digər ziyarətçi isə buraya gəliş səbəbini xəstə qardaşının tezliklə sağalıb ayağa qalxacağı günü görməsi ümidiylə izah etdi. Bu qadın özünün də xəstə olanda buraya davamlı şəkildə gəldiyini qeyd etdi və elə inancının əsas səbəbinin bu olduğunu açıqladı.

Saatlı rayonundan gələn Zəhra adlı ziyarətçi isə əsgər qardaşının hərbi xidmətdən sağ-salamat qayıtması üçün buraya gəlib dua etdiyini bildirdi.

Ziyarətghalara olan inancların içərisində ən çox yaygın olanlardan biri də yerimə qüsuru olan uşaqlar və hətta böyüklərə belə kömək etmə inancının olmasıdır. Ziyarətghada olarkən əlil arabasında olan bir gənc oğlanın Hökümə xanımın məzarının yanında dua elədiyini gördük, bu da onu göstərir ki, əlil olmaq bu insana buranı ziyarət etməyə əngəl olmayıb, əksinə onunla apardığımız söhbətdən məlum oldu ki, bu gənc oğlan hər dəfə buraya gələndə çox böyük ümidlə gəlir, dualarında sağlamlıq diləyir, burada olduğu üçün çox məmnundur. Onu da qeyd edək ki, xalq arasında belə bir inanc var ki, ziyarət etmənin düşər-düşməzi olur. Ancaq buna baxmayaraq nəticə yaxşı olarsa istər-istəməz bu xəbəri yaxın qohum-əqrəbalarına bildirirlər və beləliklə, ziyarətghanın şöhrəti ətraf yerlərə yayılır. Ziyarətə gələnlərlə söhbətimizdən burada olan zaman hüsur və rahatlıq tapdıqlarını, bir çox niyyətlərinin qəbul olduğunu, bundan əlavə psixoloji rahatlanma,

arzu-istəklərinin həyata keçməsi üçün bir növ mənəvi dəstək kimi bu yerə üz tutmağı məlum oldu.

Belə bir sual ilə qarşılaşa bilərik ki, bəs niyə hələ də, XXI əsr olmasına baxmayaraq bu gün də bu ziyarətgahları ziyarət edənlərin ardı-arası kəsilmir? Əvvəla bunu qeyd edək ki, insan elə bir varlıqdır ki, ən çarəsiz, ələcsiz anında heç düşünmədən xalq arasında geniş şəkildə inanılan bu yerlərə üz tutur, sidq-ürəkdən duasının qəbul olacağına inanır və bu ziyarətlər artıq daimi şəkildə təkrarlanır. İkinci səbəb isə ölkədə bəzi hallarda səhiyyənin aşağı səviyyədə olması, tibbin bəzi sahələrində çatışmazlıq hallarını göstərə bilərik. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi on illərlə övlad sahibi ola bilməyən ailələr vardır ki, çarəni bu yerlərə üz tutmaqda görür. Bəzən isə digər vasitələrlə övlad sahibi olmağı bacaran ailələr olduğu halda, buna imkan çatmayan ailələr də kifayət qədərdir və onlar da buraya gəlib Allahdan kömək diləyirlər. Üçüncü səbəb kimi isə ziyarətçilərin əksəriyyətinin könnüllü şəkildə buraya gəlib dua edib, sağlamlıq diləmələridir. Beləliklə, müşahidələr bir daha göstərir ki, əsrlər keçməsinə baxmayaraq bu müqəddəs yeri müasir insanlar keçmiş zamanlarda olduğu kimi hər gün ziyarət edir, dua edib, arzu-istəklərini dilə gətirir, namaz qılır, inancları nəinki azalır, gün keçdikcə daha da artır.

Məqalədə sorğu nəticəsinə əsasən Bibiheybət ziyarətgahının ziyarət edilmə səbəblərini, ziyarətçilərin yaş qruplarına görə araşdırılması, ziyarətgaha gələn insanların ölkənin əsasən daxilindən və ya xaricindən gəlməsi, daha çox ilin hansı fəslində, həftənin hansı günlərində ziyarət edilməsi, ziyarətçilərin əsasən hansı cinsin nümayəndələri olması, hansı problemləri, dərdlərinə görə gəlməsi, daha öncə gələn insanların niyyətlərinin qəbul olub-olmaması, ziyarətgaha gələn insanların bu yerə möcüzəvi yer kimi yanaşması və ya sırf turistik maraqlarının olub-olmaması, ziyarətgahda hansı ayinləri (namaz qılmaq, dua etmək və s.) yerinə yetirmələri və s. kimi məsələlərin araşdırılması önə çəkilməmişdir.

Tam səkkiz əsrdir ki, haqqında yazdığımız bu ziyarətgah möminlərin, zəvvarların, müsəlman və qeyri-müsəlmanların ümid bəslədiyi, pənah gətirdiyi müqəddəs məkandır. Burada həmişə namaz qılan insanlara rast gəlinir. Məscidin zirzəmi hissəsində aparılan yenidənqurma işlərindən sonra burada eyni vaxtda 3 min nəfər namaz qıla bilər. Qadın və kişilərin ayrılıqda namaz qılmaları üçün müvafiq şərait yaradılıb. Məscidin müxtəlif guşələrində Quranın fərqli surələri əksini tapıb. Övlad arzusunda olan gəlinlər, ailə qurmaq istəyən qızlar, zürriyyətsiz kişilər, fiziki məhdudiyətli insanlar, bir sözlə dərdləri olan insanlar qəbir daşına, dəmir məhəccərlərə söykənib, dua edə-edə, ağlaya-ağlaya Bibidən, daş məqbərədən dərdlərinə çarə, azarlarına şəfa diləyirlər. Orucluq və Qurban bayramlarında, Peyğəmbərin mövludu günlərində Bibiheybət məscidində insan sıxlığından

tərpənmək olmur. Ümumiyyətlə, ziyarətqah yol kənarında yerləşdiyindən onun yanından keçən insanların çoxu bu müqəddəs məkanı ziyarət etməmiş keçmir.

Nəticə. İslam dini Azərbaycan xalqının formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan xalqı islamı qəbul etdikdən sonra təkcə bu dinə mənsubluğu ilə deyil, həm də müxtəlif ziyarətqahlara, pirlərə olan sevgisi ilə seçilmişdir. Əsrlərin yadigarı olan Bibiheybət ziyarətqahı bütün dövrlər ərzində insanların inanc və ibadət yeri olmuşdur və hər zaman Azərbaycan xalqı tərəfindən qorunmuşdur. Bu ziyarətqahın böyük tarixi vardır və bütün dövrlərdə bu müqəddəs ocaq insanları özünə cəlb edib. Hazırda nəinki Azərbaycanda, dünyada məşhur olan bu ziyarətqahı ziyarət etmək üçün müxtəlif ölkələrdən insanlar gəlir. Diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, turist kimi bu məkana üz tutan əcnəbilərin Bibiheybət ziyarətqahının tarixi ilə maraqlanmalarıdır. Son olaraq onu qeyd edək ki, Bibiheybət ziyarətqahı hər bir azərbaycanlı, hər bir müsəlman üçün özəl əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, o adi ziyarətqah deyil, XX əsrdə sovet imperiyasının repressiyasına məruz qalmış, vəhşicəsinə dağıdılmış, bolşeviklərin təxribatına məruz qalmış dini abidədir. Bibiheybət ziyarətqahı tək Azərbaycan müsəlmanları üçün yox, bütün dünya müsəlmanları üçün böyük bir ziyarətqaha çevrilib. Bu ziyarətqahın bərpası milli mədəniyyətimizin uğuru və dövlət-din münasibətlərinin zirvəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. The Sanctuary of Bibiheybat.State Committee on the works with religious organizations. – Bakı: Abilov, Zeynalov MMC, - 2008, - 142 s.
2. Zabitqızı N. Funksional-semantik baxımdan ocaqlar və pirlər. – Bakı: Elm və təhsil, - 2016, - 168 s.
3. Azərbaycan və Əhli-beyt irsi (Məqalələr toplusu). – Bakı: Elm və təhsil, 2014, 300 s.
4. Нуризаде Ш. БИБИ-ЭЙБАТ: здесь возносят молитвы, здесь обретают исцеление. // “İrs jurnalı”, Bakı: - 2007, - №6 (30), - s. 34-36
5. Yaqub P. Xanım övliyalar. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, - 2015, - 168 s.
6. İlkin Q. Köhnə Bakını tanıyırsanmı? – Bakı: Şirvanəşr, - 2004, - 116 s.
7. Бретаницкий Л. С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. – Москва: Наука, - 1966, - 556 s.
8. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 336 s.
9. Orucov H. Bibiheybət ziyarətqahı: tarixi və bu günü. // “Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu” jurnalı, - Bakı: Apastrof, - 2008, - № 3(7), - s. 205-208
10. Düma A. Qafqaz səfəri. – Bakı: Qanun, - 2014, - 192 s.
11. Fətəli xanın başdaşı bərpa edilir // <https://oxu.az/culture/783121> [Elektron resurs]. Müraciət tarixi: 11.12.2023
12. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. – Bakı: Azərnəşr, - 1987, - 320 s.
13. Majlesi M. B. Bihar Al Awaar – V 48, The book of History – Musa Al Kazim-as. - 425 s.
14. Hübətov R. Bibi-Heybət: Pavel Pototskinin taleyi və amalı. – Bakı: Nağil evi, - 2015, - 82 s.

15. Rafiqqızı R. Tanrıya gedən yollar. – Bakı: Vektor, - 2006, - 71 s.
16. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. – Bakı: Avrasiya Press, - 2006, - 416 s.

О МЕСТЕ СВАТИЛИЩА БИБИЭЙБАТ В РЕЛИГИОЗНЫХ ВОЗЗРЕНИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Пери Х.АГАЕВА

РЕЗЮМЕ

Различные святилища, созданные после принятия ислама играют особую роль в традиционной культуре азербайджанского народа. Различного рода святыни есть практически в каждом регионе Азербайджана и люди посещают их и сегодня. Со временем эти святилища заняли важное место не только в религиозных верованиях людей, но и в их общественной и семейной жизни. В статье исследуется место и роль святыни Бибиэйбат в религиозных верованиях азербайджанского народа. В статье также содержится информация об истории Бибиэйбатского святилища, анализируются цели и задачи современных паломников, анализируется социальная принадлежность этих людей. Исследование позволяет сделать вывод, что отношение азербайджанского народа к этой святыне не меняется на протяжении многих лет.

Ключевые слова: культурная антропология, религиозное верование, святость, Храм Биби-эйбат, Азербайджан

ABOUT THE PLACE OF BIBIHEYBAT SHRINE IN THE RELIGIOUS BELIEFS OF MODERN PEOPLE

Peri.H.AGHAYEVA

SUMMARY

The various sanctuaries created after the adoption of Islam have a special role in the traditional culture of the Azerbaijani people. It can be said that there are various shrines in almost every region of Azerbaijan and they are visited by people even today. Over time, these sanctuaries occupied an important place not only in the religious beliefs of the people, but also in their social and family life. The article is about the place and role of the Bibiheybat sanctuary, located at the southern entrance of Baku, on the coast of the Caspian Sea, in the religious beliefs of the Azerbaijani people. The article examines the history of the Bibiheybat Sanctuary, the purposes of people visiting this place in modern times, and the social affiliation of these people. The research leads to the conclusion that the attitude of the Azerbaijani people to this shrine has not changed for many years.

Keywords: cultural anthropology, religious belief, sanctity, Bibi-Heybat Sanctuary (sacred place), Azerbaijan

ŞƏRQŞÜNASLIQ**UOT 81`34****FÜZULİNİN FARSCA DİVANINDA DÜZGÜN OXUNUŞUNU
ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR****Əsmətخانım B. MƏMMƏDOVA ***

Mövlanə Məhəmməd Füzuli XVI əsr vahid müsəlman Şərq poeziyasında poetik dilin ustadı kimi məşhur olmuşdur. Füzuli Azərbaycan dilində yazdığı ədəbiyyat incilərilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də biganə qalmamış, bu dillərdə də müxtəlif janrlarda əsərlər meydana gətirmişdir.

Biz bu məqaləməzdə Məhəmməd Füzulinin farsca “Divanı”nda düzgün oxunuşu şərtləndirən omoqrafları tədqiq etdik. Hər hansı bir dilin yazısı mürəkkəb olduqda, hərf (qrafem) səsə (fonemə) uyğun gəlmədikdə bu dildə ciddi bir problemə çevrilir. Ərəb qrafikası ərəb dilinə uyğun unikal üstünlükləri olan əlifbadır. Lakin bu dediklərimizi ərəb qrafikasından istifadə edən müxtəlif xalqların dilinə, eləcə də hal-hazırda ondan istifadə edən fars dilinə aid etmək olmur. Omoqraf yazı, qrafik cəhətdən eyni, lakin tələffüzə və mənaya görə müxtəlif olan söz və söz formalarına deyilir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, omoqraf, divan, qrafem, fonem, söz vurğusu

Giriş. Mövlanə Məhəmməd Füzuli XVI əsr Şərq poeziyasında poetik dilin ustadı kimi məşhur olmuşdur. Füzuli Azərbaycan dilində yazdığı ədəbiyyat incilərilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də mürəciət edib, qələmini sınaıb bacarığını göstərmiş, bu dillərdə də gözəl poetik nümunələr yaratmışdır. Füzuli hər üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində türkdilli xalqların mədəniyyətini, ərəb və fars dillərində yaradılmış elmi, ədəbi abidələri əsaslı surətdə öyrənmiş mütəfəkkir sənətkardır. Onun ərəb və fars dillərinə yaxından bələdliyi, biliyi bu dillərdə yaratdıqlarının heç də dil daşıyıcıları olan şair və mütəfəkkirlərin əsərlərindən geri qalmadığını nümayiş etdirir. Elə buna görə də o farsca “Divanı”nda özünün üç dildə yazıb-yaratmasını iftixar hissi ilə qeyd edir və bildirir ki:

از سخن خوانی کشیدم پیش اهل روزگار

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; asmatkhanummammadova@bsu.edu.az;*
ORCID İD 0000-0001-8178-7287

ذوقهای گوناگون در وی ز انواع نعم
 نیستم شرمنده هر مهمان که آید سوی من
 خواه از ترک آید و خواه از عرب خواه از عجم
 هر که باشد گو بیا و هر چه باید گو ببر
 نعمت باقیست ان قسمت نخواهد گشت کم

[9, 28]

Mən gözəl bir süfrə açdım əhli-ələmə,
 Onda min çövk artırən hər dürlü nemət düzmüşəm.
 Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm,
 Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
 Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
 Qurtaran nemət deyil, süfrəmizdən olmaz heç nə kəm.

Füzuli araşdırmaçıları onun fars “Divan”ının daha irihəcmli olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, bu divana 49 qəsidə, 410 qəzəl, 1 tərkibbənd, 1 müsəbba, 1 müsəddəs, 46 qitə, 105 rübai toplanmışdır. Şair fars dilli “Divanı”nda özünəməxsus poetik xüsusiyyətləri – vəzn, qafiyə, rədif, təşbeh, istiarə, bənzətmələri elə yerində və məqamında işlətməmiş ki, hər beyti poetik bir tabloya bənzəməklə insanı heyrdə buraxır. M.Məhəmmədi qeyd edir: “Füzuli poeziyasının şərh-i ilk növbədə linqvistik, daha doğrusu, linqvo-poetik şərh olmalıdır” [5, 79]. Bu sahədə Ş.Əlibəylinin “Füzulinin farsca divanı: - linqvo-poetik özəlliklər” [4] tədqiqatından işlərdən olduğunu göstərməklə qeyd etmək istəyirik ki, farsca divanı dilçiliyin fonetika, leksikologiya, morfologiya və sintaksis kimi bölmələri üzrə daha geniş tədqiqatə cəlb etməyə böyük ehtiyac duyulur.

Əsas araşdırma: Biz bu araşdırmamızda Məhəmməd Füzulinin fars dilli divanında müxtəlif leksik vahidlərdən biri omoqrafları tədqiq etməyə çalışdıq. Omoqraflar həm də farsdilli yazıda düzgün oxunuşun mənalandırılmanın təminatçısı olduğundan öyrənilməsi, araşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, yazı mürəkkəb olduqda, hərf (qrafem) səsə (fonemə) uyğun gəlmədikdə bu məsələ çox ciddi bir problemə çevrilir. Nəticədə yazı ilə tələffüz arasında böyük ziddiyyət yaranır, təlim və tədris prosesi böyük və ciddi maneələrlə üzləşir, sadalanan çoxsaylı problemlərlə yanaşı, tarixə şahidlik edən kitabələrin, ədəbi abidələrin oxunuşu da çətinləşir. Ərəb əlifbası ərəb dilinə uyğun unikal üstünlükləri olan əlifbadır. Lakin bu dediklərimizi tarixən ərəb qrafikasından istifadə edən türk xalqlarının dilinə, eləcə də hal-hazırda ondan istifadə edən fars dilinə tam mənada şamil etmək olmur. Bu əlifba fars dilində külli miqdar omoqrafların yaranmasına səbəb olmuşdur. Fars dilində yazılmış hər hansı bir mətn, şeir parçası, xüsusilə klassiklərin əsərlərində fars əlifbasının incəliklərini, onun fonetik səslənməsini bilməmək böyük qüsuralara, məşhur səhvlərə gətirib çıxarır. Bunlar

fars dilində غلت مشهور (qəlet-e məşhur) - /məşhur səhvlər/ adlanırlar. XX əsrin ortalarında klassiklərin əsərlərindən edilmiş tərcümələrə nəzər yetirdikdə bu səhvlərin müəyyən bir hissəsinin qrafika əsaslı olduğunu görürük [8, 5].

Həqiqətən də araşdırmalar göstərir ki, fars dili mətnlərini oxuyarkən (xüsusilə klassik mətnləri) buraxılan səhvlərin böyük əksəriyyəti məhz omoqrafların payına düşür.

Omoqraf yunanca “homos” *oxşar, bərabər* və “grafa”- *yazıram* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək, “oxşar yazıram” deməkdir. Omoqraflar yazı, qrafik cəhətdən eyni, lakin tələffüzə və mənaya görə müxtəlif olan söz və söz formalarına deyilir. Fonetik əlifbası olan dillərdə, yəni bütün fonemləri, həm sait, həm də samit səsləri yazılan və tələffüz olunan dillərdə omoqraflar yalnız vurğuya əsasən yaranır. Bu tip omoqraflar rus, ingilis dillərində olduğu kimi, Azərbaycan, ərəb, fars və s. dillərdə də mövcuddur. “Müxtəlif mənalı və tələffüzlü sözlərin eyni cür yazılması omoqrafları təşkil edir” [3, 33]. Fars dilində omoqraflar همنگاشت /həmneqaşt/ همنوئیس /həmnevis/- *eyni cür yazılan* adlanır [1, 12].

Azərbaycan dilində omoqraflar bir çox dünya dillərində olduğu kimi vurğuya görə; fars dilində isə həm vurğuya, həm də əlifbanın başqa çatışmazlıqlarına görə formalaşır. Fars dilinin omoqraflarını iki qrupa bölmək olar:

I Vurğunun yerdəyişməsi xüsusiyyətinə görə yaranan omoqraflar:

1. Bir, iki, üçhecalı sözlərə müxtəlif funksiyalı (sözdüzəldici və sözdəyişdirici) şəkilçilərin artırılması ilə;
2. Müxtəlif vurğulu bir nominativ söz və ləksem omoqraf olması ilə

II Ərəb əlifbasının qeyri-fonetik qrafikası əsasında formalaşan omoqraflar:

Bunları başlıca olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

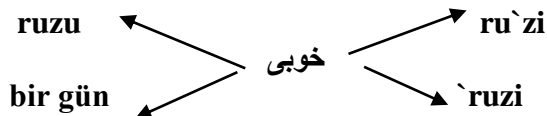
1. Qısa saıtlar: /ə/, /e/, /o/ - nun yazıda göstərilməməsi;
2. Bir hərfin, qrafemin bir neçə səs, fonem ifadə etməsi;
3. İki, qoşasamitli sözlər üzərində adətən təşdidin qoyulmaması.

Onu da unutmayaq ki, fars yazısında sözlər arasında çox vaxt lazımı məsafə və fasilənin gözlənilməməsi də daha başqa bir qrup omoqrafların yaranmasına rəvac verir. Odur ki, fars dilində əlifbanın xüsusiyyətindən irəli gələn külli miqdarda omoqraf, omofon, omonim və kvaziomonimləri fərqləndirmək, düzgün oxuyub, mənalandırmaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz əlifbanın qrafika ilə bağlı vacib xüsusiyyətlərini həmişə diqqətdə saxlamaq lazımdır. Əgər sadaladığımız bu faktlar nəzərə alınmazsa, klassik fars dilində yazılmış misilsiz incilər çələngi olan irsimizi düzgün oxumaq, başa düşmək, təbii ki, çətin olacaqdır.

Biz bu tədqiqatımızda ilk dəfə olaraq fars dilinin vurğuya görə formalaşan omoqraflarını Məhəmməd Füzulinin farsca “Divan”ı əsasında araşdı-

raraq, qəzəllərin oxunuşu zamanı vurğunun yerini dəyişməklə, mənanın dəyişilib təhrif olunduğuna diqqət çəkmək istədik.

Divanda vurğu əsaslı omoqraflar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, fars dilində də başqa dillərdə olduğu kimi, omoqrafların bir qrupu vurğu əsasında, yəni vurğunun bu və ya başqa hecada tələffüz edilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: دوری /du`ri/ – *uzaqlıq*; دوری /duri/-*uzaqsan*; خالی /xa`li/ – *boş*; خالی /xali/ bir *xal*; روزی /ru`zi/ – *ruz* روزی /ruzi/ – *bir gün*; یاری /ya`ri/- *yardım*; یاری /ya`ri/ – bir dost; بکش /be`koş/ *vuruş*; بکش /bekoş/- *öldür, qətlə yetir* və s. [6, 37].

1. منت نمی بریم پی روزی از شهان ،
جامی بمنت ار دهد جم نمی خوریم .

[Füzuli, qəzəl: 292 ,b. 3]

Ruzu üçün padşahların minnətini çəkmərik,
Cəm özü belə qədəhi minnətlə versə, içmərik

2. از حال دلم بی خود ای شمع چه می پرسی،
دوراز مه رخسارت روزی چو شبی دارم .

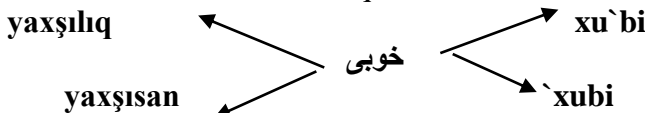
[Füzuli, qəzəl: 181 ,b. 5]

Ey çöhrəsi şam kimi nurlu sevgilim, əbəs yerə halımı niyə soruşursan?

Sənin ay üzündən uzaqda **hər günüm** qaranlıq gecə kimi zülmətdir.

Yuxarıdakı beytlərin birincisində روز /ruz/ - *gün* nominativ sözüne sözdüzəldici, vurğulu یای مصدر /yay-ye məsdər/ əlavə edildiyindən vurğusu son hecaya düşən روزی /ru`zi/ – *ruz*, *gündəlik qazanc* məfhumlu leksem; ikinci beytdə həmin sözə sözdəyişdirici, vahidlik məfhumu bildirən vurğusuz یای وحدت ویا یای نکره /yay-e vəhdət və ya ya-ye nəkərə/ əlavəsi ilə vurğusu ilk hecada olan روزی /ruzi/ - *bir gün* mənalı leksem formalaşmışdır. Bu iki leksem qrafik cəhətdən eyni, vurğunun müxtəlif hecada tələffüzünə görə omoqraflardır.

Müxtəlif nominativ sözlərə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin əlavəsi ilə yaranan omoqraflar divanda işlənmə dərəcəsinə görə çoxluq təşkil edir. Nümunələrə nəzər salaq:

1. طریق مهربانی خوب می باشد ز محبوبان ،
تو هم محبوبی این خوبی چرا از تو نمی آید؟

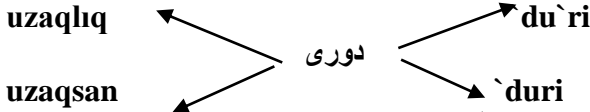
[Füzuli, qəzəl: 294, b. 3]

Sevilənlərin mərhəmət, iffət yolunu tutması çox yaxşıdır,
Sən də sevilirsən, niyə bəs bu **vaxşılıq** səndə yoxdur?

2. رغبت شیوه ی ناخوب ز خویلن چه مناسب،
تو که **خوبی** نه خوش است، این که ره جور بریدی.

[Füzuli, qəzəl: 395, b. 5]

Gözəllərin yaxşı olmayan işlər görməsi münasib deyil,
Sən **vaxşısən**, bizə qarşı zülm yolu seçməyin yaxşı deyil.

2. رفتن فضولی از سر آن کوی سهل نیست،
دوری عندلیب ز گلزار مشکل است.

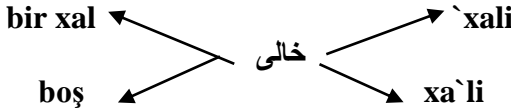
[Füzuli, qəzəl: 74, b. 7]

Füzuli, sevgilinin diyarını tərk etmək asan deyil,
Bülbülün gülüstandan **uzaqlığı** (şox) müşkül işdir.

1. گرچه **دوری** ز نظر نیست ز هجرم گله،
هر کجا می نگریم، باز توئی در نظرم.

[Füzuli, qəzəl: 256, b. 2]

Məndən **uzaqsən**, buna rəğmən, hicrindən gileylənmirəm,
Hara baxırsa, gözlərim önündə yenə də sən canlanırsən

Aşağıdakı beytdə **خالی** qrafik nümunəsi omoqraflar formalaşdırmışdır:

1. هست می گویند **خالی** آن غدار آل را،
چشم کی بر داشتم ز ابرو که بینم خال را.

[Füzuli, qəzəl: 49, b. 1]

O bivəfanın al yanağının üzərində bir xal olduğunu deyirlər,
Gözlərimi onun qaşlarından nə vaxt ayırdım ki xalı görüm?

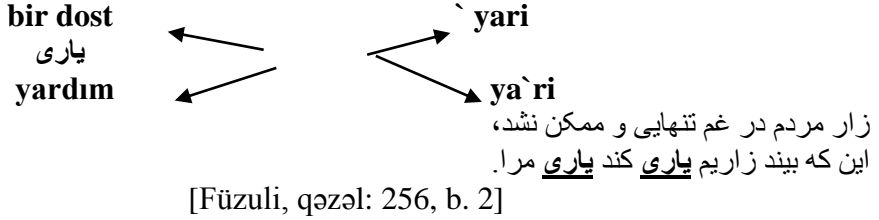
2. ره رسوایی از فرهاد و مجنون یافتم **خالی**،
ز خار و خس زمانه پاک کرده رهگذارم را.

[Füzuli, qəzəl: 10, b. 4]

Eşq üzündən rüsvayçılıq yolunu boş, Fərhad və Məcnunsuz gördüm,
Zəmanə yolum üstündəki çör-çöpü silib-süpürmüş, təmizləmiş.

Yuxarıdakı nümunələrdən əlavə, Füzulinin fərsdilli divanında vurğu

əsaslı omofonların bir beyt daxilində işlənərək maraqlı cinaslar yaratmasının da şahidi oluruq. Təbii ki, bu ədəbi üsuldən istifadə şairdən böyük ustalığ, məharət, dilin müxtəlif çalarlarından, söz əlvanlığından, məna zənginliyindən xüsusi istifadə bacarığı tələb edir.

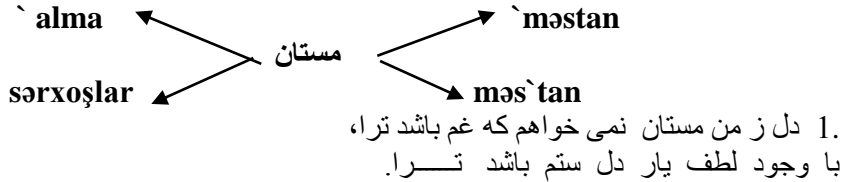

Kimsəsizlik dərdi içində inləyə-inləyə öldüm, mümkün olmadı
Bu ağlar halımı görüb, hər hansı bir dost mənə yardım etsin.

Yuxarıdakı beytin türkcəyə tərcüməsində vurğunu düzgün yerində ikinci yarı sözü dostluq kimi başa düşülmüş یاری کردن /yari kərdən/ - *yardım etmək, kömək etmək* feili nəzərə alınmamış və *dostluq* kimi tərcümə edilmişdir.

Bu qayda üç və dördhecalı sözləri də əhatə edə bilər: دشمنی /doşmə`ni/- *düşmənçilik*; دشمنی /doş`məni/-*düşmənsən*; زیبای /ziba`i/- *gözəllik*; زیبای /zi`bai/- *gözəlsən* və b.

Fars dilinin vurğu əsaslı omoqraflarının başqa bir qrupunu zaman, əmr və müzare formalaşdıran vurğulu prefikslər yaradır:

[Füzuli, D., qəz. 25, b.1]

Könlümü məndən alma, sənə zəhmət verməsini istəmirəm,
Dostun lütfü qarşısında bu zülmü ona yükləmək istəmirəm.

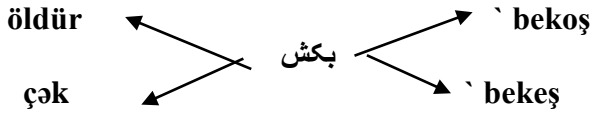
2. مستان جام عشق فتانند بی خیر،
کس آگهی نیافت این نشاه از کجاست؟

[Füzuli, D., qəz. 111, b.6]

Eşq qədərindən bihuş olanlar, sərxoş halda düşüb qaldılar,
Bir nəfər də bu nəşənin (sevincin) haradan gəldiyini anlamadı.

Yuxarıda verilmiş nümunələrin birincisində /mə/ əmr formasının inkar şəkilçisi /setadən/- *almaq* feilinin kökünə əlavə edilmiş və birinci hecəyə tələffüz edilən vurğu /`məstan/- *alma* (II ş. tək əmr) söz forması; ikinci nümunədəki vurğusu son hecəyə düşən /məs`tan/ - *sərxoşlar* nominativ sözü ilə vurğuya görə omoqraf olmuşlar.

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

[Füzuli, D., qəz. 25, b .4]

1. بیش ازین میسند در دام بلا زارم بکش،
گر نباشد عاشق زاری چه کم باشد ترا؟

Bəla toruna düşmüş mən yazığı bu qədər incitmə, öldür,
Bir bədbəxt aşiqinin olmaması sənin nəyini əksildər ki?

2. گشت مشکل کار من اطفی بکن تیغی بکش،
پیش تو سهل است و آسان ساز کار مشکل.

[Füzuli, D., qəz. 287, b.6]

Mənim işim çətinləşdi, mərhəmət göstər, qılıncımı çək,
Müskül işimi asanlaşdır, bu sənin üçün asan bir işdir.

کشیدن / keşidən/- *çəkmək* və کشتن /koştən/- *öldürmək* feillərinin əmr formasında *بکش* /'bekoş/ və /'bekeş/ həm vurğuya, həm də qrafikada qısa saitlərin yazılmamasına görə omoqraflar olmuşlar. Bu söz formalarda vurğunu və qısa saiti düzgün tələffüz etməsək, tələffüz və məna təhrifinə yol vermiş olarıq.

Sonda onu da qeyd etməliyik ki, sizlərlə araşdırmamızın müəyyən bir hissəsini, demək istədiklərimizin çox az bir qismini paylaşa bildik. Bu mövzunu tədqiqata cəlb etməkdə əsas məqsədimiz klassik əsərlərin ümumi məzmununun, şairin cəmiyyətə ötürmək istədiyi mesajların düzgün dərkənin, həmçinin böyük məna təhriflərinin əmələ gəlməsinin kökündə dayanan omoqraf probleminin aktuallığını nəzər-diqqətinizə çatdırmaq idi. Çox geniş əhatə dairəsinə rəğmən, hələ də ciddi elmi təhlildən kənar qalan bu mövzuya dilçi alimlər, tədqiqatçılar dənə-dənə qayıtmalı, onu müxtəlif aspektlərdən müzakirə obyektinə çevirməlidirlər.

Burada müəyyən mənada əsərin bəhrə verilmiş sözü düzgün oxumağa kömək etsə də, qeyd edilməlidir ki, bəhrə və vəzn haqqında hər kəs məlumatlı olmur. Odur ki, bu məsələnin optimal həll variantı dildə mövcud olan omoqrafların lüğətini çıxarmaq, onları öyrənməkdən ibarətdir. Çünki dediklərimizin hamısı klassik farsdilli abidələrin, eləcə də Füzulinin poetik nümunələrinin müəliəsi üçün mühüm şərt olduğu kimi, həmçinin müasir fars dilinin mükəmməl mənimsənilməsi baxımından da vacib və zəruridir.

Nəticə. Yekun olaraq onu demək istədik ki, farsların işlətdiyi ərəb qrafikasına əsaslanan əlifba çətin, həm də maraqlı xüsusiyyətlərə malik əlifbalardandır. Bununla yanaşı, fars dilinin özünəməxsus zəngin fonetik məxrəcə malik olması, ərəb qrafikasının da öz növbəsində tələffüzdə olan bütün

incəlikləri, nüansları ifadə etmək imkanının məhdudluğu hal-hazırda qrafem (hərf) ilə fonem (səs), həmçinin fonem ilə qrafem (tələffüz ilə yazı) arasında çox böyük fərqlər əmələ gətirmişdir.

Bu xüsusiyyət fars dilində iki qrup leksik vahidlərin formalaşmasına zəmin yaradır:

1. Omoqraflar-eyni cür yazılıb, müxtəlif şəkildə oxunan leksik vahidlər;
2. Omofonlar-müxtəlif formada yazılıb, eyni cür oxunan leksik vahidlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük Mohebbi. Əmsal o hekəm, Engelisi, farsi və torki, Tərcümə və təlif: Böyük Mohebbi. - Təbriz: 1348 (1970), - 110 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, I hissə. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 253 s.
3. Dilçilik Ensiklopediyası, (müəllif və redaktor F.Veysəlli). 2-ci cild. - Bakı: Mütərcim, - 2008, - 536 s.
4. Əlibəyli Ş. Füzulinin farsca Divanı: linqvo-poetik özəlliklər. - Bakı: Nafta-press, - 2008, - 358 s.
5. Məhəmmədi M. Tədqiqələr və tərcümələr. - Bakı: Nafta - press, - 2004, - 222 s.
6. Məmmədova Ə. B. Fars dilində vurğu (eksperimental tədqiqat işi). - Bakı: Nafta- press, - 2007, - 242 s.
7. Məmmədova Ə. B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqələr. - Bakı: Elm və təhsil, - 2022, - 404 s.
8. Mircəlal Zəki. Məxzənül-əsrar, mənzum tərcümə. - Bakı: Müəllim, - 2011, - 297 s.
9. Fozuli, divan-e farsi, be ehtemam-e Həsbiyye Mazi oğlu. - Tehran: vəzarət-e fərhəng o erşad eslami, - 1374, - 712 s.
10. Şəmisə Sirus. Səbkşenası-ye şe'r. - Tehran: Ferdous, - 1375, - 431 s.
11. ف ا ر س ی ا ش ع ا ر د ی و ا ن <https://ganjoor.net/fozooli/divan>

ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ВЕРНОЕ ЧТЕНИЕ ПЕРСИДСКОГО «ДИВАНА» ФИЗУЛИ

Асмагханум Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Маулана Мухаммад Физули прославился как мастер мировой классической литературы и корифей средневековой исламской поэзии. Наряду с жемчужинами поэтического слова на родном азербайджанском языке, Физули оставил изумительные произведения в различных жанрах на арабском и персидском языках.

В данной статье мы изучили омографы, которые обуславливают правильное чтение текста в персидском «Диване» Мухаммада Физули.

В случае, когда письменность какого-либо языка имеет определенные сложности, когда буква (графема) не соответствует звуку (фонеме), это становится серьезной проблемой для правильного чтения текста.

Арабская письменность – это алфавит с уникальными преимуществами для арабского языка. Однако, сказанное нами нельзя отнести к языку различных

народов, перенявших арабскую письменность, в том числе к персидскому языку, который использует арабскую графику и в настоящее время. Омографы – это слова и словоформы, графически идентичные, но разные по произношению и значению.

Ключевые слова: Мухаммад Физули, омограф, диван, графема, фонема, словесное ударение

FACTORS DETERMINING THE CORRECT READING OF FUZULI IN PERSIAN DIVAN

Asamatkhanum B.MAMMADOVA

SUMMARY

Maulana Muhammad Fuzuli became famous as a master of poetic language in the unified Muslim Eastern poetry of the 16th century. Along with the literary pearls, he wrote in Azerbaijani, Fuzuli was not indifferent to Arabic and Persian languages, and created works in various genres in these languages as well.

In this article, we have studied the homographs that determine the correct reading in Muhammad Fuzuli's Persian "Divan". When the writing of any language is complex, when the letter (grapheme) does not correspond to the sound (phoneme), it becomes a serious problem in that language. Arabic script is an alphabet with unique advantages for the Arabic language. However, what we said cannot be attributed to the language of various nations that use Arabic script, as well as to the Persian language that currently uses it. Homographs are words and word forms that are graphically identical, but different in pronunciation and meaning.

Keywords: Muhammad Fuzuli, homograph, divan, grapheme, phoneme? word street

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK****Çiçək A. ƏFƏNDİYEVƏ**

Azərbaycan paremioloji vahidlərinin transformasiya növləri 5

Məryəm N. ƏSƏDOVA

Aspektuallığın funksional-semantik sahəsi 17

ƏDƏBİYYAT**Samirə M. MƏMMƏDLİ**

Müasir Azərbaycan nəsrində bədii modellər və janr transformasiyası..... 26

Leyla Z. HƏSƏNOVA

Mikayıl Müşfiq poeziyasında romantika 37

Aygül Ş. ƏLİZADƏ

Hacı Murad obrazı L.N.Tolstoy və M.Hüseyn yaradıcılığında 45

TARİX**İbrahim X. ZEYNALOV**

“Erməni məsələsi”: təcavüzkarlar, dünya terrorizminin “liderlərindən” biri 53

Tarix M. DOSTİYEV

Şəmkir şəhər yerindən aşkarlanan epiqrafik tapıntılar

Məşədixanın Nemətin tədqiqatlarında 67

Bəymirzə Ş. ŞABİYEV

Üçkilə katolikoslarının gəlir mənbələri (üzüm və meyvə bağları) 76

Aqil P. ƏHMƏDOV

Müasir dövrdə Azərbaycan-Özbəkistan miqrasiya əlaqələrinin

bəzi aspektləri 83

Günay V. BAYRAMOVA

Bəzək əşyalarının semantikasi və simvolikası haqqında 95

Pəri H. AĞAYEVA

Müasir insanların dini inanclarında Bibiheybət ziyarətgahının yeri haqqında 109

ŞƏRQŞÜNASLIQ**Əsmətəxanım B. MƏMMƏDOVA**

Füzulinin farsca divanında düzgün oxunuşunu şərtləndirən amillər 121

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Чичек А. ЭФЕНДИЕВА

Типы трансформаций азербайджанских паремиологических единиц 5

Марьям Н. АСАДОВА

Функционально-семантическая сфера аспектуальности 17

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Самира М. МАММАДЛИ

Литературные модели в современной азербайджанской прозе и жанровая трансформация 26

Лейла З. ГАСАНОВА

Романтика в поэзии Микаила Мушфига 37

Айгуль Ш. АЛИЗАДЕ

Образ Хаджи-Мурата в произведениях Л. Н. Толстого и М. Гусейна 45

ИСТОРИЯ

Ибрагим Х. ЗЕЙНАЛОВ

«Армянский вопрос»: захватники, одни из «лидеров» мирового терроризма 53

Тарих М. ДОСТИЕВ

Эпиграфические находки, обнаруженные в городище Шамкир в исследованиях Мешадиханум Неймат 67

Баймирза Ш. ШАБИЕВ

Источники дохода католикосов Учкилсы (виноградники и фруктовые сады) 76

Агиль П. АХМЕДОВ

Некоторые аспекты азербайджано-узбекских миграционных связей в современный период 83

Гюнай В. БАЙРАМОВА

Семантика и символика ювелирных изделий 95

Пери Х. АГАЕВА

О месте святилища Бибиэйбат в религиозных воззрениях современного человека 109

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Асмаханум Б. МАМЕДОВА

Факторы, определяющие верное чтение персидского «Дивана» Физули 121

CONTENTS

LINGUISTICS

Chichek A. EFENDIYEVA

Types of transformations of azerbaijani paremiological units5

Maryam N. ASADOVA

Functional-semantic sphere of aspectuality 17

LITERATURE

Samira M. MAMMADLIThe literary models in contemporary Azerbaijani prose
and genre transformation 26**Leyla Z. HASANOVA**

Romance in Mikayil Mushfig's poetry 37

Aygun Sh. ALIZADE

The image of Haji Murad in the works of L.N.Tolstoy and M.Huseyn 45

HISTORY

Ibrahim Kh. ZEYNALOV

"Armenian issue": invaders, one of the "leaders" of world terrorism..... 53

Tarikh M. DOSTIYEVEpigraphic finds discovered in the Shamkir city site in research
of Meshadikhanum Neimat 67**Baymirza S. SHABIYEV**

Sources of income of Uchkilsa Catholicos (vineyards and orchards) 76

Agil P. AHMADOVSome aspects of Azerbaijani-Uzbek migration relations
in the modern period..... 83**Gunay V. BAYRAMOVA**

Semantics and symbolism of adornments 95

Peri H. AGHAYEVAAbout the place of Bibiheybat shrine in the religious beliefs of modern
people 109

ORIENTAL STUDIES

Asamatkhanum B. MAMMADOVA

Factors determining the correct reading of Fuzuli in persian Divan 121

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərənşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalınskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*
Korrektoru: *Solmaz Babaşova*
Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 01.07.2024
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 8,5 ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az